БІБЛІОТЕКА
ІСТОРИЧНОГО КЛУБУ
У.Н.Р.

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ XX СТОЛІТТЯ

Олександр Бондаренко

Роздоріжжя

ВИДАВНИЦТВО
„Стікс“

Роздоріжжя
Олександр Бондаренко

КНИГА 3

Воєнні дії на півночі України (грудень 1918 - червень 1919 рр.)

Серія

УКРАЇНСЬКА
РЕВОЛЮЦІЯ
XX СТОЛІТТЯ

Книга 3

БІБЛІОТЕКА
ІСТОРИЧНОГО КЛУБУ
У.Н.Р.

Зліва направо: Петро Кравченко, Василь
Баляс та Федір Гребенко

Олександр Бондаренко

Роздоріжжя

видавництво
"Стікс"
2014

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)612
Б81

Бондаренко О.Г.

Б81 **Роздоріжжя. Історичний нарис.** – Київ: Видавництво "Стікс", 2013. – С. 296.

Третя книга трилогії, як і дві перші – «Повернення із забуття» та «Протистояння», на документальній основі відтворює період участі кавалерійського полку під командуванням Ф.Гребенка у бойових діях проти армії УНР у складі російсько-більшовицьких військ у січні-травні 1919 року. 1 червня 1919 року, самовільно знявшись з більшовицького фронту, кавалерійський полк Ф.Гребенка під приводом переходу на денікінський фронт 10 липня 1919 року прибув до міста Тараща, де Ф.Гребенком полк було переформовано на кавалерійську бригаду.
У зв'язку з більшовицьким заколотом, коли комуністи перехопили ініціативу в свої руки, 16 липня 1919 року бригада вирушила на денікінський фронт і взяла участь у боях проти армії генерала А.Денікіна під Лубнами, де 18 серпня 1919 року Ф.Гребенка було важко поранено.
Лікуючись у більшовицькому шпиталі у Клинцях Чернігівської губернії (тепер – Курська область Російської Федерації), Ф.Гребенка було заарештовано й засуджено «трійкою» військового трибуналу та відправлено 26 жовтня 1919 року до в'язниці управління особливого відділу ВЧК у Москві, де його сліди за загальновідомими обставинами «втрачаються», оскільки з ВЧК ніхто не повертався на волю.
Видання призначено для масового читача та всіх зацікавлених правдивою історією боротьби українського народу за незалежність України.

ISBN – 978-966-2401-08-0.
ISBN – 978-966-96849-4-3 (кн. 3).

© Бондаренко О.Г., автор, 2014 р.
© Сулима К. І, художнє оформлення, 2014 р.
© Коваленко С. С, дизайн мап, ілюстрування 2014 р.

Світлій пам'яті
мого брата
Івана Гнатовича Бондаренка,
ініціатора видання книги
про життєвий шлях Федора Гребенка,
присвячується

Народе мій, замучений, забитий,
Мов паралітик той на роздоріжжі.

Іван
ФРАНКО

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА РЕДАКТОРА....8

ВСТУП....10

Розділ перший

ПОЧАТОК ДРУГОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ....13

1. Розвиток московської агресії на Лівобережній Україні з Чернігівського напрямку....13

2. Розвиток московської агресії на Лівобережній Україні з Харківського напрямку....31

3. Протистояння Директорії УНР з Раднаркомом РСФРР та діяльність «тимчасового радянського уряду» України....45

Розділ другий

ДРУГА АГРЕСІЯ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ....63

1. Наступ московських військ теренами Правобережжя....63

2. Відступ комуно-московських військ з України влітку 1919 року....81

3. Участь Федора Гребенка в операціях московських військ на Правобережній Україні....109

4. Антимосковські повстання на Київщині....129

Розділ третій

ПОХІД КАВАЛЕРІЙСЬКОГО ПОЛКУ ФЕДОРА ГРЕБЕНКА НА ДЕНІКІНСЬКИЙ ФРОНТ....149

1. Кінний рейд полку Федора Гребенка у напрямку Тараща....149

2. Перебування кавалерійського полку Федора Гребенка у Таращі....165

3. На денікінському фронті....193

Розділ четвертий

РОЗДОРІЖЖЯ ЛЮДСЬКИХ ДОЛЬ.....205
1. Федір Гребенко, Василь Баляс та інші лісовичани.....205
2. Олександр Натіїв та Володимир Сікевич.....221
3. Володимир Затонський та Микола Шинкар.....231
4. Павло Мозель, Іван Гриневич та Сергій Винарський...239
5. Як творився міф про Миколу Щорса.....247

ПІСЛЯМОВА.....253

ПОСИЛАННЯ.....259

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....272

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....280

ДОДАТКИ.....287

ПЕРЕДМОВА РЕДАКТОРА

Книга «Роздоріжжя» Олександра Бондаренка є книгою про трагедію початку XX століття української нації, яка тільки но, 1917 року, почала виходити на кін новітньої політичної історії, у той час, як її там ніхто не очікував, а то й просто не бажав бачити. Трагізм ситуації полягав у тому, що українці, отруєні віковим дурманом московського рабства, лише починали усвідомлювати себе нацією і тому у більшості своїй не могли вчасно зорієнтуватися у карколомних змінах тогочасних політичних обставин з тим, щоб повернути їх на свою користь.

Опинившись під потужнім тиском комуно-московської пропаганди, українці дали завести себе на манівці новітнього московського рабства, прикрашеного облудними гаслами «соціальної справедливості» та «братерства народів». Тепер ми знаємо, чим українській нації довелося платити за свою культурно-політичну незрілість початку XX століття. Тогочасні українці, і навіть такі видатні з поміж них як Федір Гребенко (головний герой цієї книги), цього знати не могли. Їхні хитання між довірою до привабливих гасел на знаменах московських поневолювачів і усвідомленням реальної практики їхнього панування спричинили, зрештою, втрату на довгі роки Україною своєї національної незалежності. Тому назва цієї книги, в якій відбиваються пошуки її героями своєї «правди», є промовистою і символічною.

Отже – Україна. Рік 1919. Друга московська агресія проти України. Спочатку лише комуно-московська, а невдовзі подвійна. До московських комуністів, очолюваних Владіміром Лєніним, долучилися московські ж таки білогвардійці на чолі з Антоном Денікіним. Хоча вони й билися між собою за владу на просторах колишньої імперії, але усе ж не забували прикладатися до нищення молодої української державності.

До московської агресії проти Української Народної Республіки долучилася й Польща, яку активно підтримували західно-європейські держави. Таким чином Україна опинилася в оточенні ворогів, кожен з яких був сильнішим за неї, а всі вони разом – і поготів.

Ситуція ще більш ускладнювалася тим, що частина українців, повіривши брехням московських комуністів про земний рай «комунізму», який вони несуть в Україну на вістрях

своїх багнетів, долучилася до інтервентів, а ще більша частина залишилась пасивною супроти ворожих навал.

Друга агресія комуністичної Москви проти України, що розпочалася наприкінці 1918 року, була підготовлена з усіх сторін ретельніше, ніж перша, що розпочалася на початку вказаного року і зазнала цілковитого провалу. На цей раз Москва, крім суто військових аспектів, значну увагу приділила політичному й ідеологічному прикриттю своєї загарбницької акції. У прикордонні (так званій «нейтральній смузі») нею були організовані військові частини, що складалися з українців. Це завдання полегшувалося тим, що репресивна політика уряду гетьмана Павла Скоропадського щодо українського селянства спонукала багатьох українців до втечі у межі згаданої «нейтральної смуги», де вони ставали легкою здобиччю московських вербувальників. Вибір був невеликим: життя і служба у московському війську, або смерть. Отже під час другої агресії проти України попереду московських військ ішли частини з певним відсотком в них українців, і ці частини мали українські назви на зразок, «богунський», «новгород-сіверський», «ніжинський» тощо.

Був серед них і «таращанський» полк, очолюваний Василем Боженком, а в ньому – незначна кількість учасників *Таращанського повстання*. У такий спосіб Москва створювала українцям ілюзію, що, мовляв, сам український народ, у тому числі й таращанці, іде визволяти свою землю від ненависного гетьманського режиму, який спирався на силу німецьких окупантів. І українці в це повірили. Повірили як ті, що були у складі названих частин, так і ті, що були по український бік фронту. Проте по мірі просування углиб української території відсоток українців у московських військах все зменшувався аж поки і назви частин, що використовувалися для прикриття агресії, було скасовано. Одночасно знищувалися найвидатніші особистості, які вели ці частини на війну проти Української Народної Республіки, такі як Микола Щорс, Василь Боженко, Тимофій Черняк, Антон Шарий-Богунський.

Не став винятком і Федір Гребенко – головний герой цієї книги. Отже, про роздоріжжя, на якому опинилася українська нація 1919 року – ця книга.

Сергій Коваленко

ВСТУП

Книга «Роздоріжжя» – третя після монографій «Повернення із забуття» та «Протистояння», яка завершує опис трагічних для України подій 1918 – 1919 років, пов'язаних з першою та другою агресіями Росії проти незалежної Української Народної Республіки.

У книзі автор прагнув висвітлити нетривалий період військової діяльності Федора Гребенка у складі комуно-московської армії, з якою він брав участь у бойових операціях проти армії УНР. Це був помилковий, невдалий, трагічний вибір у його житті на користь московських комуністів, за який Федір Гребенко заплатив своїм життям.

Відтак у трилогії «Повернення із забуття», «Протистояння» та «Роздоріжжя» автор спробував розкрити справжню суть кривавого московського комунізму на фактах історичних теренів 1918–1919 років, які яскраво висвітлюють дві умисно сплановані комуністичними правителями Росії загарбницькі агресії та окупації незалежної України. Автором подано апокаліптичні страхіття, які на чолі з кримінальними комуністичними лідерами коїли московські війська в Україні, де було так жорстоко та декларативно попрано права людської гідності усього українського населення на його рідній українській землі.

Така безпрецедентна практика московського комунізму тривала після загарбання України Росією протягом понад 70 років. З цього приводу варто навести слова видатного політичного діяча Великобританії Вінстона Черчіля:

*так тоді називали московський комунізм

«Більшовизм – це не політика, а захворювання. Коли він, як і всіляка тяжка хвороба, нарешті відступає, люди ще тривалий час не можуть прийти до тями. Мине чимало часу, перш ніж їхні очі знову засвітяться розумом».*

Дуже хочеться вірити, що український народ невдовзі остаточно отямиться й одужає від цієї страшної червоної чуми!

Описуючи у тритомній історичній монографії життєвий шлях організатора та провідника таращанських повстанців Федора Гребенка у 1918 році, автор проводив скрупульозний пошук джерел, на основі яких було побудовано трилогію про його військову діяльність та долю, змальовані на тлі трагіч-

них подій в історії України початку XX століття. Тому, на наш погляд, реальний історичний матеріал у трилогії може слугувати доповненням до історії національно-визвольної боротьби українського народу в шкільних підручниках, бодай місцевого значення.

Автор переконаний, що поданий у трилогії історичний матеріал на основі документальних архівних джерел, спогадів політичних і військових діячів УНР та комуністичних діячів України й Росії, тодішніх публікацій у періодичній пресі України та Росії, а також спогадів учасників та очевидців тогочасних подій допоможуть читачам глибше проникнути в історичні процеси, що відбувалися на теренах України в 1918–1919 роках, учасником яких був Федір Гребенко.

Автор намагався бути максимально неупередженим та переконливим, тому більшість фактів та описаних у трилогії обставин подаються без будь-яких коментарів, жодним чином не претендуючи на вичерпне дослідження подій, які відбувалися в ту епоху на теренах України.

У цитатах з архівних документів та інших першоджерел в основному зберігається правопис оригіналів. Тексти з архівних документів та інших джерел з російської мови подано у перекладі автора.

Для висвітлення описаних у книзі «Роздоріжжя» подій також досліджувалися фонди Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, Державного архіву Київської області (ДАКО), Центрального Державного архіву громадських організацій (ЦДАГО) України, Центрального Державного кінофотоархіву (ЦДКФА) України ім. Г.С.Письменного, книжкові та газетні фонди Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського, бібліотеки ім. О.Ольжича. Співробітникам цих установ автор висловлює свою щиру вдячність.

У книзі «Роздоріжжя» використано спогади учасників рейдів кавалерійського полку під командуванням Федора Гребенка у складі комуно-московських військ таращанця Якова Долицького та Петра Тонковида (село Кравчунка Жашківського району Черкаської області). Спогадами про останні роки життя свого діда Миколи Лещенка поділився його внук І.С.Лещенко (село Лісовичі Таращанського району Київської області). Деякі факти з дослідження долі Федора

Гребенка автор використав із спогадів таращанського краєзнавця Яна Якубовського. Особливо важливі факти з подальшого життя батька Гребенка – Прохора Гребенка – надали нині покійні І.П.Гребенко (Тараща) та племінник Федора Гребенка – О.Ф.Боханевич (Київ).

Найщирішу подяку автор висловлює своєму братові Д.Г.Бондаренку за допомогу в доборі архівних документів, що стосувалися подій за участю Гребенка, в отриманні документальних підтверджень трагічної долі Федора Гребенка та Павла Мозеля.

За моральну підтримку під час написання монографії автор висловлює щиру подяку своїм братам – П.Г.Бондаренку та М.Г.Бондаренку, а також своїм друзям – В.П.Скавронському та П.Т.Вовченку.

Насамкінець особливі слова подяки та пошанування автор адресує журналістові та літераторові В.В.Романченку за його наполегливу та плідну працю з літературного редагування та верстання монографії, без якої вона не була б такою, якою подається на суд читачів.

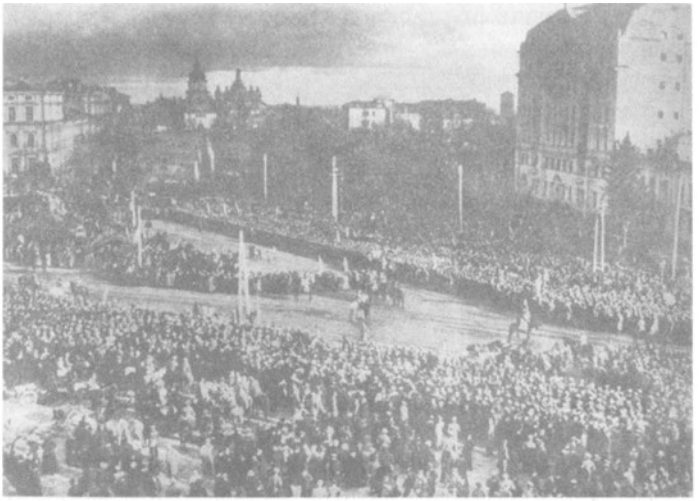

Проголошення Акту Злуки УНР та ЗУНР на Софійському майдані у Києві 22 січня 1919 р.

Розділ перший

Хто зазіхає на чуже, той справедливо позбавляється свого власного.
Луцій Анней Сенека

Початок другої агресії Росії проти України

1. Розвиток московської агресії на Лівобережній Україні з Чернігівського напрямку

Точну дату початку другої агресії проти України, пов'язану з наступом червоноармійських частин Росії під ширмою «українських повстанських дивізій», встановити практично неможливо. Дата початку бойових дій старанно замовчувалася «компетентними органами» протягом усього часу перебування України у складі Росії. Тим більше, що війна Україні Росією офіційно не оголошувалася, а все робилося замасковано з дотриманням таємниці про початок воєнних дій.

Тоді ще українські Клинці (світлина початку XX століття). 14 грудня 1918 р. їх було зайнято частинами бригади Миколи Щорса

Протягом літа – осені 1918 року військові частини Росії разом з нечисленними українськими повстанськими загонами, що опинилися в нейтральній зоні, вчиняли напади на гетьманські та німецькі військові підрозділи в містах та селах на території Української Держави, але після нападів поверталися за демаркаційну лінію до нейтральної зони.

Наступ «червоної» армії Росії на Україну розпочався спочатку в напрямку Гомель–Чернігів–Київ, а потім – Воронеж–Суми–Харків. Початком наступу московських військ у першому напрямку можна вважати 28 листопада 1918 року, коли бригада під командуванням Миколи Щорса виступила з Унечі, де розташовувався її штаб, в напрямку міста Клинці, що розташовувалося на території Української Держави за демаркаційною лінією. На той час у Клинцях, на відстані 30 км від Унечі, зосередився 106-й німецький полк, що готувався до евакуації на захід. Шлях від Унечі до Клинців бригада Щорса пройшла без бою і 28 листопада 1918 року зайняла селище Ардон – передмістя Клинців [1].

Бригаді Щорса захопити Клинці з ходу не вдалося. Німецьке командування за участю гетьманського загону влаштувало Миколі Щорсу пастку: коли 1-й і 3-й батальйони Богунського полку ввійшли до Клинців, німці їх пропустили, а потім разом з гетьманцями вдарили по них з тилу та фронту. Богунці, зазнавши великих втрат, з труднощами прорвалися з оточення й відійшли назад до селища Ардон. Частина з них потрапила до німців у полон. Щорс не знав, як йому далі діяти, тому тільки 5 грудня 1918 року зажадав від німців

залишити Клинці, але вони з такою «пропозицією» не погодилися. Незважаючи на відмову німецького командування залишити Клинці, Щорс продовжував вести переговори з представниками солдатських рад 106-го німецького полку.

Як доповідав Микола Щорс 10 грудня 1918 року начальникові штабу 1-ї «української радянської» дивізії [2], він наказав командирові Таращанського полку Василеві Боженку, що встиг зайняти місто Стародуб на території Української Держави, направити 1-й батальйон полку в село Туросна, куди той прибув увечері 8 грудня 1918 року. 9 грудня батальйон зайняв станцію Святець на залізничному шляху Клинці – Новозибків – Гомель, перерізавши залізничне сполучення для евакуації німців на захід, внаслідок чого німецьке військо опинилося у своєрідний пастці.

Німецьке командування одразу ж відправило у Святець роту в складі близько 100 солдатів з гарматою та кулеметами, які роззброїли два взводи ескадрону під командуванням Василя Баляса, який командир Таращанського полку Василь Боженко перевів з села Гулевки у Святець для сполучення з 1-м батальйоном на випадок зіткнення з німцями. Але після переговорів усю відібрану в ескадрону зброю було повернуто, а 9 грудня увечері ескадрон Баляса відійшов від Святця до Туросни.

Переговори між представниками солдатських Рад 106-го німецького полку та Богунського полку проводилися в селі Ардон і закінчилися 10 грудня 1918 року. Згідно з протоколом переговорів [3], німці зобов'язалися залишити Клинці 11 грудня і відійти на захід, залишивши цілими мости, телеграфні й телефонні лінії. При цьому вони відпустили полонених та поранених. На переговорах під час засідань секретарем була начальник ЧК міста Унечі та Богунського полку Фрума Хайкіна.

Незважаючи на обіцянку, 106-й німецький полк затримався у Клинцях, і тільки 12 грудня почав готуватися до виїзду. Тому командування полку повідомило Миколу Щорса листом, що німецьке військо виїде тільки 13 грудня вранці. В оперативному зведенні від 14 грудня 1918 року повідомлялося [4], що 13 грудня о 10 годині ранку від Богунського полку було відіслано квартир'єрів, а о 12 годині дня полк вступив у місто Клинці. Далі у зведенні зазначалося:

«Полк зустріли натовпи населення з червоними прапо-

Микола Щорс – сліпе знаряддя на послугах московських загарбників

Василь Баляс – звичайний прислужник Москви

Фрума Хайкіна

Маузер

Іван Локатош

рами. Делегація від робітників вийшла з хлібом та сіллю, виголошуючи вітання під вигуки «ура». У посаді цілковитий порядок, тиша та спокій. Посад оголошено у стані облоги. Усі установи евакуйовано. Заводи, фабрики, електрична і телефонна станції працюють. Сьогодні приступили до організації місцевої радянської влади».

У цьому повідомленні було чимало фальші, бо навіщо оголошувати місто Клинці в стані облоги, якщо Богунський полк так привітно зустріло місцеве населення, а в місті був «порядок, тиша і спокій»? При цьому навіть працювали заводи й фабрики, хоча не було ніяких державних інституцій.

У Клинцях Богунський полк та його штаб на чолі з Миколою Щорсом затримався майже на два тижні для «організації радянської влади». Встановлення такої влади Щорсом за допомогою Фруми Хайкіної описав у своїх спогадах, які було надруковано за часів СССР у книзі «Мої Клинці», клинцівський краєзнавець П.Храмченко [5]:

«За спогадами моїх близьких і знайомих людей старшого покоління, після звільнення Клинців від німців і гайдамаків революційний порядок тут встановлювала дружина Щорса – Фрума Хайкіна. Це була рішуча і смілива жінка. Вона роз'їжджала на коні, у шкіряній куртці та шкіряних штанях, з маузером на боці, який при нагоді використовувала. Її називали у Клинцях «Хая у шкіряних штанях». Першого ж дня під керівництвом Фруми було виявлено всіх, хто співпрацював з гайдамаками (тобто з гетьманським урядом, що керував Україною за часів німецької окупації 1918 року) або співчував їм, а також колишніх членів Союзу Російського Народу (СРН) і розстріляли на Горіхівці, на галявині за міським садом. Кілька разів галявина спливала кров'ю ворогів народу. Знищувалася вся родина, не щадили навіть підлітків. Тіла розстріляних людей були поховані зліва від дороги на Березці, де в ті роки закінчувалися будинки посаду. Так починалася громадянська війна!»

Такими кривавими розправами над мирним населенням починалася не тільки братовбивча «громадянська війна» в Україні, так починалася друга агресія Росії проти України, проти українського народу.

Як засвідчує повідомлення командира Таращанського полку Василя Боженка [6], 2-м батальйоном полку 15 грудня

1918 року було зайнято село Велика Топаль, 1-м батальйоном – село Білий Колодязь, а 1-м ескадроном – село Каташин. Із села Велика Топаль німці вийшли 15 грудня 1918 року о 10 годині ранку і направилися до Новозибкова. Далі у повідомленні зазначалося:

«15 грудня у Великій Топалі відновлено радянську владу. Полк зовсім без грошей та обмундирування. Дуже необхідно, потребуємо допомоги».*

Удовольнившись захопленням перших населених пунктів на території України, командир 1-ї «української радянської» дивізії Іван Локатош у своєму секретному наказі від 15 грудня 1918 року поставив бойові завдання полкам своєї дивізії [7]:

«Командирові 1-го Радянського українського полку Щорсу – не затримуватися у Клинцях, терміново просуватися згідно з наказом за № 30». (Такого наказу не виявлено. – *О.Б.*).

Командирові 2-го Радянського українського полку Боженку – терміново приступити до виконання наказу № 30... За просуванням до вас 1-го полку, вашому полку вирушити ліворуч і, зайнявши Семенівку, терміново рухатися в напрямку Погорільці, Холми, Савинки, Домашлин, Киселівка, Мена, підтримуючи тісний зв'язок з сусідніми частинами та штабом дивізії.

Командирові 3-го Радянського українського полку Черняку – терміново приступити до виконання наказу № 30. З ліквідації противника у Шостці – Вороніжі особливу увагу звернути на Кролевець, Н.Млини, Сосницю. Підтримуйте тісний зв'язок зі штабом. З гетьманцями та білогвардійцями у дружні переговори та дебати не вступайте. Вибивайте їх силою зброї.

Командирові 1-го Радянського українського кавалерійського полку Петренку – при переході штабу дивізії у Воронок вам належить стягнути усі кавалерійські ескадрони у Воронок для повної концентрації полку, звідки вам буде дано персональне завдання.

16 грудня вранці штаб дивізії рухатиметься в напрямку Семенівка – Воронок і зупиниться у Воронку».

Невідомо, хто був «Петренко», якому було доручено формувати 1-й «радянський український» кавалерійський полк. Можливо, це був Сергій Петриківський. Але полк під такою назвою відіграватиме важливу роль у подальших подіях.

Тимофій Черняк

* відновленням «радянської влади» комуністи лицемірно називали московську окупацію

Сергій Петриківський

Маєток у Великій Топалі, пограбований московськими окупантами 16 грудня 1918 р.

Виконуючи наказ № 30, командир 2-го Таращанського полку Василь Боженко 16 грудня 1918 року після зайняття села Велика Топаль доповідав начальникові 1-ї «української радянської» дивізії [8]:

«17 цього місяця о 9 годині ранку полк виступив у повному бойовому порядку в напрямку: 1-й батальйон – Риловичі, 2-й батальйон – Митьківка, 1-й ескадрон – Новий Ропськ. Водночас віддав наказ Ніжинській роті про зайняття посаду Семенівка. Будемо робити ретельну розвідку. Встановимо зв'язок з полком Черняка у Новгород-Сіверському. Одночасно з нами два батальйони Богунського полку рухаються з Клинців у напрямку Новозибкова залізничним шляхом. Вирівнюємо фронт і чекаємо ваших подальших розпоряджень. Доводжу до вашого відома, що німці, виходячи з Великого Топаля, мобілізували понад тисячу підвід. Радянську владу тут відновлено. Облік та розподіл існуючих цінностей ведеться енергійно. Старовинний палац колишньої графині Долгорукової взято виконкомом. Цінні картини, з огляду на неможливість збереження їх у палаці, політком відправляє на зберігання до Москви».*

* відновленням «радянської влади» комуністи лицемірно називали московську окупацію

У маєтку колишніх князів Долгорукових «Велика Топаль» знаходилися великі художні цінності, зокрема, картини пензля Івана Айвазовського та інших художників, у тому числі давніх майстрів, а також надзвичайно цінна бібліотека. Усе було вивезено московськими грабіжниками до Москви. А скільки таких цінностей було вивезено до Москви за всі ро-

ки окупації України! Можна тільки з жахом здогадуватися.

18 грудня 1918 року, згідно з наказом № 30, полк Тимофія Черняка захопив Шосткинський пороховий завод, станцію Терещинська та місто Глухів [6]. Але після цього подальший наступ московських військ теренами України на Чернігівщині припинився. Причиною цього, напевно, було те, що 14 грудня 1918 року війська Української Народної Республіки (УНР) увійшли до Києва, і постановою гетьманської Ради Міністрів владу в Україні було передано Директорії УНР. Як уже зазначалося, члени мирної делегації Росії Християн Раковський та Дмитро Мануїльський на переговорах з українською владою влітку 1918 року запевняли голову Українського Національного Союзу Володимира Винниченка, що в разі підняття ним повстання проти гетьмана Павла Скоропадського, Росія не нападатиме на Україну. Але то було влітку, а коли Директорію очолив Володимир Винниченко, Раднаркому Росії та РКП(б) потрібно було знову шукати приводу для продовження своєї другої агресії проти України. Проте Росія не була б Росією, якби вона не відшукала такого приводу.

Християн Раковський

На основі архівного документу, підписаного командувачем московськими військами Володимиром Антоновим-Овсієнком, наведемо дислокацію «українських» радянських військ на 24 грудня 1918 року [9]. Штаб 1-ї «радянської української» дивізії знаходився в Стародубі. Штаб 1-го полку розміщувався у Клинцях, а деякі частини полку – у Новозибкові та Злинці. Штаб 2-го полку розміщувався у Новгород-Сіверському, а частини полку займали Семенівку, Шостку й висувалися до Сосниці. Усього в дивізії налічувалося 3100 багнетів, 410 шабель, 76 кулеметів та 11 гармат.

Дмитро Мануїльський

Штаб 2-ї «радянської української» дивізії знаходився у Білгороді. Полки дивізії розміщувалися на станціях Готня й Тамарівка, а також у Білгороді та Суджі. Усього в дивізії налічувалося 5100 багнетів, 37 кулеметів та 9 гармат. До складу дивізії входив також кавалерійський полк «червоного козацтва» під командуванням Віталія Примакова, в якому було 510 шабель та 2 кулемети. Штаб полку розміщувався у місті Миропілля.

Тривало формування Запасної «радянської української» дивізії у складі двох бригад. Командиром 1-ї бригади, як уже зазначалося, було призначено Федора Гребенка, але на цей час штаб бригади вже розміщувався у місті Глухів. На 24 грудня 1918 року бригада складалася з двох запасних пі-

хотних полків та запасного кавалерійського полку. Усього в бригаді налічувалося 1800 багнетів, 130 шабель та 22 кулемети. У Глухові Гребенко вперше зустрівся з Володимиром Затонським, який приїхав ознайомитися з процесом формування 1-ї запасної бригади. Але Гребенко більше прагнув до командування кавалерійською частиною. Це бажання він підкреслював тим, що носив накинуту на плечі синю бекешу, обшиту японським сукном, з чорним каракулевим коміром та тонкою баранячою шкірою під сподом.

У Суджі містилася 2-а бригада Запасної дивізії, яка мала у своєму складі 6000 чоловік, але зброї не було – люди навчалися й формувалися у полки.

Володимир Затонський

А тим часом Центральне управління з формування та комплектування «радянських військ України» 27 грудня 1918 року видало наказ про порядок формування військових частин [10]:

«Створюючи спільний нерозривний соціалістичний фронт з Радянською Росією та відпрацьовуючи всі умови для успішної перемоги нашої непереможної Червоної армії над ворогами трудящих усього світу, наказую: усім начальникам формувань, інспекторам артилерії, кавалерії та інших родів озброєння при формуванні відповідних військових частин керуватися всіма виданими декретами, законоположеннями, а також штатами, затвердженими комісарами з військових справ РСФРР».

Цей наказ засвідчує, війська якої країни мали йти «визволяти» Україну.

Наприкінці грудня 1918 року війська 1-ї «української радянської» дивізії відновили наступ на Україну на теренах Чернігівщини. 25 грудня 1918 року Богунський полк зайняв місто Новозибків, 27 грудня – село Спиридонова Буда і почав рухатися в напрямку Чернігова. Таращанський полк 29 грудня захопив станцію Городня, а 30 грудня о 10 годині ранку – місто Городня. Ніжинський батальйон Таращанського полку одразу ж відправився до Сосниці. А вже 7 січня 1919 року командир Ніжинського батальйону В.Преображенський доповідав рапортом командирові 1-ї «української радянської» дивізії Іванові Локатошу [11]:

«Доповідаю, що 5 січня із середовища петлюрівців перейшов на наш бік загін під командуванням т. Ковтуна (колишнього полковника царської армії. – О.Б.) в кількості 300 чоловік. Загін розмістився у місті Великі Гути і

виявив бажання увійти до складу довіреного мені полку. Із загоном підтримується тісний зв'язок. Загін веде розвідку в напрямку Бахмача».

Цей загін на чолі з полковником О.Ковтуном, фактично зрадивши УНР, прибув із Прилуцького повіту й пішов разом з московськими військами проти українського народу.

Отримавши поповнення, Іван Локатош 10 січня 1919 року видав наказ про реорганізацію 1-ї «української радянської» дивізії у складі двох бригад [12]. Згідно з наказом полки дивізії отримали нові найменування.

Першу бригаду тимчасово очолив Микола Щорс. До неї увійшли: 1-й «український радянський» полк (колишній – Богунський), командиром якого також тимчасово залишився Щорс, та 2-й «український радянський» полк (колишній – Таращанський), командир полку – Василь Боженко.

Другу бригаду очолив О.Ковтун. До її складу увійшли: 3-й «український радянський» полк (колишній – Новгород-Сіверський), тимчасово виконуючим обов'язки командира полку залишився Тимофій Черняк, та 4-й «український радянський» полк (колишній – Ніжинський батальйон), командир полку – В.Преображенський.

У 1-й «українській радянській» дивізії раптом з'явився 1-й «український радянський» кавалерійський полк, що мав бути сформований, і командиром якого було призначено Федора Гребенка. З цим полком буде пов'язана вся подальша його доля. Напевно, у Гребенка не лежала душа до піхотної бригади, про формування якої вже згадувалося.

Далі в наказі зазначалося:

«Всупереч рішучому наказові Реввійськради Української радянської армії, деякі військові частини намагаються зберегти свої колишні організацію та назви. Категорично наказується це свавілля припинити. Усі повстанські загони й так звані полки, також стихійно створені батальйони, повинні влитися у радянські українські піхотні та кавалерійські полки, що формуються. Окремі назви може бути присвоєно полкам тільки рішенням Робітничо-селянського уряду України** за особливі бойові відзнаки. Частини, що не підкоряться цьому наказові, вважатимуться ворожими робітничо-селянській справі, й з ними буде учинено, як з такими...»*

10 січня 1919 року відбулася ще одна подія. Згідно з по-

Василь Боженко

*** «радянськими» комуністи лицемірно називали московські військові частини, щоб надати їхньому вторгненню в Україну характеру «громадянської війни»**

**** облудна назва московської окупаційної адміністації**

становою Реввійськради Росії від 4 січня 1919 року замість «радянської армії України» створюється Український фронт. Постанову затвердив на своєму засіданні 10 січня 1919 року так званий «тимчасовий робітничо-селянський уряд» і призначив Володимира Антонова-Овсієнка головнокомандувачем Українського фронту [13].

Ця постанова також яскраво свідчить про те, хто був керівником та натхненником агресії проти України.

З перших чисел січня 1919 року відновилося просування московських військ на Чернігівщині. Вони розпочали енергійний та планомірний наступ по всьому фронту на позиції нечисленних українських військ. Цей наступ та захоплення міста за містом були тісно пов'язані з евакуацією німців та їхнім небажанням чинити перешкоду просуванню інтервентів, з якими вони нерідко вступали в контакт, надаючи допомогу шляхом продажу зброї, військового майна та амуніції.

Володимир Антонов-Овсієнко – безпосередній керівник двох московських агресій проти України. Не зарахувалося. Розстріляний 1938 р. у Москві

Після захоплення міста Городня та евакуації німців з Чернігова одразу ж дала себе знати тенденція інтервентів просуватися далі на південь з метою захоплення Чернігова. Наступ розпочався на містечка Ріпки та Седнів, північніше від яких почали з'являтися московські кінні роз'їзди.

У Чернігові в цей час розташовувався невеликий гарнізон військ УНР, який входив до складу 5-го армійського корпусу. Однак до Ріпок та Седнева у північному напрямку було вислано невеликі, близько 50 чоловік з одним кулеметом, застави та кінні розвідки. Проте вони не могли протистояти багатотисячному московському війську і подалися назад до Чернігова.

З 10 січня 1919 року почався наступ московських військ на Чернігів. Для захисту міста в напрямку Седнева було вислано загін піхоти – дві сотні з кулеметами, гарматою та півсотні кінноти. Після запеклого бою Седнів, який неодноразово переходив з рук в руки, було захоплено московськими військами, тому український загін надвечір залишив Седнів і відступив на лінію Березанка – Киселівка. У Седневі український загін втратив понад 20 чоловік убитими й пораненими, а також 15 поранених коней. Того ж дня з Чернігова було вислано до Березанки допомогу в кількості 170 чоловік з кулеметами та гарматою.

У Седневі розмістився Богунський полк зі штабом, а Таращанський полк вступив до міста Березна. Кавалерійський

ескадрон Таращанського полку на чолі з Василем Балясом наблизився до Чернігова зі сходу, зайняв села Виблі та Бакланова Муравійка, перекривши всі шляхи, що вели з Чернігова до Києва через Ніжин [14].

Про ситуацію в Чернігові та навколишніх селах перед наступом на місто московських військ комендант Чернігівської губернії полковник Потап Бондаренко згодом доповідав військовому міністрові УНР [15]:

«Настрій селян навколишніх сіл у зв'язку з наступом більшовиків набував дуже нервового характеру, ставлення до військ Директорії ставало дедалі ворожим, а в деяких селах траплялися випадки виступів селян проти наших роз'їздів.

До Чернігова почало просочуватися чимало неозброєних більшовиків, але боротьба з ними була фактично неможливою, оскільки вони знаходили забезпечення у місцевих більшовицьких організаціях. Хоча місцеві більшовики поки що не виявляли себе відкрито, але в місті відчувався напружений та нервовий настрій населення».

Про ситуацію на Чернігівщині під час наступу московських військ повідомлялося також у зведенні розвідувального відділу Головного управління Генерального штабу військ Армії УНР від 10 січня 1919 року [16]:

«Чернігів. Загроза нападу з боку Городні. Військо Чернігова поводить себе невизначено. Необхідні: свідоме військо, папір, агітатори, гроші на інформацію.

Новозибківський, Суражський, Стародубський, Новгород-Сіверський, Глухівський повіти захоплені більшовиками. Збільшовичені селяни допомагають Таращанській дивізії (полку. – О.Б.). Анархія поширюється.*

Кролевець. У повіті більшовицькі банди. Робітники нейтральні, а селяни в більшості співчувають більшовикам.

Конотоп. У місті та по селах ведеться більшовицька агітація. У селі Обтоволукнів з'явилися більшовицькі банди. У селах Дмитрівка, Холодки озброєні банди грабують людей. Убито чимало селян. З'їзд селянських спілок підтримує республіканську владу.

Козелецький повіт. Убивства та грабунки невеликими бандами.

Борзнянський повіт. Спокійно, але настрій населення більшовицький.

*так називали тоді московських комуністів

Чернігів (світлина початку XX століття). 12 січня 1919 р. його було зайнято окупаційними частинами бригади Миколи Щорса

Ніжинський повіт. Спокійно. На Носівському цукровому заводі між сотнею (українських військ. – О.Б.) та робітниками заводу ворожі відносини. Робітники погрожують.

Чернігівський повіт. У селах Седнів, Ріпки та інших у північному напрямку настрій більшовицький. Селянський з'їзд, який відбувся у Чернігові, підтримує владу Директорії…»

Таким чином, за відсутності надійного війська, агітаторів та коштів, а також за наявності збільшовиченого селянства Чернігівщини, українському війську було важко захищати не тільки Чернігів, а й незалежність України в цілому від агресивного наступу багатотисячного війська Росії. Тому 11 січня 1919 року під натиском цього війська загін українського війська змушений був відійти з лінії Березанка – Киселівка і зупинитися в передмістях Чернігова, виставивши із залишками Чернігівського гарнізону застави навколо міста.

За даними розвідки, головні московські сили 11 січня 1919 року рушили із Седнева й зосередилися в Яцеві, готуючись до ранкового наступу на Чернігів. Ніч з 11 на 12 січня минула більш-менш спокійно, протягом якої інтервенти, користуючись густим туманом, зайняли «вихідне положення». 12 січня 1919 року о 9 годині ранку вони відкрили гарматний вогонь по місту й розпочали наступ на Бобровицю, Стару Косарену дільницю та вздовж річки Десни.

Враховуючи малочисельність гарнізону, невпевненість у тому, що всі люди візьмуть участь у боротьбі із загарбниками, неможливість вести бій на вулицях міста у зв'язку з

активним виступом місцевих зрадників, що здіймали стрілянину на вулицях, а також пошкодження телефонної лінії, полковник Потап Бондаренко, який командував обороною Чернігова, прийняв рішення вивести гарнізон з міста.

12 січня 1919 року близько 11 години ранку частини гарнізону під натиском ворога та обстрілом деякої частини місцевого населення (переважно – жидів) почали залишати місто й відходити до станції Чернігів, де зайняли позицію. Загарбники слідом за останніми частинами українського війська вийшли з міста й повели рішучий наступ на станцію з боку Троїцького монастиря по шосе та з боку річки Десна. Між 13 та 14 годинами бій сягнув найвищого напруження, але вояки Чернігівського гарнізону гарматним, кулеметним та рушничним вогнем зупинили просування московського війська.

Втративши у бою значну частину особового складу гарнізону в місті, не маючи обозу та налагодженої системи продуктового постачання, полковник Потап Бондаренко змушений був із залишками гарнізону відійти до села Красне, а потім до міста Козелець. Кіннота Богунського полку кинулася переслідувати українське військо і біля сіл Количівка та Янівка (тепер – Ягідне) його ар'єргард було обстріляно ворожим кулеметним вогнем. Крім того, при виході з села Янівка було відкрито рушничний вогонь з боку ворожо налаштованих проти війська УНР селян, що примусило полковника Бондаренка вислати ар'єргардові допомогу й відкрити гарматний вогонь. Через деякий час московськими військами було зайнято село Красне й відправлено роз'їзди в напрямку сіл Олишівка та Чемер.

У рапорті військовому міністрові УНР полковник Потап Бондаренко доповідав [15]:

«Більшовики зосереджуються на схід від міста Козелець. За інформацією селян, більшовиками здійснюються убивства та великі грабунки, однак, незважаючи на це, селянство ставиться до більшовиків дуже прихильно та всіма засобами допомагає їхній справі, зокрема – у розвідці.*

Увесь гарнізон Чернігова зараз знаходиться у місті Козелець, стан його дуже важкий… Настрій людей дуже поганий, нервовий, і військо Чернігівського гарнізону зараз не являє собою якоїсь реальної сили та боєздатної одиниці. Населення у зв'язку з реквізиціями ставиться до війська ворожо. З про-

*так називали тоді московських комуністів

суванням більшовицьких військ ситуація в Ніжинському, Козелецькому та Остерському повітах складна й небезпечна, оскільки більшість селян та робітників підтримують більшовиків. Наступ більшовицьких військ, дисциплінованих, добре озброєних, з великою кількістю гармат та кінноти, під дуже вмілим керівництвом безумовно загрожує великою небезпекою Києву, тому необхідно вжити найрішучіших та найневідкладніших заходів для оборони ще незахоплених повітів Чернігівщини...»

Але Директорія УНР не мала достатньої кількості військових сил не тільки для захисту ще незахоплених ворогом повітів Чернігівської губернії, а й Полтавської губернії та оборони Києва.

12 січня 1919 року начальник штабу 1-ї «української радянської» дивізії телеграмою повідомив Реввійськраду Українського фронту, що перебувала в Харкові, про захоплення Богунським полком міста Чернігів [17].

14 січня 1919 року Богунський полк в основному розташувався в Чернігові. Батарея полку стояла півколом на позиції біля села Количівка і до її завдання входив обстріл села Шестовиця, Чернігівсько–Київського шосе, сіл Слобода та Буда, а також вузькоколійного залізничного шляху. У донесенні командирові 1-ї «української радянської» дивізії Микола Щорс повідомляв [18], що полк веде розвідку в напрямку сіл Буда – Слобода – Тарасівка – Грабівка – Орлівка і підтримує зв'язок з Таращанським полком, штаб якого знаходився в селі Горбове.

Частини Таращанського полку, які також брали участь у захопленні Чернігова разом з Богунським полком, почали рухатися за маршрутом: Чернігів – Підгірне – Горбове – Куликівка – Жуківка – Вересоч – Веркіївка в напрямку Ніжина. У цьому напрямку просувалася також московська батарея, попереду якої йшов ескадрон Таращанського полку на чолі з Василем Балясом.

Проте наступ московських військ на декілька днів припинився, оскільки командир 1-ї «української радянської» дивізії Іван Локатош 18 січня 1919 року видав секретний оперативний наказ військам дивізії, в якому поставив завдання щодо захоплення Києва та його околиць [19].

Згідно з наказом Богунський полк мав рухатися по шосе в напрямку Козелець – Бровари – Київ, зайняти на лівому боці Дніпра Вигурівщину й Воскресенку та вести посилену розвідку, особливо спостерігаючи за переправами. Таращанський полк мав терміново прямувати великою дорогою Носівка – Кобижчі – Бобровиця – Ярославка – Мокрець – Бобрик – Димерка – Бровари – Дарниця, захопити міст, що пролягав по головному шосе, й охороняти його.

Новгород-Сіверський полк після захоплення Бахмача мав терміново рухатися дорогою через Лисків – Біловежі – Туркенівку – Ічню – Монастирище – Галицю – Мокіївку – Нову Басань – Бориспіль – Олександрівку – Осокорки, взяти під охорону залізничний міст, закріпитися в кінцевих пунктах, прийнявши бойову готовність, та вести розвідку на Саперну Слобідку. Кавалерійські ескадрони, які знаходилися у розпорядженні командирів полків, мали діяти при полках за вказівками їхніх командирів.

Цим наказом командирам полків ставилося завдання під час захоплення кінцевих пунктів по можливості з'ясувати наявні переправи через Дніпро, якими частинами охороняються і для якого роду вантажів пристосовані. Після з'ясування розвідкою сил та місць дислокації частин Армії УНР за умовним сигналом, під прикриттям артилерійського вогню, розпочати рішучий наступ на Київ, форсуючи Дніпро. Початком наступу московських військ з вихідних позицій було заплановано 6 годину ранку 18 січня 1919 року.

Які ж військові сили мала у своєму розпорядженні Директорія УНР для організації оборони Києва? Про це свідчать дані розвідувального відділу штабу «української радянської армії», отримані 17 січня 1919 року, хоча наведені нижче дані були підсумованими на 5 січня 1919 року [20]:

«Німців у Києві на 5 січня залишилося всього 3000 чоловік, які поступово повертаються до Німеччини через Польщу. Відправлення німецьких ешелонів відбувається зі зброєю, амуніцією та харчами.

Петлюрівських військ на цей час у Києві було близько 30 000 чоловік, розміщених у казармах на Софіївському майдані та в будинку 5-ї школи прапорщиків на Подолі. Петлюрівські частини, що знаходяться в Києві, розділено на три дивізії: «Галицьку» та «Українських патріотів», штаби яких знаходяться на Хрещатику в будинку № 28. Усього в «Галицькій*

*так московські окупанти називали Армію УНР

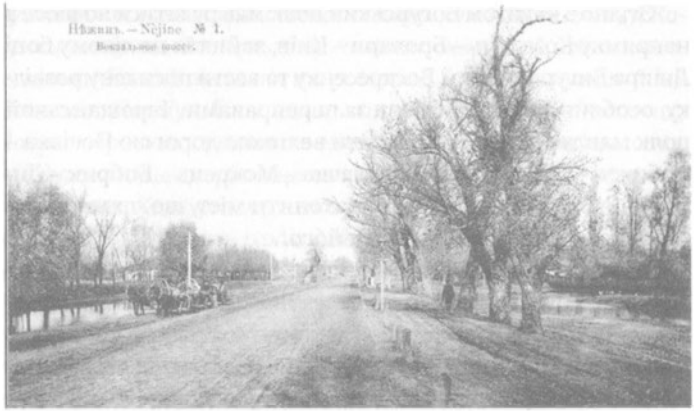

Ніжин (світлина початку XX століття). 25 січня 1919 р. його було зайнято окупаційними частинами бригади Миколи Щорса

дивізії» близько 8700 чоловік, а в дивізії «Українських патріотів» - 9000 чоловік.

Крім цих двох дивізій, у Києві стоїть ще одна, під назвою «Чорноморська», до складу якої входить близько 9300 чоловік».

23 січня 1919 року розпочався наступ московських військ на Київ. Богунський полк о 12 годині дня здобув місто Козелець. Залишки військ Чернігівського гарнізону відступили до Києва [21].

Цього ж дня Таращанський полк, який протягом декількох днів зосереджувався навколо Ніжина, розпочав наступ на місто. У Ніжині розміщувався 2-й Чорноморський полк військ Армії УНР, але загітована ворогами частина полку, не витримавши наступу агресорів, разом з партизанським загоном відступила до Носівки, а інша частина перейшла до ворога. У місті внаслідок безвладдя почалася паніка. Активізував свою діяльність комуністичний «ревком». Проте до Ніжина прибули частини Осадного корпусу військ Армії УНР, які вчинили опір московським військам, тому Таращанському полку вдалося захопити Ніжин тільки 25 січня 1919 року.

У зв'язку з відходом 2-го Чорноморського полку з Ніжина командувач військами УНР на Чернігівщині отаман О.Симосенко направив Симонові Петлюрі 25 січня 1919 року телеграму [22]:

«Командири 2-го Чорноморського полку та 1-го партизанського полку Січових Стрільців зі своїми полками самочинно залишили фронт і відступають у напрям-

ку Києва. Прошу названі полки роззброїти як зрадників Української Народної Республіки, а командирів полків заарештувати й передати військово-польовому суду за те, що розвалили фронт і внесли у війська дезорганізацію».

На жаль, це був не останній перехід на бік ворога військових частин армії УНР, що воювали на Чернігівському напрямку. 26 січня 1919 року з'явилося повідомлення про відмову воювати проти московських військ ще двох полків армії УНР [23]:

«Щойно отаман Симосенко повідомив, що 1-й Білоцерківський полк рішуче відмовився виконувати його накази і, захопивши свого полковника, перейшов у табір більшовиків, а 1-й Київський полк самочинно знявся з позиції й відступив у напрямку Києва. Отаман Симосенко переїхав на станцію Бобрик зі своїм штабом та бронепотягом Запорозької панцирної бригади. Виходячи з цього, становище армії у семи полках дуже загрозливе. Полковник Аркас просить вказівок».

Симон Петлюра – символ визвольної боротьби українського народу

Перехід військових частин УНР на бік ворога відбувався на фронті не тільки на Лівобережжі, а й на Правобережжі України. Так, 25 січня 1919 року з'явилася телеграма комісара військового гарнізону Черкас полковника Гната Хименка, що повстав проти Директорії УНР, в якій нахабно зазначалося [24]:

«Усім ревкомам та військам Червоної української армії. Черкаський гарнізон та навколишні війська одностайно підняли прапор на боротьбу з українською буржуацією, українськими чорносотенцями, самостійниками з їхніми оселедцями. Усі до одного міцно тримають червоний прапор. Стійте одностайно на своїх червоних позиціях. Війна Директорії – прислужниці буржуазії, уся влада віднині переходить до рук селян, робітників та козаків. Хай живуть Ради селянських, робітничих та козацьких депутатів. Слава соціалістичній революції».

Текст цієї телеграми наведено навмисно, аби проілюструвати розклад московською пропагандою військових частин Армії УНР. Такі частини не могли по своїй суті боротися за незалежність України.

Безумовно, в такій ситуації Головний Отаман військ УНР Симон Петлюра не міг забезпечити належну оборону Києва від наступу московських військ, але все-таки ним було організовано спробу дати їм відсіч в районі Броварів. 31 січня 1919 року

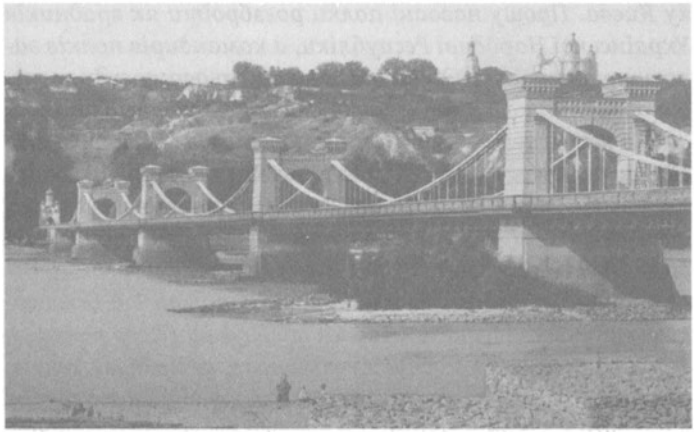

Київ. Ланцюговий міст через Дніпро (світлина початку XX століття). 6 лютого 1919 р. через нього переправилися до Києва окупаційні частини бригади Миколи Щорса

військами Армії УНР було здійснено наступ у північно-східному напрямку на станцію Бобрик по лінії залізничного шляху Ніжин–Київ, але під натиском Таращанського полку їм довелося відступити. У ніч на 1 лютого 1919 року війська Армії УНР розпочали наступ від села Пухівка до сіл Димерка та Богданівка, де перебували частини Богунського полку, але знову змушені були відступити. 1 лютого 1919 року вранці розгорівся бій за Бровари. Інтервенти атакували українське військо на підходах до Броварів, але під потужним кулеметним та артилерійським вогнем змушені були відступити. Настав критичний момент бою – здавалося, українські війська зможуть отримати перемогу, але московські війська в декілька разів перевищували чисельність військ УНР, тому оточили Бровари з різних боків і завдали раптових флангових ударів. Українські війська не витримали натиску й відступили до Києва.

У такій складній ситуації Директорія УНР знайшла в собі достатньо мужності й благородства – не піддавати Київ жахам безцільного артилерійського бомбардування міста – і відступила до Вінниці. 6 лютого 1919 року московські війська увійшли до Києва.

2. Розвиток московської агресії на Лівобережній Україні з Харківського напрямку

А яким чином розпочалася московська агресія проти Української Народної Республіки з Харківського напрямку? Коли з кінця листопада 1918 року 1-а «українська радянська» дивізія почала наступ на Чернігівщині, 2-а «українська радянська» дивізія простоювала в очікуванні наказу про наступ. Німецькі частини на сході України перебували фактично до другої половини грудня 1918 року, в самому Харкові німецького війська було близько 10 тисяч. Невелика німецька залога також стояла у Білгороді.

Для забезпечення успішного наступу 2-ї «української радянської» дивізії на Харків московське керівництво на чолі з Володимиром Затонським вирішило домовитися з німецьким командуванням про невтручання у бойові дії. Комуністи зв'язалися з німецькими радами солдатських депутатів, аби німці пропустили московські війська на Куп'янськ. Німці не заперечували проти захоплення ними Куп'янська, але з умовою не пошкоджувати залізничного шляху, яким вони мали відправитися до Німеччини.

Минуло понад два тижні, але німецькі війська Білгород не звільняли. Тоді Володимир Антонов-Овсієнко та Володимир Затонський віддали наказ військам наступати на Білгород. Німці спробували чинити опір, але, втямивши марність своїх військових потуг, кинулися поспішно відступати. Як тільки перші втікачі з'явилися в Харкові, зчинилися паніка й переполох.

Після здобуття Білгорода 28 грудня 1918 року туди із Суджі переїхав «тимчасовий робітничо-селянський уряд України». А тим часом від німецьких рад солдатських депутатів з Харкова надійшло повідомлення, що німці погоджуються на всі умови Москви.

Внаслідок цього ЦК КП(б)У надсилає Володимирові Антонову-Овсієнку повідомлення [25]:

«Першого січня починаємо наступ. Повідомте про ваші ресурси та наміри. Німці погодилися затримати українські війська (йдеться про війська Директорії. – О.Б.) і захопити разом з нами вокзал. Дійте рішуче, напролом.

Українські війська дуже ненадійні, перед натиском наших

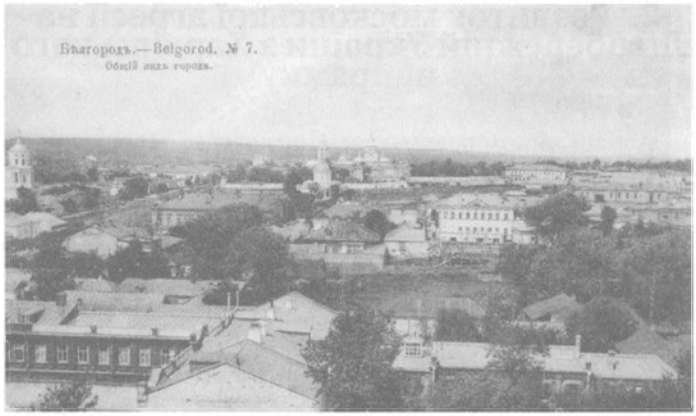

Білгород початку XX ст. Сюди 28 грудня 1918 р., після здобуття міста московськими військами переїхав «тимчасовий робітничо-селянський уряд України».

військ відступають. Лінія Лозова – Катеринослав у наших руках. Якщо прорватися через Харків, Донецький басейн опиниться в наших руках. Повідомте про ваші плани».

Зміст цього повідомлення Володимир Антонов-Овсієнко передав телеграмою 2 січня 1919 року головнокомандувачеві військ РСФРР Іоакіму Вацетісу та про своє рішення почати рішучий наступ на Харків [25]:

«За останніми даними, наші частини у 20 верстах від Чернігова. У Полтаві готується повстання. Лінія Харків – Ворожба нами перерізана в Басах. У напрямку Харкова ми зосереджуємося у вихідному положенні у 15 верстах від передмістя Харкова. Супротивника відкинуто від Золочева до Богодухова. Біля Чугуєва йде бій повстанських загонів з петлюрівцями. Просимо санкції на віддане розпорядження».

На той час комуно-московська агітація на Харківщині була настільки сильною, що повстанські загони виступали на боці московських військ проти військ Директорії. Але не мине й трьох місяців, як все зміниться.

2 січня 1919 року «реввійськрада української радянської армії» за підписами Володимира Антонова-Овсієнка та Володимира Затонського надіслала телеграму начальнику 1-ї «української радянської» дивізії Іванові Локатошу [26]:

«Робітники Харкова повстали. Німці їх підтримують. Бобирєв зайняв Слатине, біля Чугуєва бій. Лозова, Павло-

град, Синельникове в наших руках. У Полтаві повстання Коцюбинського, ліворуч від вас Беленкович веде наступ. Вам належить найенергійнішим чином розпочати наступ у відомому вам напрямку. Про отримання телеграми доповісти».

Ця телеграма свідчить про те, що Локатошу було дано вказівку продовжувати наступ у напрямку Чернігова, а потім на Київ.

3 січня 1919 року війська Росії вступили до Харкова, що створило умови для переїзду туди з Білгорода «тимчасового робітничо-селянського уряду України». У цьому московським військам велику допомогу надали повстанські загони, які виступили на їхньому боці.

3 січня 1919 року начальник оперативного відділу Генерального штабу армії УНР полковник Микола Капустянський повідомив [27]:

«...Полтавщина. У повітах більшовицькі заворушення.

Харківщина. У прифронтовій смузі більшовицький рух наростає.*

Чернігівщина. Настрій населення у прифронтовій смузі переважно більшовицький. У всіх повітах місцеві більшовицькі банди збільшуються, продовжують чинити грабунки та насильства над населенням».

А тим часом московські війська на території України отримали нове поповнення з Росії. 3 січня 1919 року начальник штабу «реввійськради української радянської армії» повідомив Реввійськраду РСФРР [28]:

«Цим маю честь доповісти, що загін моряків Волзької флотилії під командою т. Лепетенка цього числа прибув та на підставі мандату від 7 грудня 1918 року за № 14 поступив у розпорядження т. Антонова».*

Це повідомлення засвідчує, що Росія ще на початку грудня 1918 року видавала мандати про направлення своїх військових частин в Україну.

Іоакім Вацетіс. Вірою і правдою служив Москві, за що й був нею знищений 1938 р.

Микола Капустянський. Прожив довге і достойне життя, але вдалині від Батьківщини

А як же боролися проти московських військ частини Армії УНР на Харківщині? Як уже зазначалося, після повстання Директорії проти гетьмана Павла Скоропадського в листопаді 1918 року командира 2-го Запорозького полку Петра Болбочана було призначено командувачем українськими військами Лівобережного фронту. Він одразу ж приступив до реорганізації всіх наявних на Харківщині військових

Петро Болбочан

частин, знову зведених у Запорозький корпус, у складі якого було створено 2-у Запорозьку дивізію, до якої увійшли полки: Республіканський, Мазепинський, Наливайківський, Богунський, а також кінний дивізіон ім. Петра Дорошенка, артилерійська бригада та інші підрозділи. Командиром дивізії було призначено Павла Зельницького, а начальником штабу – Никифора Авраменка, який у своїх спогадах писав [29], що його «коротка штабна праця не давала ніякого права обіймати це важке відповідальне місце, до того ж у період бойових дій! Начальником штабу дивізії мав бути офіцер Генерального штабу». Але у військових частинах Армії УНР на той час не було штабних фахівців у достатній кількості.

Для охорони кордону з боку Білгорода Петро Болбочан направив Богданівський полк та курінь ім. Кармелюка з боку Грайворона. Багатотисячні московські війська перейшли кордон України й розпочали наступ, потіснивши Богданівський полк та курінь ім. Кармелюка. На допомогу їм було послано Республіканський полк, але наступу все одно не вдалося стримати. Водночас повстанське з'єднання під проводом Нестора Махна розпочало наступ на Лозову, загрожуючи тилові Гайдамацького полку та прикриваючи вугільний Донецький район.

Никифор Авраменко

Після запеклих боїв на Харківщині та Вороніжчині, зазнавши великих втрат, війська Запорозького корпусу поступово відійшли до Харкова. У ці дні виникли непорозуміння у Петра Болбочана з Директорією. Він запевняв керівництво УНР, що проти України наступають регулярні московські війська, у яких виявлено великий відсоток китайців, угорців та латвійців. Московські полонені називали номери і назви полків, командирів, чисельність особового складу, кількість батарей. Але уряд з Києва запевняв, що за угодою, підписаною московською мирною делегацією про перемир'я, Москва зобов'язалася не нападати на Україну, тому бої ведуть самочинно створені анархістськими проводирями групи на кшталт Нестора Махна. Навіть прийшов з Києва наказ почепити на груди воякам червоні стрічки та боронити Харків усіма силами.

У Петра Болбочана відбувалися непорозуміння з Директорією також у справі використання фахових військових старшин, які щиро бажали служити на благо України, але ниділи у бездіяльності, усунені від військової справи. З огляду на потребу в

командирах полковник Болбочан вживав заходів, щоб у його розпорядження Директорія надсилала досвідчених старшин. Як писав Ярослав Штендера, Болбочан вимагав від Директорії повернення в його розпорядження генерала Олександра Натієва, який на той час перебував у Києві під арештом. Симон Петлюра відповів, що *«у справі генерала Натієва ми проводимо розслідування, оскільки він, перебуваючи на службі у гетьмана, під час антигетьманського повстання відігравав негативну роль. Ми маємо відомості, які його становище дуже обтяжують. Справу буде передано до Надзвичайної слідчої комісії Директорії»*.

Варто зазначити, що після прибуття Директорії до Києва було створено 8 слідчих та розвідувальних установ. Директорія була зацікавлена в утриманні власних розвідувальних та слідчих органів, які б мали право на власний розсуд проводити обшуки й арешти. В одній з таких комісій перебував під слідством генерал Олександр Натіїв.

З приводу відмови Симона Петлюри Петро Болбочан дорікнув йому:

«З ким маєте будувати державність, коли всіх віддаєте до вашої Надзвичайної слідчої комісії? Я запевняю – він ніколи нічого не вчинив на шкоду Україні. Я за нього ручаюся і прошу надіслати його у моє розпорядження. А щодо ваших «документів», які його компрометують, то це провокація наших ворогів або непорозуміння».

Однак зусилля Петра Болбочана у справі повернення генерала Олександра Натієва до запорожців виявилися безуспішними. У попередніх розділах уже зазначалося про фаховий військовий талант і заслуги генерала Натієва перед Україною у справі організації Запорозького корпусу, звільнення України в березні-квітні 1918 року від московських військ та забезпечення запорожцями охорони кордонів Української Держави в часи гетьманату.

З Костянтинграда відходив інструкторський курінь під натиском численних підрозділів Нестора Махна. Шлях відходу Гайдамацького полку було перекрито. Усім частинам українського війська було надіслано наказ відходити на Полтаву, а з Києва надійшла категорична вимога: не здавати Харкова! А як боронити?

Зазнавши великих втрат після запеклих боїв під Козачою Лопанню, Слатиним, Грайвороном та Золочевим, війська

Нестор Махно. Діяч, що завів велику частину українців на манівці «анархізму»

Харків. Міст через Лопань (світлина початку XX століття). 3 січня 1919 р. українські війська змушені були залишити місто

Запорозького корпусу 3 січня 1919 року залишили Харків. В оборонних боях великих втрат зазнав Республіканський полк. Під Дергачами ар'єргардну сотню полку було цілком знищено, а решта з пораненим командиром потрапила в полон. Мазепинський полк було скеровано під Полтаву для підтримки Харківського напрямку, оскільки з'явилися нові комуністичні партизанські загони, які загрожували нападом на місто. Бронепотяг «Запорожець», виготовлений залізничниками Кременчука та Крюкова, ніс охорону залізниці в напрямку Харкова. Нарешті на посаду начальника штабу 2-ї Запорозької дивізії було призначено старшину Генерального штабу підполковника Опанаса Стефаніва, відтак Никифор Авраменко повернувся до Мазепинського полку ад'ютантом.

6 січня 1919 року Запорозький корпус зайняв Полтаву. Директорія та Симон Петлюра весь час обіцяли прислати допомогу, але вона так і не надійшла. Прибували невеликі загони, але вони або одразу переходили до ворога, або відмовлялися вступати у бій – як тільки дізнавалися, що їх мають відправити на фронт, одразу розбігалися.

Так, у Лохвиці до запорожців на допомогу прийшов пішний полк під командою підполковника Михайла Крата. На запитання у штабі Запорозького корпусу, чи є його полк надійним, боєздатним і чи можна йому довіряти, Крат відповів: «Так». Але коли цьому «надійному» полкові було видано

наказ вирушати на фронт проти московських інтервентів, наступного дня вранці командир полку Крат заявив, що полк категорично відмовився їхати на фронт. Тоді полкові було наказано виступити проти повстанських загонів, що перейшли на бік Москви. З цього полку разом з Михайлом Кратом з великою бідою доїхало до Костянтинграда менше половини вояків – решта розбіглися, а ті, котрі залишилися, їхати далі відмовилися. Тоді штаб корпусу видав наказ кінноті сотника Петра Дяченка та комендантській сотні вирушити до Костянтинграда й роззброїти рештки цього полку. Після незначної перестрілки полк було роззброєно. Вояків було розділено по «п'ятірках» і направлено до різних частин корпусу, але через два тижні ці «п'ятірки» примудрилися втекти [30]. Цей полк було сформовано Михайлом Кратом у Ромнах із селян під час антигетьманського повстання, тому очікувати від нього іншого не доводилося.

Михайло Крат

Коли бої частин Запорозького корпусу з московськими інтервентами точилися в районі Полтави, на допомогу запорожцям було вислано з Києва курінь Січових Стрільців під командуванням сотника Романа Сушка. Але цей курінь до Полтави не доїхав, оскільки в дорозі біля станції Гребінка був розбитий одним з підрозділів Черкаського гарнізону, що перейшов на бік ворога під командуванням Гната Хименка.

Петро Дяченко

Незважаючи на таку ситуацію з «допомогою», військові частини Запорозького корпусу понад 10 днів вели виснажливі бої з московськими військами. Штаб Петра Болбочана переїхав до міста Кременчук. Особливо з великою завзятістю запорожці вели бій за Полтаву. Підрозділи Запорозького корпусу у своєму розпорядженні мали сильні піхотні частини, які підтримувалися броньованими потягами, броньованими автомобілями та артилерією. Запорожці завзято відстоювали кожен метр підступу до міста, зосередивши в цілому ряді укріплених опорних пунктів великі сили. Бій за Полтаву тривав 16 годин. Московські війська сім разів переходили в наступ, зазнавши великих втрат. Зрештою Запорозький корпус 19 січня 1919 року залишив Полтаву й відступив до Кременчука.

Роман Сушко

Останнім відійшов бронепотяг «Запорожець». Цікавий випадок описав у своїх спогадах Никифор Авраменко [31]:

«Бронепотяг мав по дві платформи спереду і ззаду, завантажені шпалами та рейками на випадок пошко-

дження залізничної колії. Залога і десант у кількості близько 200 чоловік розміщувалися у забезпечених бронею вагонах. Несучи на підступах до Полтави дозорну службу, потяг повертався вранці назад набрати води, і яке було здивування залоги, коли на платформах зі шпалами побачили близько 40 озброєних людей, переважно китайців. У темряві вони залізли на платформу й мали намір атакувати бронепотяг, та не знали як».

Залога потягу їх знищила.

19 січня 1919 року близько 8 години ранку до Полтави увійшли частини 2-ї «української радянської» дивізії. Командир дивізії Алєксандр Лєнґовскій своїм наказом передав усю повноту влади військово-революційному комітетові Полтави [32]. Місто було оголошено у стані облоги – після 8 години вечора мешканцям заборонялося з'являтися на вулицях міста. Усім громадянам, які мали зброю, було наказано негайно здати її до революційного комітету. Усі громадяни, які знають про місцезнаходження військового майна, протягом 24 годин мають заявити у військово-революційний комітет. У випадку невиконання, вони підлягали революційно-польовому суду.

Не отримавши дієвої допомоги з Києва, Петро Болбочан прийняв рішення залишити Полтаву. У своїй доповіді на адресу Директорії він наголошував [33]:

«Мої частини... можуть умерти, як і вмирають, але я цього не допускаю, бо користі з цього не буде».

Він окреслив свій план відступу до Кременчука для того, щоб підготувати реорганізацію частин, передусім Запорозького корпусу, до «активних операцій» і «привести до порядку частини, які зараз небоєздатні, себто – деморалізовані».

Однак критична оцінка Петром Болбочаном загонів, направлених у його розпорядження, викликала чергове роздратування уряду в Києві. Болбочан знав, що за здачу ворогові Харкова та Полтави серед провідників Директорії поширювалася кампанія наклепів та безпідставних звинувачень на його адресу. Так, 21 січня 1919 року у спілкуванні по телеграфу з Євгеном Коновальцем він зауважив, що «увесь час повідомляв до Києва про ситуацію, описував критичне становище, але це успіху не мало. І тільки за те, що я у вічі правду казав, мене мало зрадником не зробили... Звинува-

чували навіть у тому, що я стою за згоду з добровольцями...» Повністю спростовуючи звинувачення, він зазначив: «Я стою на тому ґрунті, на якому стояв і раніше. У мене сувора національна позиція – одночасно борюся з більшовиками* як справа, так і зліва».

Петро Болбочан пояснив, що відводить Запорозький корпус у резерв, «бо він непридатний до бою, і потрібно щонайменше місяць, аби привести його у бойову готовність». Водночас він попросив Євгена Коновальця повідомити про ситуацію в Києві й нагадав, що військовий міністр Олександр Греків погодився повернути його на посаду командира Запорозького корпусу, звільнивши від командування Лівобережним фронтом.

Євген Коновалець

У розмові з Євгеном Коновальцем відчувалося гірке розчарування Петра Болбочана діями провідників УНР, а також безмежна втома від боротьби не лише на фронті, а й з партійними та урядовими чиновниками, які виявляли дедалі більшу байдужість до ситуації на фронті та цілковиту неспроможність до конкретних дій для захисту України.

Невідомо, чи мав зустріч Євген Коновалець із Симоном Петлюрою після розмови з Петром Болбочаном, але саме в цей час мав реалізуватися сценарій подальшої дискредитації полковника. Це завдання, зокрема, мав виконати сотник Омелян Волох, який командував Гайдамацьким полком на Лівобережному фронті у складі Запорозького корпусу. Він прагнув усіляко скомпрометувати Болбочана, не приховуючи своїх намірів обійняти посаду командувача корпусу. Болбочан давно знав Омеляна Волоха й усвідомлював руйнівну суть його діяльності, до того ж Військовій спецслужбі штабу Лівобережного фронту й Запорозького корпусу було відомо про співпрацю Волоха з московськими комуністами. Болбочан доповідав про це Директорії та особисто Симонові Петлюрі й вичікував відповідного моменту для арешту отамана [33].

Олександр Греків

Як писав Володимир Сідак, Омелян Волох, використавши зручну для нього ситуацію, 22 січня 1919 року самочинно віддав наказ заарештувати Петра Болбочана. О 5-й годині ранку полковника було заарештовано курінним 3-го Гайдамацького полку О.Волощенком. Одночасно було заарештовано начальника штабу Лівобережного фронту полковника Богдана Гейденрейха та тимчасово виконуючого обов'язки командуючого Запорозького корпусу полковника Миколу Сільванського.

Омелян Волох. Все поривався на послуги Москви. Знищений нею у Карелії 1937 р.

Віктор Малець

Але, напевно, Омелян Волох отримав вказівку заарештувати полковника Петра Болбочана та його штаб ще раніше. Про це писав у своїх спогадах Никифор Авраменко [34], який разом з Мазепинським полком у цей час перебував у Кременчуку. Болбочан зі штабом розмішувався у вагонах, які охороняли мазепинці. Напередодні арешту Болбочана відбулася нарада командирів частин у зв'язку з наміченим переходом на Правобережжя, на якій було прийнято рішення всі частини об'єднати в Запорозький корпус. Відбувалася також реорганізація штабу.

Під час наради стало відомо, що на станцію приїхав бронепотяг та ешелон гайдамаків. Сотню мазепинців, що охороняла вагони, де перебував Петро Болбочан зі своїм штабом, було оточено й наказано йти до своїх казарм. Варту перебрали на себе гайдамаки і кулемети та гармати бронепотяга спрямували на місто. Куреню мазепинців було наказано відійти до станції, де на підступах закріпилася сотня. 2-у бригаду, що стояла в Крюкові, також було приведено до бойової готовності.

Для з'ясування намірів гайдамаків до Омеляна Волоха було відправлено військового старшину Віктора Мальця, ад'ютанта наливайківців Миколу Зайця та ад'ютанта мазепинців Никифора Авраменка. Вони минули застави мазепинців та гайдамаків і зайшли до вагону, де знаходився Волох, командир гайдамаків.

Авраменко у своїх спогадах писав:

«Звичайна теплушка. На нарах сидить у білизні Волох. Штани й чоботи лежать на підлозі. Перед Волохом миска з цукерками. З іншого боку Волоха – Загродський! Обидва по-татарському підібрали ноги. З цікавістю оглядаю Волоха, якого ще не бачив. З голови на чоло опустився довгий темно-рудий оселедець. Досить довга борода. На обличчі сліди віспи. Вираз сірих очей твердий, неприязний. Кілька гайдамацьких старшин в гарних синіх жупанах, підперезаних червоними поясами, дивляться на нас неприхильно.

- Ким будете і з чим прибули? – запитав Волох.

- Ми – представники 2-ї Запорозької дивізії, прислані довідатися про причину арешту нашого давнього командира та його штабу.

- Залишили Полтаву, та ще й запитуєте?

- Наша дивізія шанує отамана Болбочана і вірить йому. Просимо сказати, чи в Києві відомо про те, що сталося?

Волох простягнув папір. Телеграма була такого змісту: «Арештованого отамана Болбочана доставити в Київ разом зі штабом. Ви призначаєтеся командиром корпусу. Петлюра».

- Усе зрозуміло. Наказові та вам підкоряємося, – разом відсалютували.

- Скільки у вас багнетів, яка сила дивізії?

- 6000 багнетів, 300 шабель, 18 гармат, 40 кулеметів. Разом з допоміжними частинами – близько 9000 чоловік.

- Чимало. Полтаву можна було втримати.

Загродський кілька разів піддакнув: «Так, так, пане отамане!» В очі не дивився. При своєму дуже високому зрості увесь час нахилявся над Волохом, запопадливо, з приниженням гідності.

Наприкінці розмови я звернувся до Волоха:

- Пане отамане, на знак довіри просимо дозволити доправити заарештованих до Києва під нашою охороною. Ви визначите когось від себе на Трудовий конгрес, що почнеться за два дні, від нас їде шестеро чоловік. От і оказія. Вам буде велике спасибі!

Волох поміркував і запитав:

- А хто поручиться, що заарештованих повезете до Києва?

- Слово честі та порука всіх командирів частин.

- А що, як не довезете, голови буду рубати тим командирам?

- Довеземо справно, слово наше тривке – не порушимо!

- Добре, погоджуюсь. За дві години має відійти потяг, покваптеся!

- Дозвольте побачитися та заспокоїти заарештованих.

- Побачтеся, та не гайте часу!

Майже увесь час з Волохом розмовляв я. Малець і Заєць більше мовчали, стверджуючи свою солідарність.

Відвідали заарештованих у невеликому вагоні-салоні. Болбочан трохи знервований, Сільванський і Парфенів спокійні, навіть насміхаються з Волоха. Гейденрейх прикинувся сплячим, а троє ад'ютантів – Корж, Довбня та Письменний – при зброї. Всередині варти немає.

Олександр Загродський

Сергій Шемет

Кулемет «Кольт»

Володимир Винниченко

Швидко повідомивши про виїзд до Києва, заспокоїли всіх у вагоні й чимдуж повернулися назад, де нас очікували з напруженим нетерпінням. З перебігу переговорів усі були задоволені. Призначено, крім делегатів на Трудовий конгрес, ще 8 чоловік з двома кулеметами «Кольт». Мене було призначено начальником охорони. Від Волоха повідомили, що потяг відійде о 7.00. Маємо 3 години.

О 6.30 ми на станції. До паровоза було причеплено теплушку для охорони, в якій знаходилися гайдамаки. Коли й наша охорона зайняла вагон, підійшла група гайдамаків, обвішана гранатами, – хлопці як дуби! Потяг от-от мав відійти. Старшина гайдамаків, посилаючись на наказ Волоха, висунув вимогу, щоб наша охорона звільнила вагон!

Помчався до Волоха, наказавши до повороту з вагону не виходити. Волох був одягнений і в шапці з червоним шликом.

- Чим викликана зміна рішення? – запитав я Волоха.

- Тому що ви взяли кулемети без дозволу. Поїдуть гайдамаки, а ви повертайтеся до своїх полків.

- Так, так, отамане! Буде надійніше, – озвався Загродський.

- Перше отаманське слово ламається! Не робіть цього, пане отамане. Нехай їдуть і гайдамаки – буде надійніша охорона. Ми хочемо не тільки слухати, а й поважати свого командира корпусу!

Загродський мовчки схилився над цукерками.

- Що з ним говорити, заарештувати – і квит! – підвищеним голосом промовив один із старшин.

Волох оперся на свою товсту палицю, що завше носив замість шаблі та пістолета, помовчав і вирішив:

- Добре, їдьте разом.

Загродський, червоний як рак, мовчав. З його обличчя зник звичний усміх. Не раз ми сиділи за одним столом ще в Білолуцьку. Зналися добре. Хто міг сподіватися, що завше елегантний, чепурний Олесь сяде поряд з неотесаним диким Волохом по-турецькому над мискою дешевих «топрапsіе»!

Потяг із заарештованими виїхав через Ромодан на Київ.

24 січня 1919 року ми приїхали до Києва. Нас очікували два легкові та вантажні самоходи. Ми домовилися наперед, що Корж буде з Болбочаном, а дружини Болбочана та Сільванського мешкатимуть у готелі Михайлівського монасти-

Київ. Готель «Континенталь» (праворуч, світлина початку XX століття). У січні-лютому 1919 р. тут під арештом перебував Петро Болбочан

ря. Опікуватимуться ними Довбня та Письменний – обидва кияни, а я займуся справами у владних органах. Наша охорона очікуватиме у вагоні подальшого наказу».

Петро Болбочан перебував під домашнім арештом у готелі «Континенталь» у кімнаті № 22. Сусідні з ним помешкання займали: Головний Отаман військ Директорії Симон Петлюра, Рада міністрів республіканського уряду, військовий міністр Олександр Греків, командир корпусу Січових Стрільців Євген Коновалець та інші.

Члени штабу Запорозького корпусу Микола Сільванський та Богдан Гейденрейх утримувалися у приміщенні головної варти. «Наглядати» за заарештованими було доручено Осадному корпусу Січових Стрільців Євгена Коновальця. Єдине офіційне звинувачення, почуте Петром Болбочаном та запорожцями, які прибули разом з ним, після приїзду до Києва, прозвучало з вуст Володимира Винниченка. Як свідчить Сергій Шемет, голова Директорії сказав, що арешт відбувся за наказом уряду, і причиною його став «недемократизм» командуючого Лівобережного фронту. Ані заарештовані, ані запорожці, які прибули з ними, не могли отримати чіткої й виразної інформації про причину арешту. Євген Коновалець

у своїх спогадах зазначав, що «коли отаман Болбочан домагався від мене пояснень у справі його арешту, то я дійсно не міг дати йому пояснень». Цікаво, що Микола Сільванський та Богдан Гейденрейх вже через кілька днів після арешту були звільнені з-під варти і вільно мешкали у Києві [35].

У зв'язку з відступом Директорії з Києва Петра Болбочана було відправлено до Станіславова. Про подальшу долю Болбочана читачі можуть дізнатися з наведених нами праць Ярослава Штендери та Володимира Сідака.

А тим часом московські війська, продовжуючи наступ на Кременчук, зайняли станцію Лещинівка. Частина цих військ після запеклих боїв з військами УНР 27 січня 1919 року зайняли Катеринослав (тепер – Дніпропетровськ), заволодівши мостом через Дніпро [36].

1 лютого 1919 року війська 2-ї «української радянської» дивізії зайняли місто Кременчук [37]. Фактично всі республіканські війська Армії УНР у перших числах лютого змушені були відступити на Правобережну Україну.

Після арешту Петра Болбочана бойовий дух українського війська неухильно падав. Стомлені у важких боях українські частини були не в змозі дати ворогові належної відсічі, а новий командувач Запорозького корпусу не зміг організувати належної оборони. На початок лютого 1919 року майже вся Лівобережна Україна опинилася в руках окупаційних військ Росії, яким дісталися великі військові припаси та склади.

3. Протистояння Директорії УНР з Раднаркомом РСФРР та діяльність «тимчасового радянського уряду» України

Володимир Чехівський

Як же формувалися відносини Директорії УНР з Раднаркомом РСФРР з початком другої московської агресії проти України і яку роль відігравали керівники «тимчасового робітничо-селянського уряду України»?

Поставлені перед фактом вторгнення на українську територію військ Росії Директорія та Голова уряду УНР Володимир Чехівський, який водночас виконував обов'язки міністра закордонних справ УНР, надіслали до Москви одну за одною три ноти – 31 грудня 1918 року, 3 й 4 січня 1919 року – із запитом про причини наступу військ РСФРР на територію України.

Раднарком РСФРР не поспішав з відповіддю, очікуючи успішного наступу своїх військ на Харків. І тільки 6 січня 1919 року, після захоплення московськими військами Харкова, уряд Директорії отримав ноту-відповідь з Москви за підписом наркома закордонних справ Росії Ґеорґія Чічєріна.

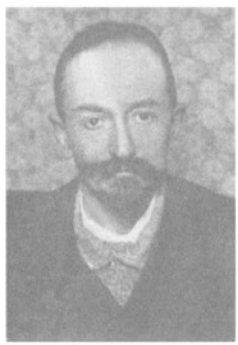

Ґеорґій Чічєрін

У ноті з цинічним лукавством стверджувалося [38]:

«Ваші телеграми від 31 грудня та 3 й 4 січня ми отримали. Насамперед ми змушені Вам пояснити, що відомості, які Ви маєте у своєму розпорядженні, не відповідають дійсності. Перелічені Вами військові частини Радянської Росії на Україну не просувалися і навіть не стоять поблизу її кордонів. Ніякого війська Російської Соціалістичної Радянської Республіки в Україні немає. Військова акція на українській території в цей момент проводиться поміж військами Директорії та українського радянського уряду, який є цілком незалежним. Між Україною та Радянською Росією зараз немає ніяких збройних сутичок».

Але це повідомлення було дешевою нахабною московською фальшивкою, що підтверджується наказом головнокомандувача військ РСФРР Іоакима Вацетіса від 6 січня 1919 року [39]:

«У зв'язку з обставинами, що склалися на півдні, Реввійськрада Республіки (РСФРР) 4 січня постановила створити єдиний Український фронт, стосовно якого українські пар-

тизанські загони мають бути складовою частиною…

До складу фронту входять: а) усі наявні українські загони, які мають бути зведеними в одну стрілецьку дивізію та одну кавалерійську дивізію; б) одна бригада 9-ї стрілецької дивізії; в) частини прикордонної охорони в межах фронту.

Найближчою метою Українського фронту є просування до лівого берега Дніпра із захопленням найважливіших пунктів та переправ (Катеринослав, Кременчук, Черкаси, Київ). Для виконання вказаних завдань мають бути використані наявні українські загони, частини прикордонної охорони, нові формування та бригада 9-ї дивізії…»

Таким чином, упродовж неповних двох місяців війська Росії на своїй території із завуальованої назви «війська Курського напрямку» спочатку трансформувалися в «українську радянську армію», а вже на захопленій території України – в Український фронт. З наказу не важко здогадатися, хто створював Український фронт та ним командував.

9 січня 1919 року Директорія УНР у відповідь на ноту Ґеорґія Чічєріна відправила нову телеграму [40]:

«…У районі Харкова оперують регулярні війська російської радянської армії, які складаються переважно з китайців, латвійців, мадяр та частково росіян. Звідси твердження комісара із закордонних справ, нібито ці війська складаються з українців, явно не відповідають дійсності. Ці китайсько-латвійські війська, проходячи територією Української Республіки, спустошують міста й села, грабують у населення майно, вантажать на вози та потяги і відправляють у Росію.

Представників української народної влади та окремих осіб української національності – селян, робітників, інтелігенцію – латвійці та китайці розстрілюють без всякого суду, попередньо піддаючи звірячим катуванням… При цьому комісар із закордонних справ Радянської Росії явно уникає відповіді на поставлене йому урядом України запитання про мету вчиненого радянськими військами наступу на Україну. Директорія УНР востаннє запитує уряд Російської Республіки: що має означати цей наступ російських військ та їхня поведінка на території України як на завойованій землі?»

Далі у цій ноті зазначалося:

«Російський уряд ставить умовою перемир'я передачу влади в Україні Радам робітничих депутатів, іншими словами

– весь український трудовий народ бажає підпорядкуватися владі міського робітничого класу і тільки тій частині, яка іменується більшовиками, тобто класові, що складає не більше 4% усього населення України, при цьому робітничий клас значною мірою складається з росіян, що переїхали в Україну під час війни.

Таким чином, створення так званих більшовицьких Рад, на яких наполягає Російський уряд, підпорядкувало б усе трудове українське селянство та інтелігентний пролетаріат диктатурі фабричного, кількісно незначного, пролетаріату, а державність України на свавілля стороннього пролетаріату. Директорія ясно бачить цілі уряду народних комісарів: йому необхідно за допомогою цих більшовицьких Рад захопити багату хлібом, вугіллям та іншою продукцією Україну і зробити її своєю колонією, якою вона була майже 300 років під владою російських царів та усіх російських імперіалістів».

Хоча нині Україна на початку ІІІ тисячоліття понад 20 років є незалежною державою, ці слова є досить актуальними і в наш час, зважаючи на політику сучасної Росії щодо України.

Відповідь Раднаркому Росії на ноту Директорії УНР було відправлено Ґеоргієм Чічеріним на ім'я міністра закордонних справ УНР Володимира Чехівського. В ній Росія лицемірно притримувалася своєї усталеної версії [40]:

«Російський радянський уряд в найкатегоричнішій формі знову підтверджує свою попередню заяву, що серед військ, які борються проти Директорії, немає ніяких військових частин Російської Соціалістичної Республіки.

Ваше твердження, що на Вас наступають мадяри та китайці, завербовані на кошти Російського радянського уряду, є повторенням наклепу, який поширюють проти нас уже протягом року імперіалісти та контрреволюційна преса, намагаючись послабити та скомпрометувати вдалу революційну оборону Радянської Росії проти всіх білогвардійських фронтів.

Громадянська війна, яка відбувається на Україні, не є справою якихось агентів Російської радянської влади, а природній результат внутрішньої боротьби, яка ведеться між робітниками та селянами, з одного боку, та українською буржуазією – з іншого».

Така дика фальш не була притаманною навіть дрібним найдеморалізованішим кримінальним елементам, які не

користувалися особливою популярністю у притонах «воровских законніков», дуже поширених у Московії упродовж її недовготривалої історії. Росія, проводячи збройну агресію проти України своїми військами, які були сформовані, озброєні та навчені на території РСФРР і підпорядковувалися російському командуванню, всупереч очевидним фактам та здоровому глузду вперто заперечувала свою причетність до інтервенції. У новітній історії світу, мабуть, не знайдеться такої держави, яка б проводила (та й нині проводить) таку цинічну, дволику, лицемірну дипломатичну політику, як Росія.

Ґеорґій Чічєрін у наведеній ноті-відповіді лукаво запропонував обом сторонам за такої ситуації сісти за стіл переговорів «задля примирення, а не погрожувати оголошенням Росії війни». Не важко здогадатися, з якою метою було запропоновано ці так звані «переговори». З цього приводу варто навести висловлювання посла бельгійського короля Леопольда I Саксен-Кобурзького при московському дворі Августина Майєрберга, який у своїй книзі спогадів «Relation der Kaiserl» 1661 року писав: *«Брешуть москалі з неймовірним нахабством і без всякого сорому... Посли іноземних держав нехай не очікують від царських уповноважених правдивих слів, тому що вони уособлюють у собі всі тонкощі закоренілого лукавства»*. Провівши паралель між XVII та XX століттям, можна з упевненістю стверджувати, що московська ментальність не зазнала суттєвих змін, з кожним століттям удосконалюючи «мєри діпломатіческого воздєйствія», догідно підживлені іудейською «дипломатією».

Як уже зазначалося, лідер Українського Національного Союзу Володимир Винниченко ще восени 1918 року вступив у переговори з Християном Раковським та Дмитром Мануїльським, які очолювали російську мирну делегацію, і досягнув усної домовленості про підтримку Росією їхньої боротьби проти гетьмана Павла Скоропадського та вигнання німецько-австрійських військ з території України. При цьому Москва дала гарантію про визнання України незалежною державою.

На превеликий жаль, домовленості не були оформлені письмово, оскільки організація повстання проти гетьмана Павла Скоропадського відвернула увагу Володимира Винниченка від вироблення та підписання договору. Але Винниченко направив до Дмитра Мануїльського, який з 11 листопада 1918 року перебував у Гомелі, а через місяць у Мінську,

свого представника Семена Мазуренка для продовження переговорів. Вони з відома та згоди своїх представників досягли порозуміння, що було зафіксовано у підписаному акті.

Незважаючи на це, в середині грудня 1918 року Раднарком Росії грубо порушив домовленості з «основних питань», як це завжди було притаманно Московії, і без оголошення війни кинув свої війська на Україну. Директорія після вищенаведених нот, шукаючи порозуміння з Росією, 11 січня 1919 року направила до Москви дипломатичну місію на чолі з Семеном Мазуренком.

Уже перше засідання 17 січня 1919 року засвідчило демонстративно зневажливе ставлення московського уряду до УНР як суверенного й незалежного «партнера». У своїй промові Семен Мазуренко звернув увагу учасників засідання, що участь у так званому «повстанському русі» в Україні беруть регулярні російські війська, до складу яких входять переважно іноземці – китайці, латвійці, мадяри, які розпочали наступ на Україну з території Російської Республіки, а командирами цих військ є відомі діячі Російської Республіки.

Підкреслюючи бажання УНР налагодити добросусідські відносини з Радянською Росією, Семен Мазуренко вважав за необхідне покласти в основу мирних переговорів такі умови [41]:

1) визнання цілковитого нейтралітету суверенної УНР з усіма витікаючими наслідками;

2) цілковите невтручання Російського радянського уряду у внутрішні справи України;

3) точне визначення відношення РСФРР до повстанських військ в межах України.

Зі свого боку, як запевнив Семен Мазуренко, уряд УНР заявляє, що не допустить на своїй території ні формування військових організацій, ні перекидання через територію України ворожих Росії військ.

Перше засідання також яскраво засвідчило, що російська сторона не погодиться з такими умовами, різко заперечуючи причетність Росії до наступу військ на Україну. Член російської делегації Л.Камінський з питання приналежності діючих у межах України іноземних військ заявив, що вони до військ Росії ніякого відношення не мають, а наступ цих військ здійснюється не за розпорядженням російського уряду. А член російської делегації Дмитро Мануїльський заявив, що він вважає необ-

Гєоргій П'ятаков

хідним передусім легалізувати в Україні партію комуністів та ради, після чого російський уряд погодиться виступити в якості посередника між сторонами, що борються в Україні, та вплинути на течію, яка веде боротьбу проти Директорії.

Звісно, така позиція Росії не могла дати потрібного результату для України, тому 4 лютого 1919 року було проведено останнє засідання, після чого переговори було припинено.

Але коли переговори у Москві ще тільки починалися, 16 січня 1919 року Директорія оголосила війну Росії, аби дати зрозуміти всім соціалістичним, народно-демократичним силам, усьому населенню України, що Росія є ворогом Директорії, української незалежності й трудящих мас України. Оголошення війни Росії засвідчило країнам Європи принципове відмежування українських соціалістів від московських комуністів.

Наведемо ще один «документ», який було опубліковано в центральному органі РКП(б) 17 січня 1919 року, тобто в день, коли відбувалося перше засідання представників України та Росії з питань перемир'я у Москві, який ще раз засвідчив загарбницькі дії Раднаркому РСФРР проти України, хоча його було надруковано без підпису. Анонімність документу є дуже цікавою повчальною шарадою [42]:

Фьодор Артьом

*так називали тоді комуністичну армію Російської Федерації

«До всіх урядових установ та посадових осіб вільної, незалежної Української Радянської Республіки.

Уряд РСФРР оголосив недійсним Брестський договір, внаслідок чого територію України було зайнято німецькими військами. На даний час Німеччина, не маючи можливості зброєю наполягати на залишенні в силі Брестського договору, звільняє територію братської (!!!) Радянської Республіки України.

Російський радянський уряд шляхом дипломатичних зносин і натиску Червоної армії вживає заходів з одного боку для того, щоб землі братського народу були швидше звільнені, з іншого – щоб майно не було вивезено. За отриманими даними, у звільнених місцевостях знаходиться маса військової амуніції, яка належить Російській Республіці й необхідна для посилення могутності Червоної армії, яка нині бореться за свободу трудящих і за звільнення від гніту імперіалізму.*

Російський радянський уряд направляє у звільнені області особливі комісії для обліку й охорони, видачі частинам Червоної армії й відправлення для ремонту залишеного майна, необхідного для військових цілей.

Уряд РСФРР, підкреслюючи, що вищеназване майно необхідне йому для виконання важливого завдання звільнення трудящих мас від гніту імперіалізму, очікує, що всі урядові відомства та посадові особи Радянської Республіки України виявлять цілковиту підтримку вказаним вище комісіям».

Цілком зрозуміло, що йдеться не про майно Росії, а сусідньої держави України, яка була знекровлена багаторічною війною й сама його потребувала. Ось вам по-московському – «вільна й незалежна» Україна! Уряд Росії зневажливо ставився не лише до українського народу, а й до свого дітища – «тимчасового робітничо-селянського уряду України».

Еммануіл Квірінг

А якою діяльністю займався у ці дні «тимчасовий робітничо-селянський уряд України»? Після переїзду до Харкова він поквапився «узаконити» своє право на керування Україною. 8 січня 1919 року цей так званий «уряд» своїм протоколом прийняв рішення [43]:

«Про призначення Української Республіки.

Присвоїти Республіці назву «Українська Соціалістична Радянська Республіка».

Під протоколом підписалися: голова уряду – Георгій П'ятаков, члени уряду – Володимир Затонський, Фьодор Артьом, Еммануіл Квірінг, Василій Авєрін.

Василій Авєрін

Безумовно, таке цинічне рішення «тимчасового робітничо-селянського уряду України» було щонайменше незаконним, оскільки московські війська займали тоді незначну частину території Лівобережної України, а по всій Україні діяла влада уряду УНР, підпорядкованого Директорії.

Але злагоди між членами «тимчасового уряду України» не було. Запеклий українофоб Фьодор Артьом за всяку ціну намагався усунути з посади Георгія П'ятакова, якого підтримував Володимир Затонський. 15 січня 1919 року за підписом П'ятакова було видано декрет «тимчасового радянського уряду України» [44], в якому йшлося про створення при уряді військового відділу з підпорядкуванням йому військових комісаріатів на місцях з метою їх об'єднання на території України. Завідуючим відділу було призначено Фьодора Артьома.

Між членами уряду почала розпалюватися внутрішня боротьба. 18 січня 1919 року згідно з протоколом засідання «тимчасового уряду України» Георгія П'ятакова було від-

правлено до Москви для доповіді РКП(б). А вже 19 січня 1919 року на засіданні уряду Фьодора Артьома було призначено заступником голови уряду, який протягом декількох днів підписував протоколи засідань «тимчасового уряду України».

Про подальші події навколо уряду України Володимир Затонський писав [45]:

«Мало не наступного дня отримуємо звістку з Москви: (22 січня 1919 року. – О.Б.): «До вас іде на посаду голови тов. Раковський».

Москва вирішила т. П'ятакова зняти з посади, але й Артьома краще не залишати. Було ухвалено прислати нейтральну людину.

*Ми з Юрком (*П'ятаковим. *– О.Б.) вирішили не заперечувати: раз ЦК РКП пропонує, нехай так і буде».*

А хто ж був цією «нейтральною людиною»?

Християн Раковський (насправді – Хаїм Рейковєр) – уродженець румуно-болгарської цигансько-жидівської кочової родини з Добруджі (мав ще ім'я – Арібар Ханджа) – не мав ніякого відношення до героя болгарського народу Георгі Раковського, а взяв собі це прізвище під час перебування в еміграції у Швейцарії [46]. Після комуністичного перевороту в листопаді 1917 року Християн Раковський у січня-березні 1918 року працював на посаді голови верховної колегії Росії по боротьбі з контрреволюцією в Бесарабії та Україні.

Як уже зазначалося, Раковський був головою мирної делегації Росії на переговорах з урядом України і в 1918 році й увійшов у спілкування з Володимиром Винниченком. За словами Винниченка, «Раковський – авантюрист, чужа Росії та Україні людина». Ярослав Дашкевич, вивчаючи його виступи та діяльність, назвав Раковського «зоологічним україножером, що заперечував саме існування українського народу» [47].

У зв'язку з цим, варто навести висловлювання Раковського ще до призначення його головою «тимчасового уряду України», які він подав у московській пресі, репрезентуючи «авторитетні» поради російському пролетаріатові [48]. Посилаючись на декілька листів від окремих селян Київської та Полтавської губерній, які він нібито отримав як голова російської делегації на мирних переговорах з Україною, пробувши в Києві три місяці в готелі «Марсель», Раковський уже вважав себе «великим знавцем» України. Він намагався

довести, що *«з етнографічного й соціально-економічного погляду українського народу власне не існує, а для широких народних мас слово «українець» навіть стало майже лайливим. Передусім етнографічні відмінності українців та росіян є незначними. А найважливіше те, що в українського селянства бракує того, що зазвичай називається національною самосвідомістю»*.

Далі цей «україножер» зазначив:

«Ми навмисно досі кажемо про самосвідомість більшості українського селянства, оскільки відносно українського пролетаріату та його тісної прив'язаності до Росії говорити не доводиться. Український пролетаріат за своїм походженням є чисто російським. Відомо, що 94% нинішнього малоросійського населення зайнято переважно землеробством. Не тільки в містах, а й в усіх промислових центрах Донецького та Криворізького басейнів переважна більшість робітників є вихідцями з російських центральних губерній та південних повітів Мінської губернії. За статистикою 1857 року відомо, що на українських землях проживало 2 мільйони 100 тисяч великоросів. Нарешті, відомо, промислова буржуазія на Україні та більша частина поміщиків – російського, польського та жидівського походження».

Сергій Шелухін. Один з тих, хто на думку Раковського «вигадав» Україну

Християн Раковський зробив висновок, що Україну вигадала інтелігенція з кооперативів, учителів, судових чиновників типу Сергія Шелухіна (який був головою мирної делегації Української Держави від уряду гетьмана Павла Скоропадського на переговорах з Росією 1918 року). Для Раковського страшнішого звіра від Шелухіна (видатного вченого та палкого українського патріота) не існувало. У цьому він «переконався» під час переговорів, якими «Росія ніколи не пишатиметься» [49].

Наведені вислови запеклого україножера Раковського свідчать про те, що Москва його словами намагалася перекреслити існування 94% українського селянства не лише як нації, яка прагнула жити у своїй незалежній державі, а навіть як етносу.

Визначальним фактом також є те, що статтю Християна Раковського було опубліковано у московській пресі 3 січня 1919 року, того самого дня, коли *«3 січня 1919 року в місті Станіславів Українська Національна Рада Західно-Української Національної Республіки, як представниця волі*

Микола Скрипник

всіх українців колишньої Австро-Угорщини і як найвищий її законодавчий орган, святочно проголосила об'єднання Західно-Української Національної Республіки з Придніпрянською Українською Народною Республікою в одну суверенну Українську Народну Республіку».

Про це йшлося в Акті Директорії УНР про об'єднання всіх українських земель, який було прийнято та проголошено 22 січня 1919 року на Софійському майдані у Києві. В Акті зокрема зазначалося [50]:

«Віднині зливаються в одне ціле віками відділені одна від одної частини України – Галичина, Буковина, Закарпаття і придніпрянська Україна в Одну Велику Україну. Сповнилися одвічні мрії, для яких жили й за які вмирали найкращі сини України. Віднині є тільки одна незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, звільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднати всі зусилля своїх синів для створення нероздільної незалежної Української Держави на добро і щастя українського народу.

У Києві, 22 січня 1919 р.»

Юрій Коцюбинський

25 січня 1919 року в Києві відкрився Трудовий конгрес, який проголосив об'єднання ЗУНР з УНР, схвалив політику Директорії та призначив Директорію «бути верховною владою і видати закони, необхідні для оборони Республіки».

Того ж дня, 22 січня 1919 року, до Харкова прибув Християн Раковський і взяв участь у засіданні «тимчасового робітничо-селянського уряду України», на якому були присутні президія Харківського виконавчого комітету та члени ЦК КП(б)У [51]. На засіданні йшлося про створення Вищої військової інспекції, яка мала функціонувати при військовому відділі «тимчасового робітничо-селянського уряду України». Головою інспекції було призначено Володимира Юдовського. Реввійськраді рекомендовано «терміново допустити Юдовського та уповноважених ним осіб до ознайомлення зі справами польових і тилових частин».

А вже 24 січня 1919 року на засіданні «тимчасового робітничо-селянського уряду України» було прийнято рішення про призначення головою уряду Християна Раковського [52]. Таким чином, на чолі «українського» уряду стає посланець з Москви не московського походження.

Протягом декількох днів Раковський проводив інтенсивну роботу із створення «українського» уряду. 29 січня 1919 року було видано декрет про реорганізацію «тимчасового робітничо-селянського уряду України» та прийнято рішення йменувати завідуючих відділами «наркомами» за аналогією з московськими комуністичними «титулами», які склали «раду наркомів УСРР» [53].

У складі наркомів УСРР дійсними українцями були тільки Володимир Затонський – «нарком освіти» та Микола Скрипник – «нарком соціалістичної інспекції та державного контролю», колишній голова «народного секретаріату», а також Юрій Коцюбинський, який входив до складу «реввійськради» і вважався членом уряду. Володимира Антонова-Овсієнка було призначено головнокомандувачем військами УСРР.

Про реорганізацію «тимчасового робітничо-селянського уряду України», а фактично про створення нового уряду на основі ставлеників Москви, Християн Раковський 29 січня 1919 року повідомив телеграмою Якова Свєрдлова (копії – Владіміру Лєніну, Ґеорґію Чічєріну та Йосипу Сталіну), в якій назвав усіх членів нового «уряду» України [54]:

«Взагалі за цей тиждень, незважаючи на багато бурхливих інцидентів, дійшли згоди і створили сприятливі обставини для організаційної роботи, яка фактично починається тільки зараз».

Про так звану «роботу» уряду під керівництвом Християна Раковського у 1919 році в Україні під час другої московської агресії стане відомо далі.

Наведемо деякі факти, що підтверджують суть та мету другої московської агресії проти України, посилаючись на газету ВЦВК рад Росії.

У розмові із співробітниками київських газет голова Директорії Володимир Винниченко зазначив [55]:

«Невідомо з яких причин радянська влада почала проводити в життя якісь операції проти Української Республіки, тобто явища, що спостерігаються при втіленні в життя цих військових операцій, дають підстави вважати, що вони проводяться із спеціальною метою захопити нашу територію для вивозу якомога більшої кількості хліба, цукру, вугілля.*

Мушу також заявити, що райони, де проходять більшовики, залишаються цілком спустошеними – хліб, цукор

Яков Свєрдлов (Янкель Розенфельд)

Владімір Лєнін

***так називали свою владу московські комуністи**

та інші продукти відбираються силою, завантажуються у вагони й відправляються до Росії без будь-яких компенсацій.

Ставлення представників радянської влади до представників української влади та народу настільки жорстоке, що дає право вважати їхні агресивні наміри спрямованими й проти української державності».

Колишній голова «тимчасового робітничо-селянського уряду України» Георгій П'ятаков у розмові з кореспондентом тієї ж газети у Москві повідомив подробиці «героїчної боротьби українських робітників за відновлення радянської влади на Україні» [56]:

«Період від скинення гетьмана до переходу в наступ характеризується тим, що наші партизанські загони частково входили до петлюрівських військ і вели спільну боротьбу проти Скоропадщини та Добровольчої армії. З іншого боку, в нейтральній зоні, де не було ні російських, ні українських військ, із загонів, що боролися з гетьманськими військами в 1918 році, та українських повстанців поспішно організовувалось ядро регулярної радянської армії. До кінця листопада, після цілковитого знищення гетьманщини, регулярна армія, яка до того часу налічувала близько 10 тисяч чоловік, почала комбінований наступ у двох напрямках: Білгород – Харків та Стародуб – Городня – Чернігів».

Далі П'ятаков з нахабним лицемірством стверджував:

«Наскільки фальшивими є чутки, що завоювання України здійснюється нібито чужоземними військами, але кожному, хто побував на Україні, відомо, що наступ ведуть виняткова українці».

Далі запеклий українофоб П'ятаков висвітлив свій коментар також стосовно об'єднання України з Росією:

«Само собою зрозуміло, що об'єднання України з Російською радянською республікою є нагальною потребою з точки зору як політичної, так і економічної необхідності. Однак з огляду на те, що ми є тільки тимчасовим урядом, який виник внаслідок повстання і ставив перед собою основне завдання відновлення радянської влади, ми не беремо на себе вирішення цього важливого питання, як питання про знищення самостійності України.

1 березня плануємо скликати 3-й Всеукраїнський з'їзд Рад. З'їзд, як верховний орган влади на Україні, має вирі-

шити це питання та встановити форму взаємовідносин з радянською республікою (створення єдиної федеративної радянської республіки)».

Тобто тієї самої «єдіной і нєдєлімой» імперії, тільки під комуністичними червоними кривавими прапорами та регаліями.

Георгію П'ятакову належать також слова:

«Підтримувати українців нам не потрібно, оскільки цей рух невигідний пролетаріатові. Росія без української цукрової промисловості не може існувати, що можна сказати й відносно вугілля (Донбас), хліба (Чорноземна зона) тощо» (єдині правдиві слова. – *О.Б.*).

Такою була мета «тимчасового робітничо-селянського уряду України», який очолив «зоологічний україножер» Християн Раковський, який трохи пізніше в розмові з кореспондентом тієї ж московської газети окреслив завдання «тимчасового робітничо-селянського уряду України» [57]:

«Наше завдання – надання організованої допомоги радянській Росії, червоному Петрограду, Москві та іншим міським центрам російської радянської промисловості й залізничним шляхам, постачаючи необхідні харчі, паливо та сировину».

Для вивозу різноманітної продукції з України «тимчасовому уряду» необхідно було створити відповідний «радянський» апарат на окупованій території. «Вождь світового пролетаріату» Владімір Лєнін завдання такого апарату передусім вбачав у вивозі хліба для голодуючої Московії:

«Запаси хліба в Україні гігантські, але все одразу вивезти неможливо, оскільки немає апарату. Ми в ЦК нашої партії (ЦК РКП(б). – О.Б.), обговоривши ситуацію дали спочатку завдання зробити все для створення апарату в Україні та взятися до роботи. А коли буде зброя в руках – буде апарат, до першого червня одержати 50 мільйонів пудів хліба».

Іншими словами цю «мудрість» можна розшифрувати так: «будєт оружіє – будєт і хлєб!».

Така московська мілітаристська зажерлива загарбницька «політика» під кальку перегукується з висловом московського царя Ніколая I Романова: *«Росія страна нє аграрная і нє промишлєнная, Росія – страна-завоєватєль!»* А навіщо до зубів озброєним грабіжникам, бандитам працювати, коли можна в інших силою відібрати готовеньке?

Уже 17 лютого 1919 року Рада оборони РСФРР на чолі з

Микола Подвойський

Владіміром Леніним прийняла постанову про введення воєнного стану на залізничних шляхах України та організацію маршрутних потягів для транспортування хліба та вугілля [58]:

«1) Визнати необхідним введення воєнного стану на залізничних шляхах України та для підготовки втілення у життя воєнного стану доручити Військовому комісаріату надати усіляке сприяння т. Подвойському по встановленню дисципліни й порядку у військових справах України та підшукати відповідного кандидата на пост надзвичайного комісара залізничних шляхів України до моменту оголошення на цих дорогах воєнного стану.

2) Підтвердити та енергійніше виконувати директиви через Центральний Комітет (ЦК РКП(б). – О.Б.) Реввійськраді Республіки про те, щоб за всяку ціну відстояти Донецький басейн або в крайньому разі його вугільну частину.

3) Підсилити рух продовольчої армії.

4) Запропонувати Реввійськраді Республіки вжити екстрених заходів для фактичного усунення самовільного захоплення паровозів та вагонів у Донецькому басейні.

Йосип Сталін

5) Запропонувати ЦК (ЦК РКП(б). – О.Б.) розробити директиву з ліквідації Комісаріату шляхів сполучення України.

6) Просити т. Сталіна через Бюро ЦК здійснити знищення «Кривдонбасу».

7) Доручити Комшляху якомога швидше втілити в життя розпочату організацію маршрутних потягів за хлібом, а також вугіллям та бавовною».

Того ж дня, 17 лютого 1919 року, Миколу Подвойського було призначено «народним комісаром з військових справ» у «тимчасовому радянському уряді України» [59].

Ось так за вказівками «братньої» Росії призначалися члени «радянського уряду України», знищувалися керівні органи на залізничних шляхах в уряді УНР та грабіжницьким насильницьким шляхом забиралися в українського народу його природні багатства.

Вивезення різноманітної продукції з України розпочалося фактично одразу ж після початку наступу московських військ на Україну. Наведемо приклади постачання продукції «українським» радянським урядом на чолі з жидом румуно-болгарського походження Християном Раковським «братнім» московитам протягом лише січня-березня 1919 року.

30 січня 1919 року в московській пресі було надруковано [60], що «за останні три дні з Донецького басейну через Куп'янський залізничний вузол Катеринінської залізниці знову надходить вугілля цілими потягами». А 4 лютого 1919 року серед продуктів, відправлених маршрутними потягами з Харкова до Петрограда, було 8 вагонів з цукром.

Цікаве повідомлення з'явилося у московській пресі 9 лютого 1919 року [61]:

«7 лютого на станцію Любліно-Сортувальна з України прибуло 3 потяги з пшеничним борошном – усього 50 000 пудів: 50 вагонів для Москви та 40 для Петрограда. Це борошно було захоплено українськими повстанцями в бою з денікінцями у Царекостянтинівці. Гуляйпольськими революціонерами направлено Раднаркому та Петроградській раді телеграми такого змісту:

«Гуляйпольське революційне селянство, а також селяни всіх прилеглих областей, командний склад та повстанські селянські загони ім. Махна, Гуляйпольський Совдеп, Революційний польовий штаб Махна постановив наявні у нас 90 вагонів борошна, здобуті в бою з добровольчими бандами, як військову здобич, піднести в подарунок московським, петроградським революційним селянам та робітникам. Повстанське селянство названого району та всі їхні вожаки простягають свою товариську руку та вітають своїх революційних товаришів, Раднарком і Совдепи. Просимо сповістити населення.

За дорученням Махна – Гурев».

У складі цих потягів транспортується 5000 пудів кам'яного вугілля із «звільнених» рудників Донецького басейну, які комісар потягів Гурев уповноважений обміняти на мануфактуру для Гуляйпольського революційного пролетаріату. Відомо, що 22 січня представник партизанів Гурев уклав у Харкові угоду про підпорядкування всіх загонів Махна радянському командуванню, про реорганізацію їхніх сил та підтримку їх матеріальними засобами».

Ось яким багатим на події було в Україні 22 січня 1919 року: в Києві було прийнято акт злуки між УНР та ЗУНР, у Харкові повстанські загони Нестора Махна перейшли до московських інтервентів і почали воювати проти УНР, того ж дня прибув до Харкова Християн Раковський для наведення «порядку» в Україні.

14 лютого 1919 року в московській пресі було опубліковано повідомлення про те, що «Українським народним комісаріатом продовольства віддано розпорядження про дозвіл вивозу ненормованих продуктів» [62].

Найкрасномовніше про обсяги вивезення з України різноманітної продукції свідчить телеграма Олександра Шліхтера, «наркома продовольства» в «радянському уряді України», направлена до редакції тієї ж московської центральної газети. Текст телеграми наводимо повністю [63]:

«До чотирнадцятого лютого на північ відправлено: хліба – 175 вагонів, цукрового піску – 823, у тому числі Москві – 179, Петрограду – 120, Тулі – 281, Самарі – 96, Володимиру – 20, Ртищево для Саратова – 37, Вітебську – 35, Могильову – 11, Пензі – 23, Астрахані – 10, Петрозаводську – 7, Курську – 4.

Олександр Шліхтер

На сіль видано наряди на 292 вагони, у тому числі в Москву Наркомпраці – 50, Раднаргоспу – 50 та Наркомшляху – 39, Курськ – 63, Орел, Тулу – 70, Ригу – 60.

Інших продуктів підготовлено 275 вагонів, у тому числі дозволено вивіз до Москви 180 та Петроград – 50, а решту – в різні губернії.

*По продуктах загальну кількість розподілено так: м'ясо, сало, дичина – 52 вагони, картопля – 75, сухі овочі – 32, мило – 2, молочні продукти – 9, олія – 25, кондитерські вироби та мед – 64, консерви – 9, сода та інші продукти – 15. З цієї кількості до Курська вже надійшло 154 вагони. Крім зазначеного хліба за даними заготівельних пунктів Полтавської губернії – понад мільйон пудів, у тому числі 400 тисяч пудів борошна на млинах Єлизаветграда (*тепер – Кіровоград. *– О.Б.).*

Для евакуації всього хліба, а також з районів Херсонської губернії, що звільнюються, формуються спеціальні загони, один з яких сьогодні вже відправлено, а решта виїдуть у середу.

Місцевих паровозів і палива для продовольчого транспорту дуже недостатньо: просимо терміново забезпечити необхідну кількість паровозів зі своїм паливом».

Можна тільки захоплюватися, якою багатою була Україна, звідки у 1918 році масово вивозилися продукти харчування німецькими окупаційними військами, але, незважаючи на дуже важкі обставини воєнного часу, Україна виробляла стільки різноманітної продукції, що вистачало прогодувати не тільки себе, а й усю Московію. Це свідчило про те, що

Московський продовольчий загін. Хліб вони вміли лише відбирати. Вирощувати і купувати не вміли.

Росія не могла існувати без України, тому всі сили кидала на її загарбання. Це яскраво ілюструє вислів з неофіційного щоденника Владіміра Лєніна, в якому він 1918 року писав: «Єслі Росія потєряєт Україну, она потєряєт голову». Тому Росією попередньо було створено грабіжницьку «продовольчу армію», аби силою відбирати продукти харчування в українського населення.

А в цей час 27 лютого 1919 року «продовольчим комітетом» у Чернігові було запроваджено «продовольчий класовий пайок», що поділяв населення на три категорії, внаслідок чого вся буржуазія виселялася на околиці міста [64]. А це означало, що для українського міського населення продуктів харчування не вистачало.

З України вивозилися не тільки продукти харчування. У центральній московській пресі було опубліковано повідомлення про вивезення з України іншої різноманітної продукції промислового призначення [65]:

«За березень місяць з України відправлено: 1-3 березня – 35

вагонів рейок, сортового заліза, дроту й залізничного майна в кількості 5 маршрутних потягів та 3 потяги чавуну.

За 4-7 березня прибуло до Москви: бавовни – 98 вагонів, соди каустичної – 55, битарбену – 15, хлорного вапна – 20, тютюну – 63, плугів – 2, заліза – 20, чавуну – 187, феро-марганцю – 65, електротехнічного приладдя – 1, водопровідних труб та машинного приладдя – 2, машинних частин – 1, заліза – 7, рейок – 35, санітарного та автомобільного майна – 14 вагонів».

У цьому повідомленні вельми дивує вивезення плугів, оскільки сільського господарства у Московії практично ніколи не існувало. Тому відоме давньоруське прислів'я логічно можна перефразувати на московський кшталт так: «Пєрєкуйом орала на мєчі».

А наприкінці березня 1919 року в московській пресі з'явилося ще одне повідомлення [66]:

«Останнім часом з Катеринославської губернії через органи розподілення металів відправлено до Великоросії 564 мільйона пудів металу. Надзвичайна комісія з розподілення донецького вугілля представила у розпорядження Головпалива для розподілення півтора мільйона пудів вугілля».

Ось так Московія «звільняала» Україну! З огляду на таку кількість відправлених до Росії продуктів харчування та різноманітної продукції промислового призначення складається враження, що в Росії на той час нічого не вироблялося, крім зброї. Безумовно, з українського металу на збройних заводах Росії виготовлялося чимало різноманітної зброї, яка використовувалася для загарбання України.

Комуно-московські загарбники у поході

Розділ другий

За кожне рідне слово
В нас слали кулю вороги.
Володимир Сосюра

Друга агресія Росії проти України на Правобережжі

1. Наступ московських військ теренами Правобережжя

Після окупації у перших числах лютого 1919 року військами Росії практично всього Лівобережжя України, «тимчасовий радянський уряд України» за наказом своїх московських господарів приступив до створення органів місцевої влади. Напередодні вступу військ 1-ї «української радянської» дивізії до Києва «тимчасовий уряд» 5 лютого 1919 року видав декрет про організацію міліції [1]. Основним завданням міліції була «охорона революційного порядку та особистої безпеки громадян, а також для боротьби з кримінальними злочинними елементами, що є успадкуванням капіталістичного ладу». Виконан-

ня цього декрету було доручено «наркомові внутрішніх справ» Клименту Ворошилову.

Після здобуття Києва військами Богунського полку Миколи Щорса було призначено комендантом міста. Він одразу ж почав видавати накази з наведення «революційного» порядку в Києві. Один з таких наказів було видано у зв'язку з поведінкою богунців і таращанців, які постійно влаштовували стрілянину в місті [2]:

«Наказ № 17.

У місті вночі відбувається безглузда стрілянина, яка тероризує населення.

Наказую всім вартовим частинам з охорони міста Києва вжити найрішучіших заходів для припинення безглуздої та безцільної стрілянини.

Особи, помічені у безцільній стрілянині, розглядатимуться як провокатори і контрреволюціонери, з якими буде вчинено за всією суворістю законів воєнно-революційного часу, аж до розстрілу.

Комендант міста Києва – М.Щорс».

Климент Ворошилов

У різних районах міста було призначено начальників міліції, а також вивішувалися накази «радянського уряду України». Далеко не всі мешканці міста позитивно сприймали ці накази, оскільки зривали їх, демонструючи своє негативне ставлення до окупації міста московськими військами, які, напевно, поводили себе не краще від банд Міхаіла Муравйова в лютому 1918 року. З цього приводу Микола Щорс також видав наказ:

«Наказ № 19.

Повідомляю, що спостерігалися випадки зривання наказів Радянського уряду, розклеєних на вулицях. Попереджаю, у випадку повторення подібного відповідатимуть за всією суворістю законів воєнно-революційного часу аж до розстрілу голови, секретарі домових комітетів тих будинків, на яких оголошення будуть зірвані.

Комендант міста Києва – М.Щорс».

Але навіть міліція не могла впоратися з таким ставленням мешканців Києва до окупаційної влади, тому Миколі Щорсу довелося розстріляти декількох начальників міліції.

В одному з наказів усім районним комендантам Києва рекомендувалося вжити кардинальних заходів для організації районних комісій, метою яких було взяття на об-

лік усіх «буржуазних» будинків, особняків, флігелів тощо.

Захопивши Київ, війська 1-ї «української радянської» армії не одразу розпочали військові дії проти військ УНР на Правобережній Україні. Окупанти спочатку квапилися створити органи військової адміністрації та переправити до України додаткові військові сили з Росії.

7 лютого 1919 року нарком з військових справ «тимчасового радянського уряду України» призначив Київським окружним воєнним комісаром Сергія Мацилецького, який раніше був Полтавським губернським воєнним комісаром [3].

12 лютого 1919 року головнокомандувач кмуністичними військами Росії Іоаким Вацетіс своїм розпорядженням дав вказівку начальникові Всеросійського головного штабу Ніколаю Раттелю про перекидання на Український фронт військ з Московського та Ярославського округів [4]:

«Терміновим порядком перекинути: з Московського округу всю 3-ю стрілецьку дивізію в район Чернігів – Городня – Новгород-Сіверський – Глухів – Конотоп – Ніжин, з Ярославського округу – всю 1-у бригаду 4-ї стрілецької дивізії в район Білопілля – Суджа – Суми – Лебедин – Охтирка… Розміщення військ в районах зосередження – за вказівками штабу Українського фронту. Комплектування та подальше формування цих частин залишається за Всеросійським головним штабом та відповідними органами».

Ніколай Раттель

Чому ці свіжі московські військові частини одразу не відправляли на фронт? На нашу думку, після проходження частин 1-ї та 2-ї «українських радянських» дивізій з півночі Чернігівщини та Харківщини на цих теренах потрібні були військові частини, які мали «наводити порядок» на «звільнених» територіях. З цією проблемою могли впоратися тільки московити, оскільки в цей час проти їхньої окупації, хай навіть під прикриттям «українських» військ, почали діяти повстанські загони.

А які ж події відбувалися на території, де перебували війська Директорії УНР? 11 лютого 1919 року начальник оперативного відділу Генерального штабу армії УНР полковник Микола Капустянський повідомив отаманові Євгену Коновальцю про підготовку повстання проти Директорії у Бердичеві [5]:

«У Бердичеві виявлено більшовицьку організацію, до якої входить 12 тисяч організованих та озброєних робітників, яка має виступити при виході з Бердичева сірожупанників.

На шкіряному заводі Шлейнкера існує організація озброєних польських легіонерів у кількості 50 чоловік, які мають коней. Близько 1000 робітників цього заводу переховуються, серед яких переважно поляки... Начальник Генерального штабу наказав звернути вашу увагу на можливість організованого повстання у Бердичеві, а також пропонує озброїти залізничників і тримати у Бердичеві надійних 2 сотні».

Готель «Ермітаж» у Вінниці, в якому у лютому-березні 1919 р. містилася Директорія УНР

У звіті розвідувального відділу Генерального штабу військ Директорії від 14 лютого 1919 року ще до початку наступу московських військ з Києва на захід про захоплення місцевими повстанцями міст Коростишева, Радомишля та Малина зазначалося [6]:

«Міста Коростишів та Радомишль зайняті місцевими більшовиками, на бік яких перейшла міліція. Містечко Малин зайнято місцевим більшовицьким загоном у кількості близько 350 чоловік».

Ось так населення маленьких містечок, повіривши комуністичній ідеї, замість того, щоб боротися із загарбницькими військами Росії за свою незалежність, допомагало їм завойовувати терени України.

І навіть далеко від лінії фронту цими днями почали активно виступати місцеві комуністи. У телеграмі коменданта станції Проскурів (тепер – Хмельницький) від 15 лютого 1919 року в Генеральний штаб військ Директорії про виступ місцевих комуністів повідомлялося [7]:

«У Проскурові виступили місцеві більшовики. На їхній бік

перейшли Білгородський кінний полк, 8-й Проскурівський полк та охоронна сотня. Мають у своєму розпорядженні три гарматні батареї. Заходи для ліквідації повстання вжито. Зараз відбувається перестрілка в напрямку міста. Усі озброєні й розміщені тут частини ведуть наступ на місто».

Олександр Беленкович

А тим часом московське командування, готуючись до подальшого наступу проти військ УНР, почало формувати з 1-ї та 2-ї «українських радянських» дивізій та групи Олександра Беленковича «групу Київського напрямку». 15 лютого 1919 року командувачем групи Київського напрямку згідно з мандатом Реввійськради «української радянської» армії було направлено нещодавно призначеного Київським окружним воєнним комісаром Сергія Мацилецького [8]. Начальником штабу цієї групи було призначено Івана Дубового, який був помічником у Мацилецького.

17 січня 1919 року на посаду народного комісара з військових справ України було призначено Миколу Подвойського [9]. Відбувалася інтенсивна підготовка до наступу московських військ проти армії УНР на Правобережній Україні.

18 лютого 1919 року командувач Українського фронту московських військ Володимир Антонов-Овсієнко видав наказ про бойове завдання групі Київського напрямку із штабом у Києві. Командувачеві групи Сергію Мацилецькому було наказано «міцно закріпитися в районі Києва та Черкас згідно з даною докладною директивою» [10].

Іван Дубовий

Вже 22 лютого 1919 року командувач групи військ Київського напрямку Сергій Мацилецький видав наказ, у якому йшлося про загальний наступ підпорядкованих йому частин, куди входили 1-а, 2-а «українські радянські» дивізії та окрема бригада Олександра Беленковича [11]:

«Бригаді Беленковича виступити 27 лютого 1919 року о 17 годині Києво-Брестським шосе на Житомир. Порівнявшись 28 лютого о 6 годині з сусідніми частинами 1-ї радянської дивізії ліворуч, перейти в наступ на Житомир. 1-й Українській радянській дивізії Локатоша після підходу частин Беленковича на лінію Кожанка – Радомишль перейти в наступ 28 лютого о 6 годині в напрямку Фастів – Козятин. Захопити Козятин, Бердичів, закріпитися по фронту й чекати подальших розпоряджень».

Казимир Квятек

Московські війська, які згідно з наказом перейшли в наступ проти армії УНР, 2 березня 1919 року силами бригади Олександра Беленковича зайняли Коростишів і взяли полонених із штабу VIII корпусу армії УНР. А 7 березня 1919 року військами інтервентів було здобуто Козятин та Бердичів. На жаль, війська армії УНР не могли стримати такого потужного наступу ворожих військ і залишили в Козятині та Бердичеві чимало різноманітного майна. Так, в Козятині окупантами було захоплено багато продуктових та військових вантажів – 1280 вагонів, у тому числі 770 завантажених. У Бердичеві московські війська захопили 28 гармат, 50 кулеметів, потяг із снарядами, а також 1303 тонн цукру, близько 36 000 тонн шкіри та 200 автомобілів.

7 березня 1919 року за наказом командувача групи військ Київського напрямку Сергія Мацилецького було заарештовано командира 1-ї «української радянської» дивізії Івана Локатоша «за невиконання оперативного наказу та негідну поведінку як командира та комуніста» [12]. Начальником 1-ї «української радянської» дивізії згідно з постановою Реввійськради групи військ Київського напрямку було призначено командира Богунського полку Миколу Щорса, який 11 березня 1919 року видав наказ про зайняття ним посади начальника дивізії з 8 березня на основі постанови Реввійськради групи військ Київського напрямку від 6 березня 1919 року [13]. Командиром Богунського полку було призначено Казимира Квятека.

Всеволод Петрів

У результаті подальшого наступу 14 березня 1919 року московськими військами було зайнято Житомир. Підрозділ армії УНР в кількості двох полків з 9 гарматами та 90 кавалеристами, який обороняв Житомир, змушений був відступити в напрямку Новоград-Волинського.

У цей час у Житомирі перебувала військово-юнацька школа, ініціатором створення якої ще в Києві був полковник Всеволод Петрів. Він, усвідомлюючи велике значення підготовки молодих старшин для української армії, намагався підбирати особовий склад школи насамперед патріотичного спрямування. Всеволод Петрів формував юнацький склад школи на 90% з селян та робітників, з невисокою освітою, але надзвичайно вихованих та коректних у стосунках зі своїми класовими братами, тому школа була добре організованою, згуртованою та дисциплінованою.

Проте наприкінці лютого 1919 року московський фронт

Житомир початку XX ст. Вид Соборного майдану з кафедральним собором

наблизився до Житомира, і старшинську науку під керівництвом Всеволода Петріва було переорієнтовано на бойові вправи, коли Житомирську військово-юнацьку школу в складі Волинської групи військ УНР було кинуто в бій. Особливого клопоту завдавали повстанські банди, які оперували навколо міста, видаючи себе за регулярні частини українського війська. Зокрема, одну з таких банд полковник Всеволод Петрів досить швидко вирахував, і, починаючи з 16 березня 1919 року, дві сотні військово-юнацької школи під його командуванням вели триденний бій з цією бандою між містечками Пулин і Горошки, жидівське населення яких вона тероризувала [14]. Розгромивши партизанську банду біля Житомира, Всеволод Петрів наказав погромних провокаторів розстріляти на місці.

А тим часом московські війська продовжували тіснити армійські частини УНР і 18 березня 1919 року зайняли Вінницю. На станції Вінниця окупанти також захопили підготовлені для відправлення ешелони: 5 паровозів, 100 вагонів, 11 гармат, чимало кулеметів, гвинтівок, автомобілів, аероплан «Ілля Муромець», склади з продовольством та багато іншого майна.

Директорія та уряд УНР спочатку направилися з Вінниці до міста Проскурова (тепер – Хмельницький), а потім до міста Кам'янець-Подільський.

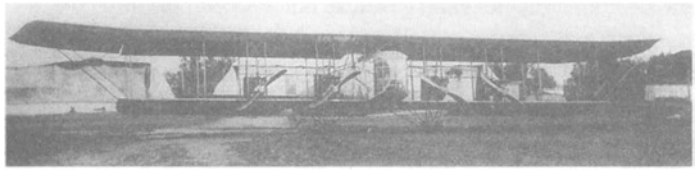

Аероплан «Ілля Муромець» українського винахідника Ігоря Сікорського

Це був важкий час для України – Армія УНР змушена була відступати перед переважаючими силами московських військ, але дух її був міцний, а командний склад надбав бойового досвіду, зокрема навчився маневрувати. Скорочення фронту Армії УНР дало можливість штабові українських військ відтягнути до резерву деякі фронтові частини і створити дві резервні групи в районі Проскурова та Рівного [15].

Штаб армії УНР готував контрманевр, який полягав у тому, щоб коротким ударом з району Проскурова розгромити численну ворожу групу московських військ, що діяла в районі Бердичів – Козятин – Вінниця, з одночасним ударом з району Рівного по ворожих частинах, що наступали на ліве крило армії УНР з півночі по лінії фронту Сарни – Коростень [16].

У середині березня 1919 року армія УНР перейшла в рішучий наступ і після жорстоких боїв розгромила фронт московської «червоної армії», а 17 березня 1919 року після запеклого бою ворожі війська залишили Коростень і почали відступати.

20 березня 1919 року командувач Українського фронту Володимир Антонов-Овсієнко телеграфував до Києва Сергієві Мацилецькому та Юхимові Щаденку [17]:

«Необхідно терміново підсилити Житомирсько-Коростенську групи й одразу, а не дрібними частинами: у крайньому разі ще одним полком, бронепотягом, однією батареєю легкої та взводом важкої артилерії… Тов. Мацилецькому та Щаденку необхідно особисто спостерігати за Коростенем. Організувати загороджувальний загін для розстрілу дезертирів…» («Загороджувальний загін» – озброєний гарматами чи кулеметами тиловий підрозділ на випадок відступу чи паніки стріляв по своєму війську. – *О.Б.*).

Ця телеграма засвідчує, що загороджувальні загони використовувалися під час другої московської агресії проти України. Запровадив Лєв Троцкій ще у серпні 1918 р. під Казанню

під час боїв комуно-московських військ з чехо-словацьким корпусом. Тому вони не є винаходом Йосипа Сталіна під час *Другої Світової війни*. Але такі загони було запозичено московськими комуністами у своїх далеких предків з XIII століття після виникнення Московського князівства [18]:

«Цю практику започаткував Чінгісхан, залучаючи до свого війська дружини підкорених володимиро-суздальських князів та використовуючи їх як передові загони під час штурму ворожих укріплень».

У пізнішій історії Московщини цю «новинку» – загороджувальні загони, – застосував кат українського народу Пьотр I Романов під час *Полтавської битви* зі шведською армією. Загороджувальні загони мали наказ стріляти по кожному, хто поверне назад, хоча московити мали навіть кількаразову перевагу в живій силі та озброєнні перед шведами.

Воістину, людожерські традиції невмирущі!

22 березня 1919 року війська армії УНР форсували річку Тетерів і вийшли до станції Бородянка за 50 кілометрів від Києва.

А 21 березня 1919 року командувач московських військ Володимир Антонов-Овсієнко надіслав начальникові штабу Українського фронту Василію Глаголєву телеграму до Києва [17]:

«Наполягайте, щоб до Києва було переведено не менше бригади з 1-ї дивізії, саме до Києва, оскільки в них немає ніяких резервів. На заміну 1-ї дивізії може діяти 2-а дивізія, здійснивши відповідну передислокацію».

Юхим Щаденко (з малюнка Ніколая Струннікова)

22 березня 1919 року Микола Щорс перекинув з Вінниці до станції Бородянка Богунський та Ніжинський полки. Протягом двох днів вони подолали 250 кілометрів залізницею і 24 березня вступили в бій з військами УНР, змусивши їх 26 березня відступити назад за річку Тетерів.

Особливо запеклі бої армія УНР вела за Бердичів, сподіваючись захопити Козятин, а потім через Фастів прорватися до Києва. Головний тягар боїв у цьому напрямку ніс на своїх плечах корпус Січових Стрільців під командуванням полковника Євгена Коновальця. 27 березня 1919 року бій точився вже на вулицях Бердичева проти Таращанського полку. Бій тривав цілу ніч, а на ранок 28 березня Січові Стрільці залишили Бердичів, однак на допомогу їм прийшло підкріплення і вони цього ж дня відновили наступ.

Протягом дев'яти днів з ранку до пізнього вечора, а часто й

Бердичів початку XX ст. Місце запеклих боїв Армії УНР з московськими окупантами у березні-квітні 1919 р.

ночами, тривали жорстокі бої за Бердичів, куди командування Армії УНР підтягнуло всі свої резерви. Декілька разів місто переходило з рук в руки, але, вичерпавши всі свої резерви, Армія УНР змушена була припинити наступ. А командування московських військ, маючи необмежений запас людського контингенту, зброї та амуніції, терміново перекидало свіжі сили по залізниці в західний район Києва. 5 квітня 1919 року до Бердичева прибув з Вінниці також Новгород-Сіверський полк. Згрупувавши значні сили поповненням свіжих фронтових частин, ворожі війська перейшли у контрнаступ з головним ударом у напрямку Козятина. У цей час Богунський та Ніжинський полки також перейшли в наступ і 10 квітня 1919 року захопили Коростень.

Знесилена виснажливими боями Армія УНР, неспроможна зберегти свої позиції, почала відступати на захід до колишніх австрійсько-російських кордонів, намагаючись згуртувати свої сили в районі Рівне – Шепетівка – Кременець. А московські війська 12 квітня 1919 року знову зайняли Житомир.

Найнесприятливішим для військ Армії УНР, які вели важкі бої під час наступу на Коростенському та Бердичівському напрямках, було те, що в їхньому тилу тривав повстанський рух українського селянства проти Директорії, а також перехід деяких військових частин Армії УНР на бік ворога.

Так, у донесенні з міста Могилів-Подільський у Міністерство військових справ Директорії повідомлялося [19]:

«21 березня 1919 року селяни околиць Могилів-Подільського підняли повстання й о 8 годині ранку зайняли залізничну станцію, а о 4 годині по обіді рушили зі станції на місто. Повстанці в кількості близько 500 чоловік піхоти та декількох кіннотників (усі були добре озброєні, маючи з собою кулемети, які ховали досі вдома) з червоними прапорами пройшли вулицями і зайняли місто без жодного пострілу, тому прикордонна бригада та місцева охоронна сотня не стали їм на заваді. Повстанці робили обшуки, заарештовували українських старшин. О 6 годині вечора на вулиці Київській біля міської управи відбувся мітинг, де грала музика та вигуками «ура» вітали більшовиків.

22 березня о 8 годині ранку приїхали потягом до Могилів-Подільського більшовики-фронтовики, яких зустріла місцева делегація. О 1 годині дня на вулицях з'явилися звернення, в яких населення закликалося до спокою та формування Червоної армії».

Не минуло і трьох днів, як аналогічне повстання виникло 24 березня 1919 року в Кам'янець-Подільському [20]:

«У Кам'янець-Подільському вибухнуло повстання проти Директорії, в якому взяли участь робітники всіх заводів, фабрик та майстерень, а також мобілізовані солдати. Гарнізон відмовився виступати на фронт проти радянських військ і заявив, що не визнає за Директорією ніяких прав. Було влаштовано велелюдний мітинг, на якому вирішено відкрити фронт радянським військам з боку Жмеринки. Для придушення повстання було викликано з фронту батарею та стрільців, які відкрили по повстанцях артилерійський вогонь. Повстання з труднощами вдалося придушити. Бунтарські загони розформовано».

Через тиждень з'явилося повідомлення про нове селянське повстання в тилу армії УНР у північно-західній частині України. Дубенський повітовий комендант 31 березня 1919 року телеграфував командувачеві Північної групи військ УНР Володимирові Оскілку про повстанський рух у повіті [21]:

«Сили повстанців знаходяться в навколишніх селах поблизу міста Дубно в кількості близько 1800 чоловік. Мають важку зброю. 28-29 березня їхня розвідка займала місто та знову залишала. Становище надзвичайно критичне. Ніяка діяльність та праця неможливі. На станції Дубно знаходиться

6-й запасний полк новобранців. Потрібно вивести його, щоб врятувати від деморалізації, й негайно ліквідувати повстанський рух, аби налагодити суспільне життя у повіті.

Мав переговори з повстанцями, і з'ясувалося, що вони на жодні умови не погоджуються. Вимагають «радянської влади». Виявлено, що повстанців загітовано російськими більшовиками».

Але найнебезпечнішим для Директорії та уряду УНР у дні наступу українських військ на Коростенському та Бердичівському напрямках був перехід військових частин Армії УНР на бік ворога. Ще 21 березня 1919 року в районі Південно-Східного фронту Армії УНР Вапнярка – Бірзула (тепер – Котовськ) відбулося повстання [22]. Владу захопив у свої руки «військово-революційний комітет», що складався з комуністів, лівих есерів та незалежних соціал-демократів. Усі військові частини, у тому числі й галицькі, приєдналися до повстанців. Військово-революційний комітет захопив у цих районах усю повноту військової та цивільної влади і направив до Вінниці делегатів для переговорів з представниками більшовицького командування для погодження своєї платформи, яка проголошувала:

1) вся влада Радам; 2) незалежність Української Радянської Республіки; 3) спільна боротьба разом з усіма іншими радянськими республіками проти світового імперіалізму.

Головою революційного комітету було обрано С.Рибака, який розпочав переговори з Християном Раковським про перехід цієї частини військ УНР на бік окупантів. В одній з телеграм Раковському голова ревкому С.Рибак 27 березня 1919 року повідомив, що ревком Південно-Західного району України постановив прийняти пропозицію Київського уряду (Раднаркому УСРР): приєднатися всіма частинами, що знаходяться в розпорядженні ревкому Південно-Західного району України, до московських військ «для спільної боротьби проти ворогів Української незалежної радянської соціалістичної республіки». Приєднання військ ревкому Південно-Західного району України до московських військ, за висловом С.Рибака, може статися терміново за дотримання таких умов [23]:

«1) Соціалістичні радянські війська зберігаються для подальшої боротьби з ворогами соціалістичного ладу в теперішньому вигляді відносно їхнього складу, організації та національних рис.

2) Увесь персональний склад ревкому як влади, що представляє собою волю військ і трудового населення Південно-Західного району України, має увійти до складу ЦВК.

Наслідком прийняття Київським урядом зазначених умов буде негайне припинення братовбивчої війни та входження всього складу ревкому в кількості 15 чоловік у ЦВК України».

Голова ревкому С.Рибак, напевно, не зовсім розумів, з ким має справу, оскільки Християн Раковський не міг допустити, щоб у «радянській Україні» існували ще якісь окремі «соціалістичні радянські війська», крім підлеглих Москві військ. Тому в телеграмі-відповіді Раковського від 27 березня 1919 року голові ревкому С.Рибаку зазначалося [24]:

«Повідомляю, що на території Української Соціалістичної Радянської Республіки неможливе існування іншої армії, крім армії УСРР під командуванням т.Антонова-Овсієнка. Що стосується входження ревкому в повному його складі до ЦВК рад робітничих та селянських депутатів України, повідомляю, що переговори з цього питання можна вести з партією, до якої входять члени ревкому. Якщо ви дійсно бажаєте боротися проти Антанти, пропоную припинити братовбивчу бійню».

У цій телеграмі Християн Раковський не сказав, що потрібно боротися проти українського війська Армії УНР, а проти Антанти, оскільки в ці дні Директорія та уряд УНР вели переговори з Антантою з приводу допомоги в боротьбі з комуністичною Росією.

Тоді ревком за підписом С.Рибака та згодою командувача військ, що знаходилися у Південно-Західному районі України, відомого нам Омеляна Волоха відправив 29 березня 1919 року Раковському термінову телеграму [25]:

«Ревком Південно-Західного району України видає наказ своїм військам припинити військові дії з 14 години за київським часом 29 березня. Вимагаємо від вас аналогічного розпорядження. З цього моменту настає час перемир'я. Просимо терміново призначити час та місце зустрічі уповноважених представників обох сторін для затвердження цього акту та обговорення питання про об'єднання українських соціалістичних радянських військ.

Про видання з вашого боку розпорядження просимо терміново повідомити».

А вже 2 квітня 1919 року розпочалося масове здавання

10-тисячної армії УНР, що знаходилася у Південно-Західному районі України. Першим на бік ворога перейшов 3-й Гайдамацький полк під командуванням Омеляна Волоха, який наприкінці січня 1919 року заарештував полковника Петра Болбочана та свого часу користувався цілковитою довірою Симона Петлюри.

Полк у повному складі, викинувши білі прапори, попрямував у бік московських військ і здався з усім спорядженням та обозом [26]. Інші частини 10-тисячної армії УНР також поступово переходили на бік ворога. Так, із станції Слобідка до Вапнярки прибув обвішаний білими прапорами панцирний потяг з військом, артилерією та кулеметами. Усі військові частини, розміщені на залізничних шляхах Жмеринка – Одеса та Вапнярка – Умань також одна за одною викидали білі прапори й переходили на бік окупантів. У рішенні перейти на бік Москви у цьому районі брало участь 15 військових частин армії УНР різних найменувань, які навіть відмовилися очікувати закінчення переговорів делегації ревкому на чолі з С.Рибаком з Християном Раковським. Уже 2 квітня 1919 року ворогові здалося 4 полки та батальйон.

3 квітня 1919 року московські війська оволоділи Вапняркою, де на їхній бік повністю перейшов 1-й Республіканський Запорозький полк з усім спорядженням [27]. Московським військам було передано 120 кулеметів, декілька гармат різного калібру, 2 бронепотяги та ешелон снарядів. Таким чином, для окупантів було відкрито залізничну лінію Вапнярка – Цвітково.

Незважаючи на таке масове здавання ворогові, Запорозькому корпусові, що перебував поблизу міста Умань, поталанило відступити до Дністра в район Тирасполя, а потім з дозволу Антанти 4 квітня 1919 року перейти на територію Румунії. Згідно з домовленістю, Запорозький корпус мав здати зброю та майно, яке румунська влада зобов'язана була повернути після переїзду через територію Румунії до Галичини. Румунська влада перевезла Запорозький корпус до Галичини в район Заліщиків, але зброї та військового майна не повернула [28].

Тим часом політика «радянського уряду» України ставала дедалі жорсткішою. *«III всеукраїнський з'їзд рад» у Києві у березні 1919 року прийняв рішення оголосити УСРР воєнним табором. 5 квітня 1919 року народний комісар військових справ*

Микола Подвойський своїм наказом оголосив [29], що «ніякі мітинги та збори без дозволу відповідної військової влади не допускаються. Винних у невиконанні наказу буде покарано за законами воєнного часу».

3-й Гайдамацький полк московське командування прийняло рішення перекинути до Катеринослава (тепер – Дніпропетровськ). Українські вояки цього полку на своїх зборах 9 квітня 1919 року прийняли зрадницьку резолюцію щодо України [30]:

«Заслухавши доповідь про міжнародне становище та завданнях Червоної армії, ми, що перейшли в ряди радянських військ з петлюрівської армії, шлемо вітання нашим братам – червоним солдатам, які звільняють Україну від ворогів революції... Обіцяємо одностайно за першою вимогою радянської влади взяти в руки гвинтівки і разом з червоними солдатами піти на останній та рішучий бій за пригноблених робітників та селян України».

Чим закінчився цей останній бій для українського народу за 70 років поневолення України «старшим братом», відомо усім.

15 квітня 1919 року командувач Українського фронту Володимир Антонов-Овсієнко видав секретний наказ, згідно з яким усі військові частини мали переформуватися у три армії [31]. Відповідно до цього наказу група військ Київського напрямку стала 1-ю армією, командувачем якої залишився Сергій Мацилецький. Штаб армії розміщувався в Києві. У складі армії залишилися 1-а та 2-а «українські радянські» дивізії а також кавалерійська бригада під командуванням Леоніда Крючковського та 3-я прикордонна стрілецька дивізія.

У ці дні військові частини Армії УНР під натиском московських військ продовжували відступати на захід. На Коростенському напрямку після запеклого бою 7 квітня 1919 року вони залишили Коростень, втративши близько 300 чоловік убитими та 500 пораненими. На Тернопільському напрямку московські війська захопили Проскурів і Старокостянтинів. Спробу українських військ контратакувати з боку Сарн на Коростенському напрямку було ворогом відбито. Тривали бої в районі Шепетівка – Кам'янка. 17 квітня 1919 року московські війська зайняли Кам'янець-Подільський, що примусило

українські військові частини відступити до Гусятина, але після запеклих боїв військам Армії УНР 21 квітня 1919 року довелося також залишити Гусятин та Новоград-Волинський [32].

Якою ж була причина такого шаленого натиску московських військ на Українському фронті проти Армії УНР? На наш погляд, це було пов'язано з тим, що у заявах Раднаркому Росії та ЦК РКП(б) Україна розглядалася не тільки як неоціненний резерв матеріальних ресурсів, а й як неодмінний плацдарм для здійснення концептуальної мети московських комуністів – поширення «світової революції» та експорту комуністичних ідей у Західну Європу з української території.

Ці наміри випливають з телеграми «вождя світового пролетаріату» Владіміра Лєніна до Християна Раковського від 18 квітня 1919 року [33]:

«...Стосовно військових завдань ще раз нагадую два найважливіші завдання: прорив через Буковину та захоплення Ростова. Потрібно всі сили спрямувати на виконання цих двох завдань – повідомте Подвойського та Антонова...»

Прориватися московським комуністам через Буковину потрібно було для «допомоги» Угорщині, в якій у квітні 1919 року відбулася революція, внаслідок чого було проголошено «угорську радянську республіку». Християн Раковський отримав термінову телеграму з Новозибкова [34]:

«Вітаємо Робітничо-селянський уряд із створенням радянської республіки в Угорщині. Нові сили вливаються в ряди революційного пролетаріату України та Великоросії, який мужньо бореться, розширюється база соціальної революції. З вірою в неминучу перемогу ми шлемо свій привіт соціалістичній Угорщині».

Переслідуючи війська Армії УНР, Богунський та Ніжинський полки з Коростеня прибули до Новоград-Волинського. Звідти вони вирушили на Шепетівку, яку після короткого бою з українськими військами зайняли 7 травня 1919 року. Цього ж дня Таращанський полк зайняв містечко Корець, Новгород-Сіверський полк – станцію Олевськ, а інші московські частини – Старокостянтинів, Проскурів та Волочиськ. У першій декаді травня 1919 року Український фронт ворожих військ тимчасово стабілізувався. Московська армія деякий час дотримувалася пасивної тактики на фронті по річці Збруч, обмежуючи свої військові дії боями місцевого значення.

Але в середині травня 1919 року становище українських

військ ще більше ускладнилося у зв'язку з наступом польських військ. У районі Володимир-Волинський – Ковель зосередилися війська генерала Юзефа Галлера, що прибули з Франції, силою у дві піхотні дивізії, бригади кінноти та значної кількості артилерії. 15 травня 1919 року польські війська перейшли в наступ і 16 травня зайняли Луцьк.

Український уряд і штаб армії, які перебували у Бродах, змушені були залишити місто і виїхати до Тернополя. Усі українські війська лівого крила, що фактично були оточеними, зосереджувалися вздовж залізничної лінії Броди – Здолбунів. Становище української армії було катастрофічним.

Тим часом після короткочасного затишшя війська 1-ї «української» дивізії почали розгортатися у бригади. Так, на 1 червня 1919 року 1-а «українська» стрілецька дивізія та Окрема кавалерійська бригада що входили до складу 1-ї армії під командуванням Сергія Мацилецького, складалися з таких полків [35]:

Михайло Кирпонос

«1-а Українська радянська стрілецька дивізія – начальник Щерс (в оригіналі документу ручкою було виправлено на «Щорс». – *О.Б.*).

Склад:

1-а Богунська бригада – командир Константинов:

- 1-й Богунський радянський стрілецький полк, командир Квятек – 2105 чоловік;

- 2-й Радянський український стрілецький полк, командир Кирпонос – 708 чоловік;

- 21-й Радянський український стрілецький полк, командир Рєзніков – 727 чоловік;

2-а Таращанська бригада – командир Боженко:

- 4-й Таращанський радянський стрілецький полк;

- 5-й Радянський український стрілецький полк, командир 4-го та 5-го полків – Калінін, загальна кількість – 3321 чоловік;

- 6-й Радянський український стрілецький полк (колишній 1-й Волинський), командир Обервенко – 617 чоловік.

Окрема кавалерійська бригада – командир Крючковський, штаб – Шепетівка:

- 1-й Радянський кавалерійський полк – командир Гребенко, місце розташування – Кардишів, склад полку: людей – 992, коней – 907, шабель – 757, кулеметів – 43;

- 2-й Радянський український кавалерійський полк – командир Махневич, місце розташування – Шумбар, склад полку: людей – 493, коней – 392, шабель – 252, кулеметів – 66;

- 3-й Радянський український кавалерійський полк – командир Яворський, місце розташування – Кривин, склад полку: людей – 150, коней – 27, шабель – 114, кулеметів – 4».

Таким чином, згідно з цим документом на 1 червня 1919 року в Окремій кавалерійській бригаді було тільки три полки. У цьому документі подано інформацію про те, що 1-й полк Червоного козацтва під командуванням Віталія Примакова було відправлено на станцію Синельникове на денікінський фронт. Найбільшим за чисельністю був полк під командуванням Федора Гребенка.

На наш погляд, у цьому документі не зовсім вірно подано інформацію про місце розташування полку під командуванням Федора Гребенка. У середині травня полк розміщувався у селі Двірець Ізяславського повіту. Після наступу на місто Кременець 31 травня 1919 року полк прибув до Старокостянтинова, а звідти 1 червня рейдовим маршем відбув на денікінський фронт.

У наведеному документі інформацію про бригадний склад 1-ї «української радянської» дивізії подано на 1 червня 1919 року, але ці бригади фактично було сформовано в середині травня 1919 року. Уже в другій половині травня війська 1-ї дивізії розпочали військові дії проти Армії УНР бригадним складом. 21 травня 1919 року вони форсували річку Горинь біля Гощі, а 27 травня московські війська зайняли Рівне, 30 травня – Дубно, а ще через день – Млинів.

На цьому наступ московських військ проти Армії УНР у 1919 році завершився.

2. Відступ комуно-московських військ з України влітку 1919 року

Наприкінці травня 1919 року становище Армії УНР на фронті значно погіршилися у зв'язку з відступом на схід Української Галицької Армії, проти якої вели воєнні дії польські війська. Фронт Української Галицької Армії наближався до Тернополя, де перебував український уряд і штаб української армії. Ворожа артилерія обстрілювала невелику відстань між Тернополем та Волочиськом. Перед командуванням української армії виникла дилема – або капітулювати, або рішучим ударом розбити московську армію, прорватися на Велику Україну і тим самим не тільки врятувати своє становище, а й підготувати плацдарм за річкою Збруч, на який могла б відійти Українська Галицька Армія на випадок поразки у боях проти польських військ [36].

Андрій Мельник

У цей час у район Броди – Почаїв почали прибувати частини Запорозького корпусу та інші українські військові підрозділи, які 4 квітня 1919 року відійшли до Тирасполя на територію Румунії та яких румунська влада переправила на територію Галичини. Але ці частини прибули з голими руками, оскільки Румунія, як уже зазначалося, незважаючи на підписані умови повернути зброю, коней та амуніцію, своєї обіцянки не виконала. Величезну кількість майна українських військових частин було конфісковано румунською владою, «лицарський» грабіжницький жест якої поставив штаб української армії у надзвичайно скрутне становище. Потрібно було одягти та озброїти 10 000 вояків – останній резерв Української армії.

У такій катастрофічній ситуації і командування, і особовий склад української армії виявили надзвичайну тривкість духу та волі. Усі розуміли відповідальність історичного моменту і спокійно готувалися до вирішального бою. Головне командування української армії, незважаючи на її жахливий стан, енергійно проводило реорганізацію війська.

Армія складалася з 11 дивізій по три піхотних полки в кожній при одному артилерійському полку. Головнокомандувачем української армії залишився Симон Петлюра, а начальником штабу – полковник Андрій Мельник, помічником

Василь Тютюнник

якого став полковник Василь Тютюнник. Генерал-квартирмейстером було призначено генерала Генштабу Володимира Сінклера, а його помічником – полковника Миколу Капустянського.

Із загальної кількості 11 дивізій Української армії 1-а та 4-а складали Волинську групу, до якої входила і Юнацька школа на чолі з полковником Генштабу Всеволодом Петрівим. Загальний склад цього з'єднання становив близько 4000 багнетів при 16 гарматах.

6-а, 7-а та 8-а дивізії складали Запорозький корпус, яким командував полковник Володимир Сальський. Загальний склад корпусу – близько 3000 багнетів при 8 гарматах. У Запорозькому корпусі після грабіжницької «конфіскації» його зброї Румунією можна було озброїти лише половину людей.

Нарешті, 10-а й 11-а дивізії становили корпус Січових Стрільців, яким командував полковник Євген Коновалець, а начальником штабу був полковник Марко Безручко. Склад корпусу – близько 4500 багнетів при 40 гарматах.

Володимир Сінклер

Усього в українській армії з окремими піхотними частинами та батареями нараховувалося близько 14 000–15 000 багнетів, 350–380 кулеметів та 100 гармат. Загальна кількість особового складу української армії разом з тими, які за відсутності зброї перебували в запасі, складала близько 30 000 чоловік.

Формування кінноти відбувалося дуже повільно за браком коней, тому загальна кількість сягала близько 800–900 шабель. Недостатня кількість кінноти дуже сильно позначалася на боєздатності армії, оскільки в умовах тодішньої війни вона відігравала на полі бою велику роль.

Несприятливими були обставини з постачанням армії різного роду припасами: продуктами, обмундируванням, а особливо амуніцією та медикаментами. Більшість складів залишилася на території, захопленій московськими військами, а великі склади у Бродах та Луцьку потрапили до рук польської армії. Українське військо не мало надійної бази, і не передбачалося поповнення з-за кордону. У розпорядженні інтендантства української армії було близько 110 000 набоїв до гвинтівок та 3000– 4000 гарматних, крім тих, які частини мали при собі.

На лівому крилі української армії в напрямку Шепетів-

ка – Броди, де намічався прорив московського фронту, діяла 1-а «українська радянська» дивізія 1-ї армії, яка являла собою найбільшу загрозу як з погляду кількості особового складу, так і організації та озброєння. Дивізія складалася з трьох бригад: Богунської, Таращанської та Новгород-Сіверської. Загальний склад дивізії становив близько 8000–9000 багнетів при 24 гарматах. Усього в передній лінії московського війська налічувалося близько 16 000–17 500 багнетів, 1000 шабель та 54 гармати. Крім того, московське командування мало змогу перекидати свої резерви з інших дільниць фронту.

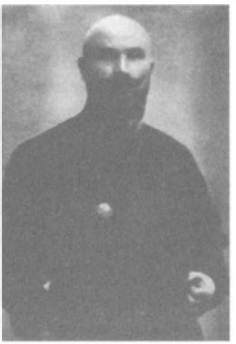

Володимир Сальський

Наприкінці травня 1919 року українська армія була вже фактично оточена з одного боку московськими військами, а з іншого – польськими. Перед штабом українських військ постало важке завдання: вивести армію з катастрофічного стану.

Тому з опрацюванням плану загального наступу проти московських військ штаб української армії приступив до вирішення питання ліквідації одного з фронтів. Ведення війни на два фронти – проти Польщі, за якою стояла Антанта, та проти московських комуністів без забезпечення надійного тилу – було непосильним завданням. Це призвело б до повного її знищення. Але з ким шукати замирення? Вирішення цього питання ускладнювалося різницею у поглядах та оцінці політичної ситуації між урядами Галичини й Української Народної Республіки. Для галицьких українців запеклим ворогом була Польща, а для наддніпрянських – Москва. Перші вважали, що соборності та незалежності України можна досягти тільки через Львів, а другі – через Київ. Звичайно, галицький уряд не міг зректися подальшої боротьби, не використавши всіх можливостей, тому Українська Галицька Армія вирішила боротися до останнього набою, а стратегічні обставини, в яких перебувала Українська армія, диктували їй ліквідацію одного з фронтів. Командування української армії прийняло рішення домагатися замирення з Польщею, щоб забезпечити собі надійний тил.

Марко Безручко

18 травня 1919 року штаб української армії вислав до штабу польського командування представника військ УНР з метою довідатися про ставлення поляків до укладення договору про перемир'я між українською та польською арміями. Поляки на ведення мирних переговорів відповіли принциповою

Сергій Дельвіг

згодою. Після цієї «розвідки» 1 червня 1919 року було вислано військову делегацію на чолі з генерал-поручником Сергієм Дельвіґом з дорученням досягти нейтральності Польщі, визначити демаркаційну лінію та за сприятливих обставин розробити план спільних операцій проти московських військ.

Під час переговорів польська армія поволі рухалася за українськими частинами, що відступали на Волинському фронті, й фактично могла завдати непоправної шкоди армії УНР. Але внаслідок переговорів польська армія зупинила свій подальший рух на схід на Волині. Таким чином, командування Української армії провізорично ліквідувало свій західний фронт проти поляків, хоч фактично договір про перемир'я не було підписано, але тил було певною мірою забезпечено.

1 червня 1919 року згідно з наказом Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри Українська армія перейшла в загальний наступ проти московських військ на фронті протяжністю в 140 кілометрів. Спочатку наступ розвивався планомірно й успішно. У районі села Скала 3-я стрілецька дивізія під командуванням полковника Олександра Удовиченка атакувала ворога під Кам'янець-Подільським, розгромила його вщент, захопила місто і, відбиваючи всі контратаки ворога, 6 червня 1919 року зайняла місто Дунаївці, загрожуючи ударом у тил ворожих військ, що билися під Волочиськом.

Павло Шандрук

У напрямку Ярмолинців з боку Гусятина група військ під командуванням полковника Павла Шандрука проводила демонстративні операції, а в напрямку Проскурова 2-а дивізія під командуванням отамана Юхима Божка лише після запеклих боїв 3 червня 1919 року спромоглася розгромити ворога й рушити вперед. Запорозький корпус з району Почаїв – Броди через лінію Катербург – Миколаїв розпочав наступ на Проскурів, на річці Горинь біля Катербурга прорвав фронт московської армії і 2 червня 1919 року, пройшовши 120 кілометрів, вийшов до Миколаєва. Корпус Січових Стрільців мав завдання забезпечити наступ Запорозького корпусу з північного боку Шепетівки, де були скупчені значні сили ворога. 2 червня 1919 року він вийшов на лінію річки Горинь, а далі – на Білгородку. Волинська ж група української армії пильнувала північно-західний фронт з боку поляків у напрямку Кременця.

Таким чином, до ранку 3 червня 1919 року українська армія прорвала фронт московської армії, а далі боротьба центру та лівого крила української армії пішла за здобуття залізничних вузлів Шепетівка та Проскурів, які московські війська за всяку ціну намагалися утримати у своїх руках. Командування ворожих військ не сподівалося на такий раптовий та рішучий наступ української армії, тому в перші дні від несподіванки не спромоглося на елементарну протидію. Проте 4 червня 1919 року московські війська перейшли в контрнаступ із Проскурова проти Запорозького корпусу, однак запорожці відбили контрнаступ і по п'ятах ворога увірвалися до Проскурова, але незабаром змушені були відступити під натиском свіжих резервів ворожих військ.

Протягом 3–16 червня 1919 року на фронті по лінії Шепетівка – Проскурів – Старокостянтинів – Чорний Острів відбувалися запеклі бої з широкими маневрами. На наступи української армії московські війська відповідали контрнаступами. Переважаючі сили ворога з району Шепетівки невпинно насідали на ліве крило корпусу Січових Стрільців, але, відбивши удари ворога, він вийшов на лінію станції Антоніни – Ізяслав. Становище українських частин полегшувалося тим, що ворог кидав на фронт не все відразу, а резерв за резервом, які українські війська по черзі розгромлювали.

Юхим Божко

Під час прориву фронту українськими частинами було захоплено 30 гармат, десятки кулеметів, вагони з амуніцією, що дало змогу озброїти частину людей, які перебували в резерві.

Особливо жорстокі й запеклі бої розпочалися 7 червня 1919 року за Проскурів, який надвечір того ж дня було захоплено українськими військами.

Тим часом польська армія, зайнявши Рівне, Здолбунів та Броди, припинила свій рух на схід. Це дало можливість Волинську групу у складі 1-ї, 4-ї дивізій та Юнацької школи під командуванням полковника Всеволода Петріва перекинути на ліве крило української армії. Втративши більше половини свого складу в боях з польськими військами, ця група була нечисленною, головною опорою її була Юнацька школа. Під натиском московських підрозділів 8 червня 1919 року вона змушена була відійти на лінію фронту Катербург – Шумськ. Московські війська ударами з району Шепетівки чинили по-

тужний тиск на Волинську групу з метою охопити ліве крило української армії. Захоплення українськими частинами Проскурова та їхнє просування в напрямку Жмеринки дуже стурбували московське командування, внаслідок чого воно поспішно почало проводити перегрупування своїх сил для контрнаступу з головним ударом у ліве крило української армії і одночасним ударом на Проскурів з боку Жмеринки.

Дві ударні групи московських військ – одна в районі Шепетівка – Ізяслав, інша в районі Шумськ – Катербург загальною кількістю близько 7000 багнетів, 1500 шабель, 42 гармат та 2 бронепотягів – мали завдати удару з півночі у напрямку Проскурова. Зі сходу, в районі станції Деражня, група московських військ, підсилена інтернаціональною бригадою в кількості близько 4000 багнетів при 3 бронепотягах, мала також атакувати Проскурів.

Проскурів початку XX століття. За нього йшли запеклі бої у червні-липні 1919 р.

11 червня 1919 року московські війська перейшли у наступ по всьому фронту. Бої були упертими й запеклими, часом доходило до багнетних сутичок. Хоч Січові Стрільці та Волинська група відбили всі атаки, але зазнали великих втрат. Штаб української армії прийняв рішення відвести частини Січових Стрільців та Волинську групу на безпечніші й зручніші позиції по річці Случ, а водночас для контрудару стягнути у район Старокостянтинів – Красилів дві Запорозькі дивізії від Проскурова.

12–14 червня 1919 року відбувалися запеклі бої за переправи на річці Случ. Зрештою, московським військам поталанило у деяких місцях захопити переправи та відкинути українські частини до залізничної лінії Волочиськ – Проскурів. Це ставило під загрозу тили українських частин, що вели бої на схід від Проскурова, але 15 червня 1919 року Запорозький корпус та полк Січових Стрільців контрударом відкинули ворога на північ від річки Случ. Потім українські війська відбили ворожі атаки на схід від Проскурова і зайняли Деражню.

2-а дивізія Української армії просунулася через Фельштин на Ярмолинці, а далі – в напрямку міста Ялтушків, водночас 3-я дивізія на правому крилі зайняла Нову Ушицю.

Цим циклом боїв завершився перший період *Проскурівської операції*.

Московські війська, зустрівши 14 та 15 червня 1919 року потужну відсіч у боях за переправи на річці Случ, вирішили перенести місце свого удару на крайнє ліве крило українських військ у районі міста Базалія, де фронт підтримувала слабка Волинська група, і в такий спосіб обійти річку Случ із заходу та опинитися в тилу корпусу Січових Стрільців. З цією метою московське командування зосередило проти Волинської групи три полки Таращанської бригади, 5-й кавалерійський полк ім. Троцкого при 6 гарматах – усього близько 4000 багнетів та 800–1000 шабель. Про наміри ворога Генеральний штаб української армії довідався кількома днями пізніше, а поки що готував удар на Старокостянтинів, для чого стягнув у район Красилова три дивізії та кавалерійський полк. Таким чином, обидві сторони готувалися до наступу, але в різних напрямках.

18 червня 1919 року московські війська кинулися в наступ на Волинську групу. Після жорсткого бою Волинська група з великими втратами змушена була відійти до станції Чорний Острів. Січові Стрільці перемістили своє ліве крило в бік Чорного Острова, але переправи на річці Случ міцно утримували.

Удар української армії, намічений також на 18 червня 1919 року, відбувся лише частково, оскільки дивізії не встигли зосередитися в зазначеному районі. 9-й дивізії вдалося на деякий час захопити Старокостянтинів, але ворог контратакою вибив її звідти, однак кінний полк встиг підірвати залізницю Старокостянтинів – Шепетівка. У зв'язку із втратою позицій Волинської групи на допомогу їй було кинуто 7-у Запорозьку дивізію, яка з частинами Січових Стрільців мала атакувати ворога в напрямку села Купіль. Полковникові Володимиру Сальському було наказано 8-ю та 9-ю дивізіями знову розпочати наступ у напрямку Старокостянтинова.

19–21 червня 1919 року по всьому фронту відбулося декілька зустрічних боїв. 7-а дивізія та Січові Стрільці відкинули ворога з великими для нього втратами, захопивши сотні полонених та кулемети. На Жмеринському напрямку 6-а

дивізія української армії зламала опір московських частин і розгромила їх. Командира полку та двох курінних московського Балтського полку було вбито, а також дощенту знищено комуністичний партизанський загін і захоплено полонених, кулемети та гармати. 8-а дивізія нарешті захопила Старокостянтинів, відкинувши ворога на північ, а 2-а дивізія билася в районі Ялтушкова, в той час як 3-я дивізія вже підходила до станції Катюжани. Було ліквідовано небезпеку оточення сильними ворожими силами лівого крила українських військ, але цілковито розгромити московські війська, що наступали з півночі, не вдалося.

З 22 по 29 червня 1919 року головні бої відбувалися за переправи на річці Случ. Щоб підтримати свою західну групу, яка зазнала великих втрат, та відвернути від неї увагу українських військ, ворог форсував річку Случ і захопив Красилів. Кількаденні бої українських військ за переправу біля Красилова не принесли успіху.

Олекса Алмазів

Проте на лівому крилі фронту 7-а дивізія з 1-м та 3-м полками Січових Стрільців 24 червня 1919 року знову атакувала позиції західної групи московських військ і розгромила її, внаслідок чого ворожі частини безладно відступили до Базалії. Їх переслідував кінний полк ім. К.Гордієнка з кінногірським дивізіоном під командуванням полковника Олекси Алмазіва. Українські частини захопили чимало трофеїв, серед яких – прапор 2-го Таращанського полку. З огляду на невиразне становище українського фронту біля Красилова 7-у дивізію було відтягнуто з резерву в район Чорного Острова.

На Жмеринському напрямку 6-а дивізія розгромила ворога й просунулася до станції Комарівці, а 2-а дивізія вела бої в районі міста Бар і частиною своїх сил їй вдалося зайти в тил московським військам, допомагаючи 6-й дивізії. 3-я дивізія вела планомірний та енергійний наступ, оточивши станцію Катюжани і виділивши частину своїх сил для захоплення Могилів-Подільського та Шаргорода.

1 липня 1919 року бої за Проскурів відновилися з новою силою. Московські війська атакували по шосе Старокостянтинів – Проскурів з Красилівського плацдарму на Миколаїв, а західна група наступала по лінії Базалія – Купіль. Бої проходили з перемінним успіхом, але до вечора ворожим військам вдалося просунутися на південь від річки Случ.

З 2 по 5 липня 1919 року точилися запеклі бої. Північніше Проскурова Запорозький корпус відбив ворожі атаки рішучими контрударами, але інтервенти ввели на бойові лінії свіжі сили. Центр та ліве крило українського війська змушені були відійти на лінію залізниці Чорний Острів – Війтівці. Командування української армії покладало всі надії на підхід 6-ї дивізії із Жмеринського напрямку, яка через лінію Летичів – Меджибіж мала завдати удару по лівому крилу ворога під Проскуровом. Усі резерви було кинуто на підсилення частин, що знаходилися на бойовій лінії. Московські війська захопили станцію Гречани, а звідти потужним гарматним вогнем обстріляла позиції Запорозького корпусу. 6-а дивізія, здійснивши перехід у 40 кілометрів, зупинилася у місті Меджибіж. Її маневр з ударом у ліве крило ворога запізнився. У ніч з 5 на 6 липня 1919 року Запорозький корпус змушений був відійти на південь від Проскурова, а потім відступив через Ярмолинці – Городок – Гусятин за річку Збруч.

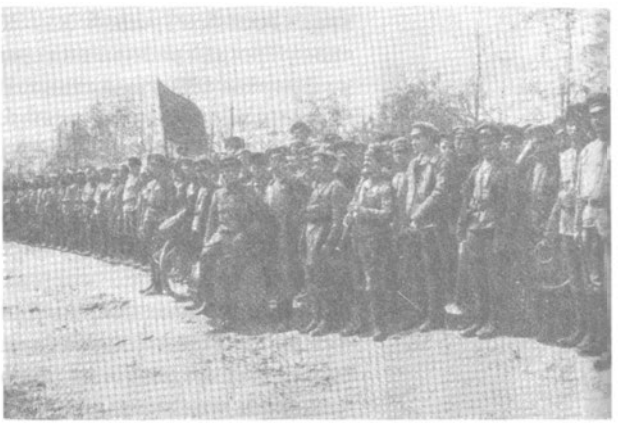

Бійці Богунської бригади московських інтервентів влітку 1919 р.

На цьому закінчилися бої за Проскурів. Після місячних запеклих боїв війська УНР програли битву і не змогли силами своєї армії стримати наступ переважаючих московських військ на Кам'янець-Подільський.

А хто ж воював у складі комуно-московських військ 1-ї «української радянської» дивізії? За спомина ми полковника Всеволода Петріва [37], командуючого Волинською групою військ УНР, який вів важкі бої з Богунською і Таращанською бригадами 1-ї «української радянської» дивізії, до нього потрапило в полон близько 800 чоловік з Богунської бригади та 120 з Таращанської. «Богунцями» були на 40% тамбовці, 10% – в'ятські, 15% – москвичі, 5% – казанські татари, 10% – білоруси та 20% – переважно вихідці із Стародубського повіту Чернігівської губернії. «Таращанцями» виявилися чистокровні москалі з Тамбовської губернії.

Лєв Троцкій

Коли на допиті Всеволод Петрів запитував полонених про історію та назви їхніх полків, то лише один «богунець» дав більш-менш правильну відповідь, а решта або взагалі нічого не знала, або верзла, що назва полку пішла від імені російського революціонера з Тараща у 1905 році, який звався Богунов.

Ось чиїми руками «українська радянська» армія в 1919 році з таким «патріотичним» натхненням «визволяла» Україну від українців.

З початком бойових дій Армії УНР проти московських військ 2 червня 1919 року до Києва прибув голова Реввійськради Росії Лєв Троцкій. У ЦК КП(б)У відбулося засідання, на якому Троцкій виступив з короткою доповіддю про ситуацію на фронтах [38], зазначивши, що «боротьба досягла крайнього напруження. Її результат залежить головним чином від Південного фронту. На Південному фронті – «катастрофа»! На радянській Україні все має бути підпорядковано одному завданню – сприяння Південному фронтові. Для цього необхідно підпорядкувати всю військову роботу на Україні цьому завданню, відповідно реорганізувавши Український фронт». Як зазначав Володимир Антонов-Овсієнко, Троцкій не уточнив, як він уявляв собі цю реорганізацію, але в його доповіді було декілька натяків на «самостійництво» українського радянського командування. Лєв Троцкій також наголосив на «західній орієнтації» українського радянського командування, що нібито відвертає увагу від допомоги Донбасу, який займають білогвардійські війська генерала Антона Денікіна.

Антон Денікін

Володимир Антонов-Овсієнко подав Льву Троцкому оперативну записку, в якій виклав свої міркування стосовно створення комуністичної регулярної армії в Україні, але в Москви були інші плани. 4 червня 1919 року з'явився наказ Реввійськради Росії [39]:

«Беручи до уваги розформування Українського фронту, Реввійськрада РСФРР постановляє:

1. Частини нинішньої 2-ї Української армії спільно з частинами, які прибули та прибудуть сюди з інших областей РСФРР, об'єднуються в одну армію, яка віднині йменуватиметься 14-ю армією. Зазначена армія у всіх відношеннях підпорядковується Реввійськраді Південного фронту.

2. 1-а та 3-я Українські армії об'єднуються під загальним командуванням і перейменовуються на 12-у армію РСФРР. Командуючим 12-ї армії призначається полковник Генштабу Сємьонов, членами Реввійськради – Семашко та Нацеренус. 12-а армія у всіх відношеннях підпорядковується Реввійськраді Західного фронту.

3. Нову розмежувальну лінію між Західним та Південним фронтами визначити польовому штабу.

Голова Реввійськради Республіки – Троцький, Головком – Вацетіс, член Реввійськради Республіки – Аралов».

З цього наказу випливає, що після 4 червня 1919 року всі військові дії в Україні проводитимуться Росією і ніякого «українського радянського командування» більше не існує.

Сємьона Аралова було також одночасно призначено членом Реввійськради 12-ї армії. Яку роль відігравав цей колишній терорист царської Росії у 12-й армії, де в московських військах на командних посадах перебували українці (Микола Щорс, Василь Боженко, Тимофій Черняк, Федір Гребенко та інші), стане відомо далі.

Сємьон Аралов

Для виконання наведеного наказу головнокомандуючий більшовицьких військ Іоаким Вацетіс надіслав Володимирові Антонову-Овсієнку директиву з проведення передачі військових частин Українського фронту названим арміям, яка затягнулася аж до 14 червня 1919 року. Тому Антонов-Овсієнко наказ Реввійськради Росії всім радянським збройним силам України про їхню реорганізацію оголосив своїм наказом тільки 13 червня 1919 року [40].

14 червня 1919 року Антонов-Овсієнко Реввійськраді 12-ї армії надіслав вказівку, в якій характеризував стан московських військових частин та місця їхньої дислокації, що мали перейти до складу 12-ї армії. Відносно кавалерійської бригади Леоніда Крючковського він писав [41]:

«6. Окрема кавалерійська бригада – 4 кавалерійських полки – легко може бути розгорнутою в кавалерійську дивізію за наявності командного складу. Небезпечний настрій командного складу 1-го полку. Реввійськраді 1-ї армії наказано усунути від виконання обов'язків командира полку Гребенка та інших підозрілих командирів. Зараз кавалерійські частини використовуються вкрай невміло, розрізнено та безрезультатно».

16 червня 1919 року Володимира Антонова-Овсієнка за «великі заслуги» перед Росією, коли він командував її військами під час першої (весною 1918 року) та другої (з січня по червень 1919 року) агресій Росії проти України, було призначено Москвою членом Реввійськради РСФРР. У цей день він видав свій останній наказ «українського радянського» командування [42]:

«Революційна військова рада Республіки, орган вищої військової влади, визнав, що армії Українського фронту доблесно виконали своє велике завдання визволення української землі від ворогів радянської влади. Нові завдання, що стоять перед українськими арміями, співпадають із завданнями армій Російського фронту та вимагають спрощення командування ними й зосередження військової волі.

Тому Реввійськрада Республіки постановила: управління арміями Українського фронту розформувати, частину українських армій підпорядкувати Західному фронту, іншу – Південному фронту…»

Гаврило Лещенко

З цього моменту військові дії проти Армії УНР з нахабною відвертістю почала проводити комуністична Росія.

16 червня 1919 року Ніколай Сємьонов видав одразу два накази: один повідомляв про його вступ на посаду командуючого 12-ї армії, а інший – про реорганізацію 1-ї «української» дивізії [43]. Тепер 1-а «українська радянська» дивізія складалася із трьох бригад по три полки в кожній. Полки отримали нумерацію від 388 до 396. Таращанська бригада у складі дивізії отримала номер 131. До її складу входило три Таращанських полки під номерами – 391, 392, 393.

391-й Таращанський полк формувався на основі 4-го Таращанського полку і тільки в ньому могли бути таращанські повстанці, що прийшли до нейтральної зони. У цьому полку був житель села Лісовичі – юний Гаврило Лещенко, який під час *Таращанського повстання* влітку 1918 року був у Федора Гребенка ад'ютантом. 392-й Таращанський полк формувався на базі 5-го полку, в якому не було не тільки таращанців, а й дуже мало українців. Назву 393-го Таращанського полку отримав сформований у Москві полк 5-го району 3-го округу прикордонної охорони. 1 квітня 1919 року цей полк отримав назву «15-й прикордонний стрілецький полк» і був направлений до Києва для ліквідації повстання на Подолі 10 квітня

1919 року. З початку травня 1919 року полк брав участь у боях проти Армії УНР, а з 16 червня 1919 року цей московський полк увійшов до складу 131-ї Таращанської бригади [44]. Дуже неприємно, що комуно-московська влада для маскування московських полків застосовувала назву «таращанський».

Цим же наказом від 16 червня 1919 року Окрему кавалерійську бригаду під командуванням Леоніда Крючковського, до якої входив 1-й кавалерійський полк Федора Гребенка, було переформовано в 9-у кавалерійську дивізію, до складу якої входило 6 полків. Який номер мав отримати полк Гребенка, невідомо. Начальником кавалерійської дивізії було тимчасово призначено Дмітрія Мурзіна, а комісаром – Ґрі-ґорія Джиана [43].

27 червня 1919 року до складу членів Реввійськради 12-ї армії згідно з наказом від 28 червня увійшов Володимир Затонський [45].

А як поводили себе бійці так званого «таращанського полку» на території України, що московська історіографія намагалася замовчувати? Ще під час формування Таращанського полку в нейтральній зоні у складі 1-ї «української радянської» дивізії у доповіді політичної інспекції про полк зазначалося [46]:

«Взагалі спостерігається розгнузданість, цілковита відсутність дисципліни та елементарних засад моралі. Страшенно поширений бандитизм, так, наприклад, під час перебування цього полку в Стародубі й особливо при його захопленні, а також в Городні, спостерігалися масові грабунки не тільки багатіїв, а й бідних людей. Таращанський полк залишає у населення гнітюче враження, що особливо помітно у порівнянні з Богунським полком. Помітний сильний вплив анархічних елементів. Результати поведінки цього полку вже почали виявлятися у вигляді різних ексцесів – повстання в Погарі та районі Стародуба. Інспекція наполягає на докорінній чистці цього полку шляхом переформування, але вирішила не робити цього терміново тільки за стратегічними міркуваннями, а також із-за неурівноваженості у партійному сенсі».

Бунти бійців окупаційної армії виникали практично в усіх полках 1-ї «української радянської» дивізії, які протес-

тували проти призначення у полки на керівні посади жидів. Так, 1 квітня 1919 року ЦК КП(б)У направило листа Християну Раковському такого змісту [47]:

«П. 11. Запропонувати Реввійськраді розслідувати факти відмови у прийманні євреїв до Червоної армії та віддати винних під суд військового трибуналу (ЦК КП(б)У такі випадки відомі в Таращанському та 5-у кавалерійському полку)».

З аналізу політичної ситуації на місцях до 8 травня 1919 року випливають дані про «контрреволюційні» виступи в частинах московських військ [48]:

«Солдати Богунського полку виснажені фізично та розкладені морально. Червоноармійці зривають кокарди, говорячи, що це «жидівська зірка». Поведінка червоноармійців огидна, почастішали випадки п'янства та самовільних реквізицій. Залізничники ненадійні».

У цьому ж звіті була наявною інформація про події, які розвивалися в 4-у Ніжинському полку, розташованому в Козятині:

«У Козятині спалахнуло повстання, в якому брав участь 4-й Ніжинський полк та броньовик. Гасло повстанців: «Бий жидів – спасай Росію. Геть комуністів та комісарів!» У місті відбуваються грабунки та побиття населення. З боку штабу 1-ї армії вжито заходів».

Гасла повсталих «червоноармійців» засвідчували, що рятувати Росію могли тільки москалі, які складали основу 4-го Ніжинського полку. Отже бандитське грабування та жорстоке побиття мирного українського населення на українській землі влаштовували московські червоноармійці.

А яких заходів вживав штаб московських військ 1-ї армії? До Козятина для наведення порядку в 4-му Ніжинському полку прибув командир 1-ї «української радянської» дивізії Микола Щорс з невеликою групою командирів. Іван Дубовий у своїх спогадах писав [49]:

«Щорс наказав полкові роззброїтися і скласти зброю. Полк завагався. Але бачачи перед собою Щорса і знаючи, що ця особа не зупиниться ні перед чим та зробить усе на користь революції, на користь непереможної Червоної армії, полк склав зброю. Тут полкові було наказано видати призвідців, а коли їх було видано, самі бійці перед очима всього полку їх розстріляли. Полк був знову озброєний, трохи від-

почив і знову пішов на поле бою. З цього видно, яка величезна сила волі була у Щорса, який великий вплив його був на маси. Це могли робити лише люди з міцною, залізною волею. Саме таким і був Щорс».

Дійсно, проти такого жорстокого командира, як Микола Щорс, за спиною якого стояла керівник ЧК Фрума Хайкіна, не могли нічого вдіяти бійці 4-го Ніжинського полку.

У бюлетені про політичну ситуацію на місцях від 15 до 26 травня 1919 року також зазначалося [50]:

«Настрій частин нестійкий. Дисципліна відсутня, чиняться грабунки та бешкети».

Ось так поводили себе на українських землях московські війська, у складі яких були в основному москалі, під час другої агресії проти України.

У звіті від 16 травня по 1 червня 1919 року співробітники Вищої військової інспекції «Червоної армії УСРР» також констатували про безладдя у Богунському і Таращанському полках [51]. Зокрема, про Богунський полк, що стояв у Житомирі, зазначалося:

«Полк у стадії розкладу. Політичних працівників надто мало: у деяких частинах дивізії немає комісарів. Командний склад не відповідає вимогам воєнного часу.

Полк складається головним чином із селян. Ведеться контрреволюційна агітація, поширений антисемітизм. Політичну роботу вести нікому. Однак, як бойова одиниця, полк стоїть на належній висоті».

Також подається характеристика політичної ситуації у 1-й «українській радянській» дивізії:

«Необхідно зазначити такі факти: під час погрому та побиття комуністів у Бердичеві командир 9-го полку Цитович не вживав ніяких заходів. Один із командирів полку сам брав участь у погромах. Командир 5-го полку Цицунчик-Орлов – чорносотенець, який влаштував іншого чорносотенця Кудряшова у штаб Мацилецького. За словами начальника дивізії Щорса, полк змінився у політичному відношенні після того, коли його почали розбивати на фронті й поповнювати новими людьми».

Про Таращанський полк, який стояв у Новоград-Волинському, у звіті зазначалося:

«Полк перебуває у стадії швидкого розкладу: ще до 1 травня його можна було вважати революційною бойовою одини-

цею – у нинішній час контрреволюційна агітація дуже поширилася. Партійна робота не ведеться. Комуністичного осередку немає, незважаючи на те, що в полку 35 чоловік – дійсні члени партії. Комісар полку Іванов авторитетом не користується. Командний склад та червоноармійці з ним не рахуються. Він нічого не робить для підвищення свідомості полку і, крім того, жорстоко поводиться з червоноармійцями. Як бойова одиниця, полк є одним із найкращих».

Що спонукало московські війська 1-ї «української радянської» дивізії за такої внутрішньої політичної ситуації воювати проти військ УНР і так жорстоко поводитися з українським мирним населенням? На наш погляд, спрацьовувала агресивна ментальність окупантів-чужинців, які входили до складу московських військ: москалів, татар, латвійців, китайців, мадярів тощо.

За час прориву фронту та боїв за Проскурів війська УНР зазнали відчутних втрат [52]. Аби дати можливість військам хоч трохи перепочити та привести себе до ладу, командування української армії вирішило відірватися від ворога та відвести свої частини на лінію Зіньків – Ярмолинці – Городок – Гусятин. Плацдарм, обмежений із заходу річкою Збруч, а з півдня Дністром протяжністю 60 кілометрів, був трикутником, на якому мала вирішуватися доля Української армії. Незважаючи на таке важке становище, вояки української армії воліли загинути, але не піддатися ворогові.

Тим часом московські війська вже 8 липня 1919 року увійшли в бойовий контакт з частинами Армії УНР на зайнятій нею лінії фронту. Сили ворога складалися з 1-ї «української радянської» дивізії, до складу якої входили три піхотні бригади та інші частини, які було перекинуто з Центральної України, а також «інтернаціональна» бригада, до якої входили виняткова мадяри – колишні вояки австро-угорської армії. Вони групами чи поодиноко поверталися на батьківщину з московського полону, але комуністи затримали їх, сформували з них бригаду і поставили вимогу: зі зброєю в руках, допомагаючи «червоній армії», пробиватися додому через український фронт. Воювали мадяри непогано, по дорозі грабуючи населення, і, зрештою, після перемоги українських військ вийшли на лінію річки Збруч і склали зброю. Їх через Галичину було відправлено до Угорщини [53].

У московському війську було чимало китайців, які примусово служили за нікчемну платню, але найголовніше – за право грабунку населення. Вони з притаманною їм байдужістю сумлінно й жорстоко виконували свої обов'язки, не розуміючи ні московської, ні української мов, а основне – за що воюють. У бою вони стріляли машинально аж доти, поки їм не вибивали з рук гвинтівки. Усі китайці, потрапивши до полону, одразу виявляли бажання воювати на боці колишнього супротивника – їм було однаково кому служити. Як населення, так і військо не любили китайців за їхню жорстокість, однак їх близько сотні було залишено в господарській частині при українському війську, оскільки не було куди їх подіти.

Усього на Кам'янець-Подільському напрямку загальна кількість московських військ складала близько 12 000 багнетів, 800 кінноти при 40–50 гарматах.

Перед командуванням української армії основним завданням стало збереження Кам'янець-Подільського плацдарму, на який мала відійти Українська Галицька Армія, а також забезпечити підтримку східним 2-й і 3-й дивізіям для збереження позицій у Новій Ушиці та Могилів-Подільському. Останній пункт був важливим з огляду на торговельні відносини з Румунією.

З 9 по 14 липня 1919 року по всьому фронту відбувалися уперті бої, в яких московські війська мали перевагу, відтісняючи українські частини на південь. На лінії Дунаївці – Скала наспіх було організовано нову лінію оборони, до якої з тилу було стягнено всі наявні сили, і командувачем якої було призначено генерала Федора Колодія.

Саме в цей критичний момент Українська Галицька Армія підходила до річки Збруч. За домовленням з її командуванням 5-а бригада переправилася через Збруч біля Волочиська й рушила в напрямку Проскурова. Загрожуючи ударом по тилах московських військ, вона 10 липня 1919 року зайняла Чорний Острів. Одночасно курінь Української Галицької Армії оточив Гусятин і почав вести розвідку на схід. Висунення 5-ї бригади до Чорного Острова занепокоїло московське командування та піднесло настрій у лавах українського війська. А тим часом московські війська вибили 2-у дивізію армії УНР із Жмеринки, відкинули її в район Копай-

города і зненацька захопили Нову Ушицю, внаслідок чого 2-а та 3-я дивізії були відрізані від головних сил української армії. Командир 3-ї дивізії, що дислокувалася за 80 кілометрів на схід від правого крила армії, полковник Олександр Удовиченко вирішив залишити ар'єргард на станції Катюжани й відвести свою дивізію в район Нової Ушиці. Маршем уночі дивізія подолала 40 кілометрів, а на ранок своїм авангардом вибила ворога з Нової Ушиці та переслідувала його в напрямку Ялтушкова. Не маючи зв'язку зі штабом армії, полковник Удовиченко вирішив іти через Ялтушків у напрямку Проскурова й атакувати ліве крило ворожих позицій.

13 липня 1919 року ситуація на фронті ще більше ускладнилася. 5-у галицьку бригаду московські війська відкинули від Чорного Острова на захід у напрямку Волочиська. Усі атаки Запорозького корпусу на Ярмолинці не мали успіху, а ворожа кіннота увірвалася в їхнє розташування і роз'єднала дивізії української армії. Така невиразна ситуація, без реальних наслідків для обох сторін, існувала до 15 липня 1919 року.

Олександр Удовиченко

Після 15 липня 1919 року українські війська почали поволі активізувати свої дії, а Запорозький корпус знову енергійно пішов в атаку й захопив Ярмолинці, але внаслідок ворожої контратаки змушений був відійти до Солобківців. Волинська група зайняла Городок, але московські війська через пасивність Січових Стрільців ударила групі у ліве крило й відкинула на південь, внаслідок чого Волинська група зазнала істотних втрат. Становище погіршилося, хоча небезпеки вже не було, оскільки Українська Галицька Армія 16 липня 1919 року перейшла Збруч і кілька її бригад було скеровано в резерв у район Дунаївців [54].

Тим часом московські війська, відступаючи під натиском частин Армії УНР, продовжували погроми та грабування українського населення.

15 липня 1919 року Християн Раковський відправив Реввійськраді 12-ї армії та її командувачеві Ніколаю Сємьонову телеграму, в якій повідомив про факти погромних дій Таращанського полку, що відступав з Новоград-Волинського через Старокостянтинів. У телеграмі зазначалося [55]:

«Звертаю вашу увагу на факти з донесення члена Старокостянтинівського виконкому: «Приблизно в останніх числах червня через наше місто проходив Таращанський полк. Хоча

його напрямок мав спрямовуватися далі Старокостянтинова, він усе-таки вирішив зупинитися на декілька годин, «щоб погулять». І ось, розсипавшись окремими групами по 10–15 чоловік з ручними кулеметами та гвинтівками, почали поголовно грабувати всі будинки, обираючи навіть своїх радянських працівників. Наприклад, у співробітника військового комісаріату було відібрано останні речі. Пограбувавши місто, вони повернулися на станцію. При цьому варто зазначити, що грабування відбувалися під приводом боротьби з комуністами та комісарами».

22 липня 1919 року командування Армії УНР видало наказ перейти в загальний наступ по всьому фронту, при цьому корпус Січових Стрільців мав завдати головного удару ворогові у напрямку Смотрича. Січові Стрільці розгромили 131-у Таращанську бригаду, захопили чимало гармат, кілька сотень полонених і енергійно просунулися вперед, а Запорозький корпус пішов у наступ на Ярмолинці. Московські війська відступали по всьому фронту. У важких двотижневих боях за Кам'янець-Подільський плацдарм Армія УНР розгромила ворожі війська, а з прибуттям Української Галицької Армії розпочався новий період боротьби за незалежність України.

Після розгрому московських військ на Кам'янець-Подільському напрямку та об'єднання з Українською Галицькою Армією (УГА) командування Армії УНР за погодженням з командуванням УГА постановило [54]:

«1) З метою захоплення Проскурова Українська армія за допомогою 2-го галицького корпусу 26 липня 1919 року розпочинає загальний наступ. Після захоплення Проскурова українські частини виходять на лінію річки Бужок. 1-й та 3-й галицькі корпуси відпочивають.

2) 2-а дивізія з повстанцями Тютюнника мають завдання зайняти станцію Жмеринка.

3) 3-я дивізія має завдання захопити Вапнярський залізничний вузол та міцно його утримувати».

Сили та наміри московських комуністів мали приблизно такий вигляд: зазнавши поразки на Кам'янець-Подільському напрямку, ворожі сили значно ослабли й налічували в районі Проскурова близько 6500 багнетів та шабель. Вільних сил ворог не мав, бо вся увага його була спрямована на боротьбу

з армією Антона Денікіна, що успішно просувалася на Лівобережній Україні.

На допомогу Проскурівській групі московське командування змогло вислати лише ті частини, що стояли на польському кордоні: 16-й прикордонний полк та китайський підрозділ. Жмеринську групу ворог зміцнив невеликими підрозділами з Києва та інших районів, збільшивши її чисельність до 4000 багнетів.

Наступ українських військ розвивався дуже успішно. 29 липня 1919 року о 7 годині ранку Запорозький корпус захопив Проскурів, водночас Січові Стрільці зайняли Чорний Острів. 2-й галицький корпус обійшов Проскурів зі сходу, наступаючи в напрямку станції Деражня.

На 30 липня 1919 року українські війська повністю виконали директиву штабу армії та вийшли на лінію річки Бужок. Вони захопили значну кількість військового майна та сотні полонених. Ворожі війська у паніці відступали на північ, а українська кіннота їх переслідувала.

Юрій Тютюнник

У Жмеринському напрямку 2-а дивізія разом з повстанцями отамана Юрія Тютюнника розпочала наступ на Жмеринку вздовж залізниць Проскурів – Жмеринка та Бар – Жмеринка. Московські війська уперто чинили опір, покладаючись на свої численні бронепотяги. На допомогу українським військам прибули повстанці з району Летичева.

З розгромом московських військ під Проскуровом та виходом українських військ на лінію річки Бужок, а правого крила армії на лінію Бар – Томашпіль командування української армії при розробці подальшого плану військових операцій було дуже занепокоєне присутністю армії генерала Антона Денікіна на Лівобережній Україні. Її ліве крило вже підходило до Катеринослава, а центр просувався приблизно з району Бахмута на Харків.

Хоча з перших кроків просування денікінської армії територією України було видно її вороже ставлення до українського національного руху, українське командування сподівалося, що генерал Антон Денікін під впливом Антанти зорієнтується у стратегічно-політичній ситуації, взявши до уваги наслідки Великої війни та революції й факт існування Української Народної Республіки та її армії. Із свого боку українське командування на чолі з Головним Отаманом Си-

моном Петлюрою розуміло, що українському війську боротися проти московських комуністів з надією на цілковитий успіх і здійснення прагнень української нації можливо лише в контакті з іншими антимосковськими силами.

Армія генерала Антона Денікіна своїм лівим крилом підступала до Дніпра, за яким на Правобережній Україні перебувала українська армія, що мала завдання звільнити Україну від комуно-московських військ. Генералові Денікіну потрібно було протягнути своє ліве крило аж до річки Збруч, що призвело б до збройного конфлікту з українською армією, або шукати з нею згоди та за її активної допомоги убезпечити свій лівий фланг. У цей час до Кам'янця-Подільського прибули військові представники від Америки, Франції та Англії і їм українське командування 30 липня 1919 року висловило свої погляди та міркування. Було запропоновано план операцій проти комуно-московських військ на південному фронті, згідно з яким у цих операціях мала взяти участь і польська армія.

Цей план передбачав:

«Генерал Денікін проводить головну операцію на Москву, тому потрібно дати йому можливість цілковитої свободи пересування та скупчення більшості його сил в напрямку Харків – Курськ – Орел.

Щоб створити сильну загрозу для Москви із заходу, Польська армія має просувати свої сили в напрямку Дніпра до Річиці, що вона могла легко здійснити, знявши свої дивізії з цілком безпечного для неї українського фронту.

Українська армія має звільнити від більшовицьких військ Правобережну Україну та зайняти своїми частинами напрямок Київ – Ніжин».

Такий план розробило українське командування, про нього було поінформовано військових представників Антанти, а також польське командування. Однак ці плани не було реалізовано, але не з вини українського командування. Під час обмірковування плану подальших операцій української армії та вибору напрямку для наступу виникла дилема: головний напрямок наступу має бути у бік Києва чи Одеси?

З національно-політичної точки зору звільнення Києва, як столиці України, приносило моральне задоволення для війська та населення, а з економічної точки зору Київщи-

на була багата на хліб, цукор та іншу продукцію, в яких були зацікавлені український уряд та армія, оскільки чимало цієї продукції могло піти на експорт в обмін на потрібний військовий матеріал для України. Із стратегічної точки зору Київський напрямок давав змогу перетнути шляхи відступу 14-ї комуно-московської армії на північ, бо переправи через Дніпро від Херсона до Кременчука були вже під контролем армії генерала Антона Денікіна, за винятком залізничних мостів біля Черкас та Києва.

Рух української армії в цьому напрямку й оволодіння переправами дало б змогу захопити всю тилову базу 14-ї комуно-московської армії на Правобережній Україні з усім залізничним майном і транспортними засобами, які так потребувала Українська армія. Крім того, на вибір Київського напрямку вказувало те, що комуністи утримували у своїх руках залізницю Коростень – Мозир і могли легко перекидати свої сили в район Коростеня для удару по лівому флангу української армії, а це було великою загрозою.

Одеський же напрямок в разі оволодіння узбережжям Чорного моря між Одесою та Херсоном мав величезне економічне значення, оскільки звідти можна було налагодити політичні й торговельні відносини з країнами Європи. Але із стратегічної точки зору Одеський напрямок не давав жодних вирішальних результатів у боротьбі з московською «червоною армією».

Отже, уважно оцінивши всі аргументи, командування українських військ обрало напрямок на Київ. Генеральний штаб Української армії видав директиву:

«1. Загальний наступ розпочинається 2 серпня 1919 року.

2. Операції в напрямку Жмеринки ведуть дві групи: дивізія повстанців отамана Тютюнника та 2-а дивізія атакують Жмеринку з південного заходу. Запорожці від Проскурова фланговим маршем ідуть через Літин з метою захоплення Вінниці, щоб допомогти отаманові Тютюнику та перегородити відступ більшовикам.

3. Група Січових Стрільців та 2-й галицький корпус наступають по лінії Старокостянтинів – Кульчин і виходять на річку Хомора. 1-й та 3-й корпуси Галицької армії наступають через лінію Летичів – Літин приблизно по фронту Янів – Уланів – Любар. 3-я дивізія активно перекриває Вапнярку.

4. На Старокостянтинівському напрямку наші бронепотяги та кінnота далі переслідують ворога на північ».

Про подальший розвиток подій, пов'язаних з наступом Армії УНР та Української Галицької Армії, читач може ознайомитися за книгою Олександра Удовиченка, на яку було посилання вище.

Але наведемо ще одне повідомлення про поведінку московських полків 1-ї «української радянської» дивізії, що відступали в район Коростеня під натиском Армії УНР. Центральне бюро зв'язку та інформації при Наркомвійськ України у бюлетені № 123 від 8 серпня 1919 року повідомляло [55]:

«Ніжинський та Богунський полки залишають позиції. На шляху свого проходження вони бешкетують та грабують. Відступаючі частини роззброюються курсантами. Внаслідок серйозної ситуації на Волині, створено Комітет оборони на чолі з начальником дивізії Щорсом та губвійськомом Філіповським».

Так поводилися «українські» комуністичні війська по відношенню до українського населення на загарбаній території України.

Сергєй Камєнєв

Єлєна Стасова

У зв'язку з відступом комуно-московських військ під натиском Армії УНР на початку серпня 1919 року Лєв Троцкій направив свої пропозиції Владіміру Лєніну. Тому 6 серпня 1919 року в Москві відбулося термінове засідання Політбюро РКП(б), на якому були присутні Лєнін, Сергєй Камєнєв, Єлєна Стасова. У постанові Політбюро зазначалося [56]:

«Заслухано телеграму Троцького про необхідність радикальної чистки тилу в Києві, Одесі, Миколаєві та Херсоні внаслідок цілковитої неможливості формування та створення армії при тому бандитизмі, який панує на Україні.

Постановили: Мобілізувати у Москві та районах до 500 чоловік із загонів особливого призначення й доручити це питання Камєнєву, а також ВЧК, з приводу чого має вжити заходів тов. Ксенофонтов».

Антон Шарий-Богунський

У зв'язку з поразками московських комуністів на фронті проти армій УНР та генерала Антона Денікіна, Лєв Троцкій почав прибирати українців, які очолювали військові частини. 29 липня 1919 року було розстріляно командира бригади Антона Богунського, який перебував з бригадою на Полтав-

щині, воюючи проти військ генерала Денікіна.

Заручившись наведеною вище постановою Політбюро РКП(б), Лєв Троцкій 9 серпня 1919 року видав розпорядження: *«Однак необхідна чистка командного складу. В українських частинах ще занадто багато петлюрівських, партизанських та отаманських елементів, подібних Богунському»*. І додав: *«Нині доводиться уже засто совувати розпечене залізо»* (слова виділено самим Троцкім. – *О.Б.*).

Провести чистку командного складу в українських частинах, тепер уже московської «радянської» армії, було доручено терористові з досвідом ще царських часів, членові Реввійськради 12-ї армії Сємьону Аралову.

Першим загинув 11 серпня 1919 року командир Новгород-Сіверської бригади 1-ї «української радянської» дивізії Тимофій Черняк. Ходили чутки, нібито група петлюрівців проникла у штаб його бригади і зробили своє чорне діло. Але цю справу ніхто не розслідував. Хоча чимало людей сумнівалося в тому, що це справа рук петлюрівців, оскільки проникнути у штаб Черняка було практично неможливо.

17 серпня 1919 року несподівано помер командир Таращанської бригади 1-ї «української радянської» дивізії Василь Боженко. Впадає у вічі той факт, що ніякого повідомлення про причину смерті Боженка не було опубліковано. Серед вояків бригади ходили вперті чутки, що Боженка було отруєно. Одні стверджували, що це вчинили петлюрівці, інші підозрювали «своїх». Командування 12-ї армії, яку очолював Ніколай Сємьонов, мовчало. З різних джерел відомо, що Василя Боженка було отруєно коньяком, якого йому підсунули цілий ящик.

Напевно, московське командування не пробачило Боженку його намір на початку квітня 1919 року під час селянського повстання відправитися до Києва з Таращанським полком у зв'язку з убивством його дружини.

Тоді, як писав Володимир Антонов-Овсієнко, у розпал безладдя в Київському гарнізоні було отримано таке повідомлення[57]:

«Щойно нами отримано шифровану телеграму від т. Щорса. Щорс у свою чергу отримав її від Боженка. У телеграмі зазначалося: «Моя дружина соціалістка – 23 роки. Вбила її ЧЕКА (так у тексті, – *О.Б.*) *міста Києва. Терміново телеграфуйте про*

розслідування її смерті, дайте відповідь через три дні, виступимо для розправи з ЧЕКОЙ. Дайте відповідь, інакше не переживу. Заарештовано 44 буржуї, знищено буде ЧЕКА». Щорс додав: «Прошу вас терміново запросити голову надзвичайки т. Лаціса розслідувати вбивство дружини т. Боженка та повідомити нам до 10 години ранку, щоб ми могли у свою чергу уникнути ще одного сумного випадку, що може відбутися».

Мартин Лаціс (справжнє прізвище – Судрабс. – *О.Б.*) очолював у Києві Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУЧК). А Таращанський полк під командуванням Василя Боженка стояв у Новоград-Волинському і погрожував походом на Київ, щоб помститися за вбиту дружину Боженка. З великими труднощами комусь з комуно-московських керівників вдалося заспокоїти «батька», що розбушувався.

Мартин Лаціс (Ян Судрабс)

На початку серпня 1919 року у зв'язку з невеликими залишками московських військ після боїв з Армією УНР командир 1-ї «української радянської» дивізії Микола Щорс у телефонній розмові з Сємьоном Араловим запропонував об'єднати дві дивізії – 1-у «українську» та 44-у стрілецьку, якою командував Іван Дубовий, – в одну дивізію. Про об'єднання двох дивізій 15 серпня 1919 року вийшов наказ командуючого 12-ї армії Ніколая Сємьонова. На основі цього наказу Микола Щорс 23 серпня 1919 року видав свій наказ про об'єднання двох дивізій та вступ його на посаду начальника об'єднаної дивізії, яка отримала назву 44-ї стрілецької дивізії 4-бригадного складу [58]. Івана Дубового було призначено заступником командира дивізії. Таким чином, внаслідок цього об'єднання в комуно-московській армії більше не залишилося дивізій з назвою «українська».

В цей час почали згущуватися хмари і над Миколою Щорсом. Ще перед призначенням Щорса командиром 44-ї стрілецької дивізії, Реввійськрада після знищення Тимофія Черняка та Василя Боженка також не довіряла Щорсу, як одному з командирів-українців. Сємьон Аралов у своїх спогадах зазначав [59], що це було пов'язано із схильністю Миколи Щорса недовіряти військовим спеціалістам царської армії. Коли командуючий 12-ї армії генерал Сємьонов наказав Щорсу підтягнути 44-у дивізію з Коростеня до Києва для захисту міста від Армії УНР та денікінської армії, той відправив телеграму такого змісту: «Виконувати наказ не стану. Щорс».

За наказом командуючого 12-ї армії розбиратися з поведінкою Миколи Щорса виїхав Сємьон Аралов. Щорс разом зі своїми командирами прийняв Аралова у штабному вагоні дивізії. Після хвилинного мовчання Аралов запитав у Щорса, чому він відмовився виконувати наказ командуючого армії.

- Не буду виконувати наказ царського генерала, – нервово відповів Щорс. – Його рішення вважаю небезпечними.

Аралов пояснив Щорсу, що Сємьонова призначено Реввійськрадою Росії з відома та згоди «вождя світового пролетаріату» Владіміра Лєніна.

- Нехай вам буде відомо, Миколо Олександровичу, – промовив Аралов, – що всією боротьбою проти контрреволюційних військ керує Лєнін. Жодне серйозне призначення не проходить повз нього. Сємьонов – чесна людина, він віддано працює. Але Сємьонов може помилятися.

- От, ви самі сказали, що може помилятися! – вигукнув Щорс. – Ми зобов'язані вказувати вам на його помилки.

- Це правильно, але діяти треба по-іншому, не можна порушувати революційну дисципліну, – відповів Аралов. – Ви проявили недисциплінованість, нервозність. У вас ще не викорінено дух партизанщини.

Сємьон Аралов нагадав Миколі Щорсу, що пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 1-2 серпня 1919 року, *«дав вказівки армійським частинам про якомога швидше подолання партизанщини в армії та куркульського бандитизму, про запрошення військових спеціалістів, про зміцнення військової дисципліни, поліпшення забезпечення військ усіма видами продовольства»*.

Вислухавши Аралова, Щорс раптом схопив ручку й почав писати щось на папері.

- Я подаю рапорт про звільнення! Не буду більше командувати, – з сильним хвилюванням промовив Щорс, а потім різко підвівся, зірвав з себе ремінь, револьвер і кинув на стіл.

Аралов підвівся, взяв рапорт, розірвав його й кинув:

- Ось ваш рапорт! Ви зобов'язані командувати дивізією, якщо вас призначила Реввійськрада.

Аралов звинуватив Щорса у недисциплінованості, зухвальстві, анархізмі та партизанщині.

Результат перевершив сподівання: Микола Щорс раптом схопив Сємьона Аралова, міцно обняв його і розцілував. Як

писав згодом Аралов, усі заспокоїлися, розмова перейшла до вирішення поточних справ. Невідомо, наскільки правдиво описав у своїх спогадах Аралов цей епізод із Щорсом, але приблизно таким він увійшов до кінофільму Олександра Довженка «Щорс».

23 серпня 1919 року Реввійськрада 12-ї армії отримала з Коростеня телеграму, в якій повідомлялося, що Микола Щорс приступив до обов'язків командуючого 44-ю дивізією.

Після зустрічі з Сємьоном Араловим долю Миколи Щорса було вирішено: 30 серпня 1919 року на передовій біля села Білошиця Щорса було вбито. Московська історіографія протягом 70 років писала, що його вбив петлюрівський кулеметник, але серед червоноармійців одразу заговорили про обставини смерті Щорса. Дехто вірив, що Щорса було вбито в бою, інші були переконані, що начдива підло застрелили «свої», які недолюблювали Щорса [60].

Того дня на передовій разом із Миколою Щорсом перебував з одного боку його заступник Іван Дубовий, а з іншого – політичний інспектор штабу 12-ї армії Павєл Танхіль-Танхілєвіч. У той момент, коли було вбито Щорса і коли стріляв кулеметник, з боку московських військ пострілів не було, тільки один постріл пролунав з позиції, де лежав Щорс. Одразу після пострілу почувся голос солдата, якому на голову впала гільза: «Яка там сволоч з ліворверта стріляє?»

Іван Дубовий помітив, як за мить з рук Миколи Щорса випав бінокль, а голова його похилилася. Він підповз до Щорса і побачив, що кров тече з потилиці. Дубовий зробив йому першу пов'язку, а за декілька хвилин Щорс помер. Дубовий зробив перев'язку не дуже акуратно, але не дозволив медсестрі замінити пов'язку.

Тіло Миколи Щорса привезли до Коростеня, Іван Дубовий наказав покласти його у цинкову труну й закрити, заборонивши доступ до неї. Тіло Щорса не було обстежено медиками й не було складено акту. Коли траурний вагон прибув до Новозибкова, де перебував штаб 12-ї армії, командування наказало труну з тілом перевантажити у товарний вагон і відправити до Самари, де Миколу Щорса й було поховано.

1949 року в Куйбишеві (тепер – Самара), коли у зв'язку із забудовою території старого кладовища відбувалося перепоховання останків Щорса, було проведено ексгумацію трупа

(при цьому була присутньою Фрума Хайкіна, колишня дружина Щорса). Результати обстеження спеціальної державної медичної комісії було викладено в акті від 5 липня 1949 року. Лікарі та спеціалісти писали, як вони, відкривши цинкову труну, побачили обличчя Щорса, його борідку й вуса, і за мить усе це почорніло від доступу повітря. На голові були залишки зотлілої пов'язки, яку зробив ще Іван Дубовий.

Лікарі, дослідивши череп Миколи Щорса, в акті обстеження чітко зазначили, що, судячи з напрямку ранового каналу, куля увійшла в задню частину черепа – з потилиці, а вийшла через ліву тім'яну кістку, що можна стверджувати: куля за своїм калібром була не кулеметною, а револьверною, а постріл було здійснено з близької відстані.

У своїх спогадах Іван Дубовий про факт смерті Миколи Щорса писав неправду, стверджуючи, нібито куля увійшла Щорсу в скроню і вийшла через потилицю – усе було навпаки. Дубовий знав таємницю смерті Щорса, але його примусили мовчати. Щоправда, згодом і він поплатився життям – його було розстріляно.

Сємьон Аралов через сорок років писав про Миколу Щорса: «На жаль, упертість в особистій поведінці призвела до його передчасної смерті». Аралов стверджував, що Щорс був кар'єристом, шкідливим «ворогом радянської влади, тому за згодою командування та членів Реввійськради 12-ї армії Щорса було вбито». Мовляв, командування боялося націоналістичних виступів з боку Щорса та його полків.

Не можемо стверджувати, наскільки у Щорса прокинулася національна свідомість, але певні причини в цьому існували. Можливо, у Тимофія Черняка, Василя Боженка та Миколи Щорса прокинулася совість українця й вони почали розуміти, що, перебуваючи в лавах армії Радянської Росії, вони боролися проти українського народу? Хто зна...

3. Участь Федора Гребенка в операціях московських військ на Правобережній Україні

Про Федора Гребенка згадувалося наприкінці грудня 1918 року, коли він згідно з планом дислокації московських військ на 24 грудня мав формувати 1-у запасну піхотну «українську радянську» бригаду, штаб якої містився у місті Глухів. Але вже на початку січня 1919 року право формувати запасну бригаду було передано Олександру Беленковичу. 10 січня 1919 року начальник 1-ї «української радянської» дивізії Іван Локатош видав наказ про початок формування 1-го «українського радянського» кавалерійського полку під командуванням Федора Гребенка, до складу якого було виділено ескадрон Богунського полку та ескадрон Таращанського полку.

На допомогу Федорові Гребенку для формування полку було направлено колишнього штабс-капітана царської армії Катхе, який зайняв посаду польового ад'ютанта, що відповідала на той час посаді начальника штабу полку. Формування кавалерійського полку відбувалося в основному після захоплення московськими військами Чернігова. Сідла, шаблі та інше військове майно для кавалерійського полку було виділено із захоплених у Чернігові складів. Коней на Чернігівщині було дуже багато, тому населення віддавало їх для формування полку, а за коней згідно з виданими розписками розраховувалися платники Реввійськради московського фронту.

Федір Гребенко швидко та успішно проводив формування кавалерійського полку. Весь командний склад та рядові вояки полку були колишніми кавалеристами-фронтовиками царської армії та селянами Чернігівської губернії. Командування ескадронами також було укомплектовано досвідченими командирами-кавалеристами.

До початку наступу московських військ на Київ у полку Федора Гребенка нараховувалося близько 800 кавалеристів. Під час наступу на Київ на початку лютого 1919 року полк під командуванням Гребенка йшов північніше міста і вже вранці 5 лютого біля села Димер форсував Дніпро по льоду.

Потім за рахунок обхідного маневру вийшов на західну околицю Києва.

Володимир Антонов-Овсієнко у своїх спогадах писав [61]:

«Командир 1-го кавалерійського полку доповідав, що 8 лютого зайняв двома ескадронами село Біличі. Біля села Романівка знаходяться бронепотяг і три ешелони галичан. Півескадрону послано в тил розібрати колію».

На момент захоплення Києва московськими військами таращанців у кінному полку Федора Гребенка не було. Таращанські повстанці, що прийшли до нейтральної зони, у цей час перебували в кавалерійському ескадроні під командуванням Василя Баляса у складі Таращанського полку.

Отримавши інформацію, що в районі Києва розташувався кавалерійський полк під командуванням Федора Гребенка, Василь Баляс вирішив перейти під командування земляка. Але як це зробити? Усі таращанці пам'ятали недавні образливо-марнослівні звинувачення, кинуті Балясом на адресу командира таращанських повстанців, якими він в нейтральній зоні неправдиво натякав про зраду Гребенка. Як уже зазначалося, Баляс нікому не сказав, що перед нейтральною зоною між ними була домовленість, згідно з якою Гребенко запропонував прорватися до нейтральної зони окремо, і забезпечив перехід через демаркаційну лінію загону таращанських повстанців на чолі з Балясом. Але таращанці, які були в ескадроні Баляса, про це не знали, тому були ображеними на Гребенка.

Командир 1-го кавалерійського полку Федір Гребенко перебував у штабі полку, розташованому в невеличкій школі під Києвом. Час був не пізній, але всі вже розійшлися до своїх помешкань, і тільки один днювальний порався біля грубки: зимові вітри завивали, сікли непривітним снігом, ніч передбачалася зовсім холодною. Якщо надвечір не протопити, то у приміщеннях на ранок стане волого й незатишно.

Уже й зараз мерзлякуваті сутінки закралися до кімнати, прощальною смугою заходу золотилися шибки, осідали темними непривітними тінями по кутках. І тільки від вогненної пащі прочиненої грубки поволеньки сочилося світло: там палали дрібно наколоті поліна. Від грубки розливалося тепло, навіваючи спокій, затишок, за якими так

тужила в розлуці з рідними місцями загартована в боях, але не зачерствіла, а швидше – зболіла душа Федора Гребенка.

Може, саме тому йому захотілося посидіти біля вогню, летючих іскор та кучерявого диму, біля рожевих жаринок, що повільно осипалися вниз, під палаючі кругляки, вириваючись згодом сизим попільцем. Він підійшов до днювального, що підкладав у вогненну пащу грубки чергове поліно, і присів поряд з ним.

У цей час під вікнами почули квапливі кроки. За мить хтось торкнув двері й, упевнившись, що вони не замкнені, рішуче брязнув клямкою.

«Кого б це?..» – глянув на двері Федір. І яке ж було його здивування, коли давно не фарбовані, облущені та потріскані двері впустили до кімнати Василя Баляса.

Зустріч для командира кавалерійського полку, за всіма ознаками, була нежданою-негаданою – і він завмер у мовчазному здивуванні. А Баляс, привітавшись від порогу, зупинився і зам'явся, очікувально позираючи то на Гребенка, то на днювального.

Першим порушив мовчанку Гребенко:

- Чого топчешся біля порога? Заходь, заходь... – після вагання, згадавши, мабуть, що він господар, додав:

- Гостем будеш...

- Гостем – не гостем, – з готовністю підхопив останні слова Баляс, – а поговорити нам треба... Ой, як треба.

- Може, й слід, – погодився Гребенко. – Та роздягайся, підсувайся ближче. Біля вогню воно тепліше й затишніше.

Вмостилися на стільчиках біля грубки – і Гребенко відпустив днювального. Хоча відчувалося, що саме невимушеного спілкування віч-на-віч прагнув Баляс, але розмова ніяк не клеїлася.

«Так от яким ти став... – міркував Гребенко, поглядаючи на Баляса. – Борідка вже кучерявиться... Вуса відпустив... Посолоднішав, змужнів. Ну, а серце, серце яке? Таке ж несамовите? Із щирістю та правдою у згоді – чи з щербинкою?»

А Баляс у свою чергу розмірковував:

«Ох, і хитрий ти, Федоре, хитрий... Бачиш, добрячком прикидаєшся. У гості запрошуєш – до вогню, до тепла поближче. А як там у тебе на душі, що зі мною – не розпитуєш?»

Петро Тонковид. Світлина 1950-х років

Яків Волошин. Світлина 1970-х років

Потап Крижанівський. Світлина 1960-х років

Можливо, Гребенко зумів прочитати ті думки, бо він ще раз пильно глянувши на Баляса і зауваживши страдницьку зморшку на міжбров'ї, запитав:

- То що там у тебе, Василю? Кажи прямо…

Баляс відчув усім серцем нотки приязні, що забриніли в голосі Гребенка, і, не зволікаючи, без зайвих церемоній, попросився у його кавалерійський полк. Вони довго розмовляли, і Баляс визнав усі свої провини перед Гребенком, який на своє лихо довірився лукавим умовлянням колишнього «командира артилерії» з'єднання таращанських повстанців.

- Федоре… Ми починали разом. Разом пройшли більшу частину України в 1918 році… – мовив Баляс наприкінці розмови.

- Разом, разом, Василю! – промовив Федір. – Візьмеш з собою таращанців, які захочуть перейти до мого полку. Тебе беру своїм заступником.

Потім вони ще довго розмовляли у теплій, пропахлій смолистим запахом дров кімнаті сільської школи.

Через деякий час у полк Федора Гребенка з Таращанського полку перейшло близько двох десятків таращанців. Це були, крім Василя Баляса, – Петро Тонковид, Яків Волошин, брати Ткаченки, Потап Крижанівський, Данило Циплюк та інші. Серед них був молодий Яків Долицький, який зайняв у кавалерійському полку Гребенка посаду працівника штабу полку.

З початком наступу московських військ проти Армії УНР наприкінці лютого 1919 року кавалерійський полк Федора Гребенка також виступив з Києва по Брест-Литовському шосе, взявши участь у боях біля Макарова. А 2 березня 1919 року Гребенко надіслав телеграмою повідомлення командуючому 1-ї «української радянської» дивізії [62]:

«Доповідаю: зайнято Радомишль, Кочерів, Коростишів. Іду на Житомир. Супротивник в паніці відступає. Захоплено броньовики, шість вантажних автомобілів, декілька легкових, чимало снарядів та різного військового майна, а також взято декількох чинів штабу 8-ї армії та чимало полонених. Можна вважати, що 8-ї армії не існує. Прошу терміново направити по Брест-Литовському шосе до Коростишева у моє розпорядження вантажівку з бензином

для броньовиків та вантажівок. Житомир евакуюється, прошу терміново повідомити про доставку бензину.

Командир кавалерійського полку – Гребенко.

Польовий ад'ютант – Катхе».

Судячи з цієї телеграми, Федір Гребенко зі своїм полком просувався північніше Брест-Литовського шосе і тільки після Радомишля пішов на Кочерів та Коростишів.

Проте кавалерійський полк Гребенка, як окрема військова одиниця у складі 1-ї «української радянської» дивізії, існував недовго. Ще 25 лютого 1919 року штаб групи Київського напрямку отримав від командуючого Українським фронтом Володимира Антонова-Овсієнка наказ [63]:

«Після об'єднання у Київському районі 1-ї, 2-ї дивізій та бригади Беленковича метою Київської групи має бути: наступ нашої піхоти з лінії Фастів – Біла Церква на лінію Козятин – Погребище, а далі на лінію Вінниця – Гуменне. Наступові має сприяти енергійний рух кінноти в напрямку Ходорків – Бердичів – Янів – Літин – Бар. Тому найближчим часом необхідно... зосередження кінноти в районі Брусилова або Ходоркова. Для успіху необхідно: суворе узгодження кінноти з пересуванням піхоти, підсилення кінноти за всяку ціну ескадронами, взятими від кінних полків... Підготуйте кандидатів для командування кіннотою, прискорте рух полку Червоного козацтва».

Цей наказ свідчить про те, що московське командування усвідомлювало важливу роль кінноти в наступальних операціях. Особливого значення формуванню кавалерійських частин групи Київського напрямку в окрему кавалерійську бригаду надавав начальник штабу Українського фронту Василій Глаголєв, який вважав кавалерійську справу своєю основною спеціальністю. Він особисто взявся проводити формування кавалерійської бригади та налагоджувати вирішальний марш московської кінноти на місто Бар.

Реалізуючи план створення окремої кавалерійської бригади у складі групи Київського напрямку, московське командування почало стягувати до цієї бригади кавалерійські полки та ескадрони з 1-ї та 2-ї «українських радянських» дивізій. Так, командирові 1-го полку «червоного козацтва» Віталію Примакову, що входив до складу 2-ї дивізії, ще 17 лютого 1919 року було наказано *«вжити екстрених заходів до*

Сергій Ткаченко

Семен Ткаченко

Данило Циплюк

термінового вантаження полку та відправлення на станцію Миронівка. Перший ешелон має відправитися із станції Олександрія 19 лютого о 16 годині, а останній – 20 лютого о 12 годині. Після прибуття на станцію Миронівка терміново вивантажити полк і відправитися до міста Тараща похідним порядком, відновити зв'язок з місцевими повстанцями, оперуючи з 6-м полком, і чекати подальших вказівок» [64].

Точно не встановлено, де розташовувався полк Віталія Примакова в Таращі, але, напевно, він зупинявся і в навколишніх селах, у тому числі й у селі Лісовичі. Але, як згадував наш дід Зоть Бондаренко, московські піші військові частини проходили через Лісовичі весною 1919 року. Під час бездоріжжя один москаль на прізвище Тюрін скаржився нашому дідові:

Віталій Примаков

- Как мнє надоєло мєсіть вашу грязь на вашей Украінє!

- А який чорт заставляє тебе місити наше болото на нашій Україні?! – відповів йому дід.

Уже 5 березня 1919 року з'явився наказ по групі військ Київського напрямку про створення окремої кавалерійської бригади. Командиром бригади було призначено колишнього офіцера царської армії Леоніда Крючковського, а начальником штабу бригади – А.Муховицького. До складу бригади згідно з наказом увійшли [65]:

1-й кавалерійський полк під командуванням Федора Гребенка.

1-й полк «червоного козацтва» під командуванням Віталія Примакова.

2-й кавалерійський полк під командуванням О.Чинникова.

5-й кавалерійський полк під командуванням Фьодора Циунчика-Орлова.

2 кінні батареї.

Штаб бригади містився на той час у Брусилові та Ходоркові.

Одночасно формувалася дивізійна кіннота з різних кінних загонів при окремих піхотних полках. Скоріше всього до складу цих кінних загонів входили повстанці, які переходили на бік московських військ.

Таким чином, кавалерійський полк Федора Гребенка, як окрема військова одиниця, перебував на бойових позиціях у складі 1-ї «української радянської» дивізії один

місяць. У зв'язку з наведеним наказом 1-й полк «червоного козацтва» Віталія Примакова було терміново перекинуто з Таращі до Бердичева.

7 березня 1919 року командувач групи військ Київського напрямку Сергій Мацилецький видав наказ про загальний наступ московських військ проти Армії УНР, в якому Особливій кавалерійській бригаді ставилося завдання [66]:

«Особливій кавалерійській бригаді Крючковського у складі 1-го, 2-го та 5-го кавалерійських полків і 1-го полку Червоного козацтва перейти з району Бердичева в наступ через пункти Янів, Літин, Овсяники, Бар з метою перерізати залізничну лінію Жмеринка – Проскурів, а потім закріпитися на лінії Бар – Стодульці та станції Матейкове включно».

11 березня 1919 року 1-й кавалерійський полк Федора Гребенка та 1-й полк «червоного козацтва» Віталія Примакова виступили з Бердичева в кінний рейд проти військ Армії УНР. Вони рухалися двома паралельними дорогами: 1-й кавалерійський полк Гребенка йшов за маршрутом Бердичів – Літин – Жмеринка, а 1-й полк «червоного козацтва» Примакова – за маршрутом Бердичів – Летичів – Деражня.

1-й полк під командуванням Федора Гребенка біля Літина зустрів Чорноморську дивізію Армії УНР, що відступала з Вінниці, зненацька атакував її й захопив обози, артилерію та чимало полонених. Залишки цієї військової частини Армії УНР відійшли до Летичева, де були повторно атаковані 1-м полком «червоного козацтва» під командуванням Віталія Примакова.

До складу 1-го кавалерійського полку Гребенка було включено артилерійську батарею з обслугою, духовий оркестр, медичну та ветеринарну служби, кулеметну команду. Частина полонених погодилася перейти до 1-го кавалерійського полку, до складу якого також входили: начальники медичної служби О.Федоров та ветеринарної служби І.Сирочос, командири батарей – В.Тимофеєв та А.Семенов, яких у полку називали «літинцями».

Таким чином, завершивши 16 березня 1919 року свій кінний рейд, обидва кавалерійські полки московських військ зосередилися на залізничній лінії Жмеринка – Проскурів, відрізали від основних військ декілька ешелонів Армії УНР та підірвали залізничну колію. 1-й кавалерійський полк Федора Гребенка розташувався

у місті Бар, а 1-й полк «червоного козацтва» Віталія Примакова – у місті Деражня.

Настало весняне бездоріжжя, яке перешкоджало розвиткові широкомасштабних військових операцій, тому обидві воюючі сторони відпочивали. Московські війська зайняли Вінницю, а Директорія УНР тимчасово розмістилася у Проскурові.

Під час перебування 1-го кавалерійського полку у місті Бар відбулася зустріч Федора Гребенка з жителем села Лісовичі Карпом Скавронським, який був учасником *Першої світової війни* у складі російської царської армії.

Під час одного з боїв Скавронський був поранений у пахву і потрапив у полон до німців, які вилікували його й направили до Німеччини на роботи. Разом з таким же полоненим на ім'я Іван з Полтави вони працювали в німецького бюргера. Тільки весною 1919 року вони вирвалися з полону й пішки поверталися додому з дерев'яними колодками на ногах. Біля села Двірець їх затримали військові, вважаючи шпигунами, й повели до командира у штаб. І яке було здивування Карпа Скавронського, коли в командирові він упізнав свого земляка Федора Гребенка!

Гребенко жваво підвівся з-за столу і привітався зі Скавронським за руку.

- Карпо, звідки ти взявся?! – запитав Федір.

А коли той пояснив, Гребенко запропонував:

- Залишайся з нами, а якщо не хочеш, то йди додому.

Карпо Скавронський та його побратим Іван з Полтави вирішили йти додому.

Тоді Гребенко наказав своїм ординарцям нагодувати «полонених», дати їм харчів на дорогу та по кварті вина, яке вояки полку кудись перекочували бочками. Їм познімали дерев'яні колодки та вручили чоботи. Після цієї зустрічі Карпо та Іван попрямували додому. У Козятині їхні дороги розійшлися: Іван пішов на Київ, а Карпо через Ружин, Сквиру та Ставище – на Лісовичі. Коли в середині липня 1919 року Федір Гребенко зі своїм полком перебував у Тараща, Карпо Скавронський до нього не пристав.

У другій половині березня 1919 року Головний Отаман Армії УНР Симон Петлюра вирішив відновити

наступ і прорвати московський фронт силами українських військ, зосереджених біля Шепетівки та в районі Коростеня. Війська Армії УНР завдали удару 1-й «українській радянській» дивізії по лінії залізничного шляху Шепетівка – Бердичів і розпочали бій за оволодіння Бердичевом, внаслідок чого московські війська змушені були відступити, а 27 березня 1919 року бій точився вже на вулицях Бердичева. Інша група військ Армії УНР 22 березня 1919 року форсувала річку Тетерів і вийшла до залізничної станції Бородянка за 50 кілометрів від Києва.

Московське командування в особі командувача Українського фронту Володимира Антонова-Овсієнка вирішило скористатися ситуацією, коли війська Армії УНР в основному залишили Шепетівку, і послати в тил Бердичівській групі армії УНР до Шепетівки кінноту, що входила до складу Особливої кавалерійської бригади під командуванням Леоніда Крючковського. Наприкінці березня 1919 року Особлива кавалерійська бригада включала [67]:

«1-й кавалерійський полк – 481 шаблю, 6 кулеметів; 5-й кавалерійський полк – 580 шабель, 10 кулеметів; 1-й полк «червоного козацтва» – 240 багнетів, 380 шабель, 3 кулемети. Усього в кавалерійській бригаді було: 240 багнетів, 1421 шабля, 19 кулеметів. Крім того, до складу бригади входила кінно-гірська батарея та кінна батарея Зюка – 8 гармат».

І ось 1-й кавалерійський полк Федора Гребенка та 1-й полк «червоного козацтва» Віталія Примакова, зосереджені в містах Бар та Деражня, в кінці березня відправилися на північ до Шепетівки. Шлях цієї кінної групи московських військ пролягав у напрямку Деражня – Меджибіж – Старокостянтинів – Ізяслав.

На початку квітня 1919 року 1-й полк «червоного козацтва» Віталія Примакова зайняв Старокостянтинів, а 1-й кавалерійський полк Федора Гребенка перебував на відстані 25-30 кілометрів від полку Примакова з причини бездоріжжя. У цей момент розвідка 1-го полку «червоного козацтва» донесла, що від Проскурова в напрямку Старокостянтинова рухається Подільський курінь Армії УНР. Командир коша Іван Луценко, лікар, колишній генеральний хорунжий Вільного козацтва, який сформував Подільський

курінь 5 лютого 1919 року з повітових команд та сотень Херсонської та Подільської губерній, напевно, не знав, що Старокостянтинів уже захоплений московською кавалерією.

До вечора 6 квітня 1919 року Подільський курінь досягнув села Западинці та міста Красилів, а 7 квітня вранці головні сили Подільського куреня підійшли до переправи біля села Кузьмин і спробували захопити його північну частину. Близько 9 години ранку біля села Кузьмин 1-й полк «червоного козацтва» Віталія Примакова та 1-й кавалерійський полк Федора Гребенка розбили Подільський курінь Армії УНР. Вояки Подільського куреня спробували відійти через Кузьминське озеро, але воно виявилося трагічною перепоною на шляху відступу Подільського куреня Армії УНР. У цьому бою загинув командир Подільського куреня, лікар з Одеси – Іван Луценко [68].

Іван Луценко

У другій половині квітня 1919 року кавалерійський полк Федора Гребенка разом з полком «червоного козацтва» Віталія Примакова увірвалися до Ізяслава і розбили невеличку військову частину Армії УНР. Після Ізяслава кавалерійський полк Гребенка вчинив напад на місто Острог. Вступивши до міста, бійці полку почали робити самочинні обшуки й реквізиції: відбирали майно не тільки в багатих, а й незаможних верств населення, чим викликали невдоволення й обурення місцевих мешканців. Було вжито заходів у вигляді чистки полку, внаслідок чого сталося непорозуміння між командиром полку Федором Гребенком та командиром бригади Леонідом Крючковським. Але особовий склад полку відстоював позицію свого командира і в разі звільнення з посади Федора Гребенка погрожував розбігтися.

Через деякий час була спроба московського командування силами кавалерійських полків Федора Гребенка та Віталія Примакова оволодіти Шепетівкою, але вона не досягла успіху.

У другій половині травня 1919 року 1-й кавалерійський полк Федора Гребенка розташувався у селі Двірець Ізяславського повіту Волинської губернії, а 1-й полк «червоного козацтва» Віталія Примакова 18 травня 1919 року було відправлено на денікінський фронт.

У звіті Вищої військової інспекції (ВВІ), яка оцінювала стан московських військ з 16 травня по 1 червня 1919 року, про кавалерійський полк Федора Гребенка зазначалося [69]:

Острог початку XX ст. На це старовинне волинське містечко у другій половині квітня 1919 р. вчинив напад полк Федора Гребенка

«Розміщений у селі Двірець Ізяславського повіту Волинської губернії. Підпорядкований безпосередньо Окремій кавалерійській бригаді. Полк у політичному відношенні ненадійний: дуже розвинений антисемітизм, до комуни червоноармійці ставляться вороже, однак за радянську владу. Спостерігається бандитизм: чиняться самовільні реквізиції, грабунки і навіть погроми. Є трибунал, але він бездіяльний. Дисципліна чудова. За відсутністю політпрацівників культурно-просвітницька робота не ведеться.

Політичний комісар тов. Химоненко прибув усього 15 днів тому. Командир полку тов. Гребенко у бойовому відношенні справний, але в політичному не викликає цілковитої довіри».

Незважаючи на те, що у політичному відношенні Федір Гребенко не викликав довіри в командування московських військ, 1-й кавалерійський полк під його командуванням наприкінці травня 1919 року брав участь в останній операції на фронті проти армії УНР під час кінного рейду в район Шумськ – Кременець.

Зупинимося докладніше на результатах кінного рейду 1-го кавалерійського полку до міста Кременець, після якого у свідомості Федора Гребенка та його політичному світогляді почали відбуватися значні зміни.

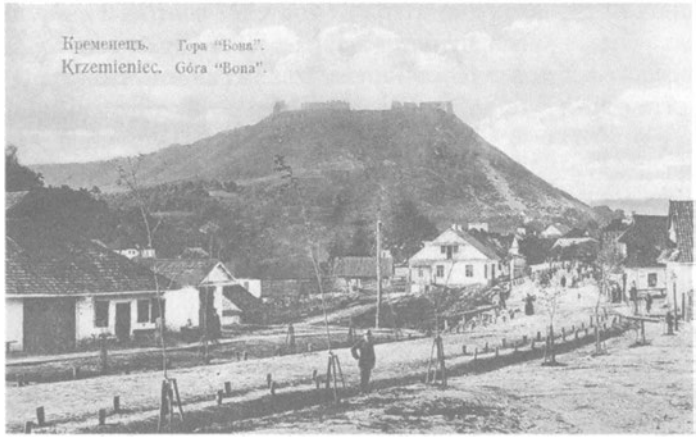

Кременець початку XX ст. На це старовинне українське місто наприкінці травня 1919 р. вчинив напад полк Федора Гребенка

Для цього скористаємося спогадами учасників нападу 1-го кавалерійського полку Гребенка на Кременець. Такі спогади – надзвичайно цінний історичний матеріал, тому що не всі історичні події фіксуються у документах. А пам'ять безпосередніх учасників або очевидців допомагає відновленню багато чого з того, шо часом не піддається документальному оформленню. Це може стосуватися і поведінки самого Федора Гребенка в тій чи іншій ситуації, його ставленні до своїх підлеглих тощо.

Ось як описав напад на місто Кременець 1-го кавалерійського полку Гребенка у своїх спогадах Іван Вислоцький, комендант «Охоронної сотні Січових Стрільців», що саме формувалася у Кременці [70]:

«Невдовзі я отримав друге завдання: затримати наступ більшовицької кінної бригади (насправді це був 1-й кавалерійський полк Ф.Гребенка. – *О.Б.*), *яка прорвалася через наш фронт і просувалася на Кременець – базу корпусу Січових Стрільців. Я вирушив проти цієї бригади, однак вона обминула мене, розбила дощенту підрозділ підстаршинської школи й напала на казарми, де вирубала всіх старшин і стрільців, а потім напала на Кременець і вирубала всіх наших поранених, яких чимало було у шпиталях. Зарубали навіть усіх медсестер та декількох лікарів. Загинув також і наш корпусний лікар. На мене не нападали, оточили своїми розвідками й уникали бою з моєю*

сотнею. Мої поодинокі розвідки, якими я оточив свою сотню на марші, вирубали також. Біля мене знаходилася старшинська школа-сотня під командуванням сотника Стефанишина.

Утікачі з Кременця повідомили про події у місті. Тоді я повернувся й вирушив разом із старшинською школою-сотнею в резерві на Кременець. Зранку розгорнулася моя сотня широким фронтом понад кілометр на більшовиків, які також розгорнулися проти моєї сотні з боку зайнятого ними Кременця.

Розгорівся запеклий бій. Усі кулемети строчили скаженим вогнем. За лівим крилом, яке опиралося на гостинець до Кременця, з'явилися два наші панцирні автомобілі, які перед сотнею увірвалися на вулиці Кременця, а на правому крилі з'явився наш панцирний потяг. Сотня рвалася вперед на більшовиків. Не допомагали мої жодні накази уповільнити темп, оскільки я боявся за мої обидва фланги, які ворожа кінnота могла легко обійти й напасти з тилу. Спрага помсти за наших по-звірячому замучених поранених у шпиталях була настільки сильною, що стрільці прагнули якомога швидше добратися до більшовиків.

Більшовики витягли дві батареї і вдарили по сотні перехресним вогнем. Падали поранені і вбиті. Це ще більше розлютувало моїх стрільців, і відстань у півкілометра до батареї сотня подолала за декілька хвилин. Без жодного пострілу напали на батареї й за декілька секунд обслугу батарей було знищено. Гніздо більшовицьких кулеметів на кладовищі збоку затримало сотню лише на момент. Кладовище було миттю оточене, і я спостерігав, як мої стрільці перестрибували мури кладовища. Я застав усіх більшовицьких кулеметників перебитими – не залишилося жодного живого більшовика. Якийсь шал огорнув сотню, яка рушила далі на більшовиків, що на відстані 100–200 кроків зупинилися при втечі, покидали зброю й підняли руки – здалися в полон.

Однак це не врятувало нікого – ні ми, ні більшовики у полон не брали.

Дорога до Кременця була вільною. На вулицях Кременця розпочався упертий бій за кожну хату. Більшовики відступили з Кременця, але потрапили просто в руки нашого 1-го полку Січових Стрільців, який докінчив справу. Кременець лежить у котлі, довкола якого стрімкі гори,

Іван Вислоцький

Володимир Стефанишин

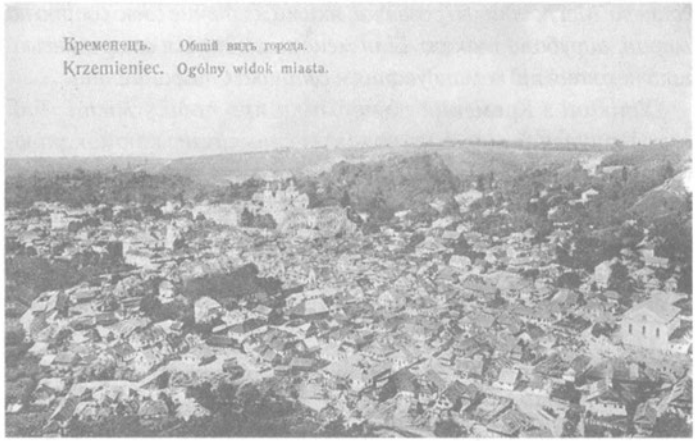

Кременець початку XX ст. Місце прикрої поразки полку Федора Гребенка від Армії УНР наприкінці травня 1919 р.

*звідки було лише два виходи: один було зайнято моєю сотнею, інший – полком Січових Стрільців. Мало хто з цієї більшовицької бригади (*полку. *– О.Б.) вирвався живим.*

Цей бій обійшовся моїй сотні дорого – близько 40 вбитих, але більшовиків загинуло у декілька разів більше.

До Кременця приїхала Директорія, і тоді з гори Бони, що височіла над Кременцем, можна було оглядати весь фронт. Уся наша армія скупчилася тут, а потім подалася на Чорний Острів – Проскурів».

Тепер подамо інформацію про кінний рейд 1-го кавалерійського полку під командуванням Федора Гребенка на Кременець, спираючись на спогади учасника рейду Якова Долицького родом з-під Таращі, штабного працівника полку [71].

Командування Особливої кавалерійської бригади вирішило кінним рейдом 1-го кавалерійського полку завдати удару в тил групі військ Армії УНР в напрямку Шумськ – Кременець з метою відрізати корпус Січових Стрільців від їхньої основної бази в Кременці, позбавивши зв'язку з Галичиною. У Кременці містився штаб Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри, а також корпусу Січових Стрільців Євгена Коновальця.

Рейд на Кременець не являв собою військову операцію

у глибокий тил супротивника, оскільки весь плацдарм розташування військ Армії УНР на той період і територія, що перебувала в їхньому розпорядженні, була незначною й насиченою військами. Та й організація цього рейду в багатьох викликала сумніви щодо його доцільності.

Командир 1-го кавалерійського полку Федір Гребенко після отримання наказу від командира Окремої кавалерійської бригади Леоніда Крючковського про кінний рейд на Кременець, дату виступу та його завданнях цілком переконливо доводив комбригові про незрозумілість мети цієї операції, небезпечність її проведення силами лише однієї кавалерійської частини без підтримки піхоти, в умовах насиченості району військами супротивника та складність гірського рельєфу місцевості, що не допускає широкого маневрування. Гребенко просив доповісти командуючому 1-ї армії Сергію Мацилецькому про мотиви його заперечення проти *Кременецького рейду*, однак командир бригади Крючковський рішуче наполягав на виконанні наказу. Тому Гребенко, не бажаючи дати зайвий привід для посилення підступів та інтриг, з глибоким розчаруванням змушений був виконувати наказ щодо *Кременецької операції*.

Раптовість появи 1-го кавалерійського полку під командуванням Федора Гребенка застала Січових Стрільців зненацька. Кіннота швидко повернула праворуч, спускаючись ущелиною вниз у напрямку Кременця. Поява більшовицького кінного полку в місті була цілковитою несподіванкою. У Кременці, за спогадами Якова Долицького, московськими військами було захоплено понад 2 тисячі полонених з частин Армії УНР, всю автоколону отамана корпусу Січових Стрільців Євгена Коновальця, вивезену з Києва, та численні склади військового майна. Але командування Армії УНР нагально стягнуло до Кременця декілька піхотних та кавалерійських підрозділів, розташувало їх на висотах над трактом і вирішило оточити московський полк кільцем і знищити його в ущелині під час пересування полку по тракту.

Наступного дня Федір Гребенко швидко підготував полк до виходу з міста, вирішивши своєчасно вивести його з оточення, організованого командуванням Армії УНР.

Уночі полк розмірeним маршем виступив з міста. На

світанку його було піддано рушничному та кулеметному обстрілу з висот Кременецьких гір, що нависали ліворуч та праворуч по тракту. Полк намагався риссю форсувати свій відхід, але зосереджені на висотах військові частини Армії УНР почали переслідування. Невдовзі полк було піддано лобовій атаці рушничного та кулеметного вогню з боку розміщених спереду українських частин, внаслідок чого шлях відступу полку було відрізано. Шквальний круговий вогонь з висот викликав у полку паніку. Із властивими Федорові Гребенку витримкою та спокійністю він артилерійським вогнем зупинив лобову атаку військових частин УНР. Полк швидко просувався вперед, відбиваючись від переслідування кулеметним вогнем.

Вийшовши з оточення, 1-й кавалерійський полк під командуванням Гребенка зупинився у 35 кілометрах на південний схід від Кременця, в районі міста Ямпіль, і почав наводити лад у своїх рядах. Як писав Яків Долицький, тільки винахідливість, стійкість та оперативність командира полку Гребенка врятували полк від цілковитого розгрому. Своєрідність обставин та особливостей рейдової операції, коли командир завжди був на виду у своїх вояків, висока довіра командного складу та бійців полку, його авторитет та поведінка у процесі бою – вселяли у вояків полку дух спокою, відвагу та рішучість.

Яків Долицький у своїх спогадах також зазначав, що сміливому та вдалому виводу полку з оточення посприяла слабка організація та координація дій частин Армії УНР, відсутність цілеспрямованості у веденні бою. Федір Гребенко не раз перебував у подібних ситуаціях влітку 1918 року, коли командував таращанськими повстанцями на Київщині, тому військовий досвід допоміг йому вистояти у *Кременецькій операції*.

З іншого боку, це була поразка військового таланту Федора Гребенка, яка призвела до сприятливих наслідків для військових частин Армії УНР. Навряд чи хто міг передбачити, наскільки провальний рейд 1-го кавалерійського полку Гребенка до Кременця може серйозно та згубно відбитися на всьому московському фронті боротьби з Армією УНР. Українські війська, натхненні розгромом московських військ під Кременцем, пожвавилися й ожили по всьому фронту. На

деяких ділянках фронту Армія УНР захопила ініціативу й активізувала свої бойові операції.

Військові частини Армії УНР, які протягом тривалого часу чинили стійкий опір московським військам в районі Острога, наприкінці травня 1919 року перейшли в наступ і разом з місцевими повстанцями почали просуватися в напрямку Острог – Ізяслав – Шепетівка – Старокостянтинів. А вже 31 травня 1919 року 3-й Новгород-Сіверський полк під командуванням Тимофія Черняка на Шепетівському напрямку ледь стримував натиск декількох полків Армії УНР.

Кременецька група військ УНР після відступу полку Федора Гребенка почала просуватися на схід та південний схід у район Ямпіль – Шумськ – Теофіполь. Місцеві повстанці поблизу Теофіполя, які об'єднали декілька сіл та організували свою «Теофіпольську республіку», під час боротьби московських військ з Армією УНР були нейтральними, але як тільки українські війська перейшли в наступ, вони несподівано вдарили по московських позиціях. Активізували свої дії війська УНР також в районі Волочиська та Проскурова, після захоплення яких вони почали розвивати наступ на Жмеринку.

Таким чином, поразка кавалерійського полку Федора Гребенка під Кременцем посприяла Армії УНР перейти в наступ на значній частині московського фронту.

В московських військах почало зростати дезертирство. Командувач Українського фронту Володимир Антонов-Овсієнко у своїх спогадах зазначав [72]:

«У деяких частинах зросло дезертирство: з 3-го полку 1-ї дивізії, сформованого з чернігівців, втекло декілька десятків червоноармійців, створивши грабіжницькі банди у Новгород-Сіверському.

Тривожні повідомлення про Чигиринський полк (Проскурів – Гусятин) – настрій антисемітський, частина командного складу веде антирадянську агітацію; червоноармійці беруть участь у грабунках».

А відносно Федора Гребенка він писав:

«Серйозні справи і з командиром 1-го кавалерійського полку Гребенком. Конфлікт з ним вибухнув вже після розгрому нами Григор'єва. На ґрунті особистих рахунків з комбригом Крючковським Гребенко перестав виконувати

оперативні накази і 1 червня, раптом знявшись з позицій, виступив із Старокостянтинова. Цей полк налічує 950 шабель при кулеметах. Інші два полки – 2-й та 3-й – небоєздатні: в обох – по 160 шабель».

Варто зупинитися на причинах конфлікту Федора Гребенка з командиром Особливої кавалерійської бригади Леонідом Крючковським.

Як писав Яків Долицький, приводом для непорозумінь була ненависть та заздрість Крючковського, оскільки ім'я Гребенка було відомим та популярним у московських військах «червоної армії». Крім того, Гребенко не міг терпіти вульгарності, грубіянства та лайки, тому на цьому ґрунті у нього було декілька конфліктів з комбригом Крючковським. Яків Долицький у своїх спогадах наводить один з епізодів у селі Клубівка біля Ізяслава після бою з військами УНР на початку квітня 1919 року.

Надвечір, після закінчення операції біля Клубівки, ескадрони полку Федора Гребенка стягувалися для подальшого маршу на Ізяслав. Головна колона полку була вишикувана на центральній площі села біля церкви. Сюди прискакав на коні командир бригади Леонід Крючковський і привітав командування полку з успішним завершенням операції проти військ Армії УНР. Коли передова колона полку розпочала марш і пройшла повз сільську церкву, Крючковський, що знаходився в одному ряду з командуванням полку, раптом повернувся праворуч до церкви і почав гучно виливати потік брудної вульгарної лайки на адресу церкви, релігії тощо. Це викликало неприємну мовчазну реакцію серед командування полку, а в рядах бійців – свист та регіт. Обличчя Гребенка зблідло від хвилювання та обурення, а коли комбриг з якогось приводу повторив лайку, Гребенко гучно й рішуче запропонував Крючковському припинити вживати мерзенні вислови.

Публічна вимога Федора Гребенка явно підкреслювала втрату поваги з боку командира полку до свого невихованого та грубого начальника. Почалися інтриги та підступи Крючковського проти Гребенка, систематичне цькування його друзями – співробітниками штабу фронту, які разом з начальником штабу фронту Василієм

Старокостянтинів початку XX ст. Сюди 31 травня 1919 р. після прикрої поразки у Кременці прибув полк Федора Гребенка

Глаголєвим намагалися скомпрометувати командира полку Гребенка перед командувачем Українського фронту Володимиром Антоновим-Овсієнком, надсилаючи йому всілякі брехливі повідомлення та доноси.

На всі ці повідомлення комбрига Крючковського Антонов-Овсієнко у своїх спогадах відгукувався так [72]:

«Неодноразово наказувалося – прибрати Гребенка, виконати наказ».

Але спроба штабних офіцерів нацькувати командування 1-ї армії на Федора Гребенка, зокрема начальника штабу Івана Дубового, зазнали краху. Дубовий добре знав Гребенка, як видатного повстанського та військового діяча, поважав та цінував його. Тому, як писав Володимир Антонов-Овсієнко [72], *«командування 1-ї армії повсякчас вигороджувало Гребенка, замазувало його провину, вірило клятвам Гребенка».*

Тим часом кавалерійський полк Федора Гребенка, вирвавшись з оточення під час *Кременецької операції* та обминувши лінію Ямпіль – Антоніни, 31 травня 1919 року прибув до Старокостянтинова. Під час зустрічі Гребенка з командиром Особливої кавалерійської бригади Леонідом Крючковським відбулася розмова з приводу *Кременецької операції*, її результатів та наслідків.

Як писав Яків Долицький, ця розмова носила відвертий та гострий характер. Федір Гребенко й раніше ставився з підозрою

до комбрига та його начальника штабу, знав і про підступні інтриги, які велися з метою скомпрометувати його перед командуючим Українським фронтом Володимиром Антоновим-Овсієнком. Як уже зазначалося, Гребенко вважав *Кременецьку операцію* недоцільною, заперечував проти цієї затії та приводив відповідні докази, але комбриг Леонід Крючковський усі докази Гребенка відкинув, хоча вони невдовзі підтвердилися. У зв'язку з цим, у розмові з комбригом Крючковським Гребенко відкрито звинуватив його в тому, що він знав ситуацію навколо Кременця, але затіяв операцію особисто проти Федора Гребенка через неприязнь і вчинив проти полку злий намір, кинувши його одного проти Армії УНР на Кременець.

Ця розмова закінчилася серйозним конфліктом, оскільки Гребенко на завершення розмови висловив комбригові Крючковському та його штабові свою недовіру. Не бажаючи надалі бути у підпорядкуванні Крючковського та у складі бригади, Федір Гребенко заявив, що оскільки в травні 1919 року командування фронтом видало наказ про відправлення частин Особливої кавалерійської бригади на Південний фронт, куди було відправлено 1-й полк «червоного козацтва» під командуванням Віталія Примакова, він вважає, що настав момент для відправлення підпорядкованого йому полку на Південний фронт у порядку другої черги. На закінчення розмови Гребенко заявив Крючковському, що завтра, 1 червня 1919 року, полк виступить із Старокостянтинова похідним маршем на денікінський фронт у розпорядження командування Південного фронту.

Можна стверджувати, що після розмови з комбригом Крючковським Гребенко перебував у депресивному стані, залишаючись наодинці зі своїми думками. Напевно, в цей момент у його душу закрався сумнів відносно правомірності політики комуно-московського керівництва в Україні, й він почав переоцінювати свою діяльність на боці московських комуністів. Тому, перебуваючи в такому пригніченому психологічно-моральному стані, Федір Гребенко навіть не вважав за необхідне узгодити дату та напрямок маршруту 1-го кавалерійського полку на Південний фронт з командуванням 1-ї армії, зокрема, з її командувачем Іваном Дубовим, який у травні 1919 року замінив на цій посаді Сергія Мацилецького.

4. Антимосковські повстання на Київщині

Як уже зазначалося, друга агресія Росії проти України взимку 1919 року призвела до часткового розвалу Армії УНР, переходу деяких військових частин та значної кількості повстанських загонів на бік комуністичної Москви. Це явище в українській історіографії досі не знайшло задовільного пояснення, хоча в цьому напрямку велику роль відігравала московська агітація серед українського населення.

Проте це тривало недовго: дуже швидко українці переконалося, що в ар'єргарді комуністичної армії чорною хмарою на Україну сунули сформовані на території Росії партійні й урядові органи різних рангів, підрозділи ЧК, військові трибунали тощо. Немов сарана налетіли на Україну московські продовольчі й заготівельні загони. У партійних, державних та інших органах – від повітових до найвищих, у тому числі й «тимчасовому робітничо-селянському уряді України» – найвищі посади займали переважно москалі й жиди, а також – поляки, латвійці та представники інших національностей. За таким принципом формувався також особовий склад цих органів.

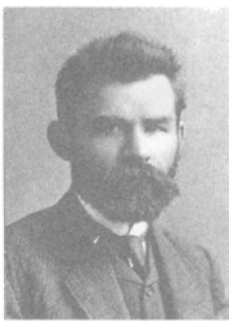

Григорій Петровський

Крім того, упродовж незначного періоду Україна вкрилася густою мережею загонів ЧК, «революційних» військових трибуналів та особливих відділів. Для наведення «нового революційного порядку» в Україні було створено Особливий корпус військ Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК), комуністичні караульні полки, роти, різні загони особливого призначення тощо. З метою «приборкання» неслухняного українського народу з Московщини було спрямовано «радянському урядові України» десятки укомплектованих відділів ЧК, караульних бригад, полків та батальйонів. Настановою діяльності ВУНК був знаменитий наказ тодішнього наркома внутрішніх справ Росії Григорія Петровського від 4 вересня 1918 року про застосування «червоного терору».

З кінця січня 1919 року окупаційний «уряд України» на чолі з Християном Раковським почав запроваджувати апробовану в Росії політику «воєнного комунізму», прикметною ознакою якої була сувора централізація політичного й економічного життя в Україні. При цьому всі представники партійного та

державного апарату, включаючи кадри ЧК, революційних трибуналів тощо, майже не володіли українською мовою, не знали ні звичаїв, ні культури, ні побуту, ні прагнень українського народу. Така антиукраїнська національна й кадрова політика Раднаркому Росії, натхненником якої був «вождь світового пролетаріату» Владімір Лєнін, викликала вельми негативну реакцію українського народу на московські заходи, ускладнила ситуацію в Україні, що дуже швидко обернулася черговим вибухом повстанського руху антикомуністичного спрямування.

Якщо у 1917–1918 роках в Україні не спостерігалося масових та відвертих виявів москвофобії, то у 1919 році їх породила московська агресивність та жорстокість. Українці одразу відчули на собі тотальний тиск московського комуністичного режиму, сприйнявши його дуже хворобливо: дії продовольчих загонів та каральних органів влади на місцях, які на 90% було сформовано з москалів та жидів, сприймалися як репресії окупаційної влади проти українців.

Значна кількість комісарів у загонах особливого призначення та московсько-жидівських ЧК в Україні – це були переважно молоді жиди, які походили з невеликих українських міст. Містечкові чекісти затягувалися у смоляну рипучу шкіру, чіпляли на бік маузера і вправляли в начальницькі картузи червоні зірки, вважаючи, що настав їхній зоряний час кривавої демонської гри-розправи – масового геноциду українського селянства. Проти цієї так званої «влади» й розпочав український народ нову хвилю повстанського руху.

ЦК КП(б)У зрозуміло, що таке масове залучення жидів до органів ЧК викликає супротив українців, тому 1 квітня 1919 року відправив Християну Раковському листа [73]:

«ЦК КП(б)У постановив:

9. Запропонувати ВУНК:

а) видати розпорядження про те, що надзвичайки та загони НК ніяким чином не повинні складатися переважно з євреїв, аби не викликати зайвого тертя на місцях;

б) наказати місцевим НК уважно слідкувати за наклепницькою кампанією на місцях проти них та своєчасно публічно спростовувати всі неправдиві чутки, що поширюються про їхню діяльність».

Але вже ніщо не могло зупинити українців, які на своїй родючій благодатній українській ниві ніколи не бачили жодного жида з плугом, косою, серпом чи ціпом в руках, тому добре усвідомлювали, до чого може призвести жидівська влада. Особливо це проявилося на Київщині, де вже наприкінці березня 1919 року почали виникати антикомуністичні повстання, в яких брали участь навіть партизанські загони, що раніше виступали на боці московських військ проти Директорії.

Уже 6 квітня 1919 року на пленумі ЦК КП(б)У в Києві розглядалося питання про боротьбу з «куркульською контрреволюцією». Саме таке нелогічне визначення в московській термінології дістав селянський антикомуністичний рух. Уже з квітня 1919 року всіх учасників національно-визвольного руху – від отаманів до рядових бійців – комуністи (як завше – з хворої голови на здорову) називали бандитами, контрреволюціонерами та погромниками.

Тому вже до літа 1919 року антикомуністичні виступи українців охопили фактично всю територію України, що була підконтрольною «радянському урядові» на чолі з Християном Раковським, влада якого не поширювалася далі повітових центрів. Проте московська влада ніяким чином не визнавала масового визвольного характеру повстань, уперто поширюючи цинічну версію про «розгул куркульської контрреволюції», а поняття «куркуль» використовувалося москалями для розпалювання суперечностей між біднякими та середняками.

Найактивніші повстання проти комуно-московської влади в Україні розпочалися ще з середини березня 1919 року переважно в Київській губернії.

Володимир Антонов-Овсієнко у своїх спогадах писав [74]:

«З середини березня боротьба за Київ велася у виняткових напружених для нас умовах надто неспокійного тилу. Навколо Києва спалахували куркульські повстання, що позначалися на наших повстанських частинах. Київ тимчасово знаходився в кільці повсюдних заворушень, а відрізана з усіх сторін Реввійськрада фронту спілкувалася зі штабами армії тільки по радіозв'язку».

Складна ситуація для московських окупаційних військ почала виникати фактично в усіх повітах Київської губернії.

В інформаційному зведенні Київському губернському виконкому за квітень 1919 року зазначалося [75]:

«Загальні характерні риси становища по губернії такі: приблизно до середини березня – більш-менш сильне революційне піднесення на селі. З середини березня намітився перелом, і майже в усіх повітах губернії мають місце контрреволюційні виступи, керовані ватажками збройних погромних банд. Виступи в селах проходять під гаслами «Хай живе незалежна Україна!», «Не дамо хліба в Московію!»

Ці гасла засвідчують, що комуно-московська окупаційна влада, яка прагнула не тільки забрати хліб, а й зламати дух українців як основний чинник української національно-державної самостійності, мала рішучий намір боротися з українцями за допомогою перевіреного методу «червоного терору». Тому повстанський рух, що розгорнувся на Правобережній Україні, головним чином на Київщині, був викликаний московською диктатурою, тиранічно нав'язаною українцям силою комуно-московського багнета.

Іллі Струк

Повстанські загони у березні 1919 року почали виникати практично в усіх повітах Київської губернії. У північно-західних повітах почали оперувати великі повстанські загони отаманів Соколовського, Струка та інших. Загін Дмитра Соколовського з'явився біля Макарова, потім перейшов у район Коростишева, звідки налагодив зв'язок з отаманом Зеленим (справжнє прізвище – Данило Терпило. – *О.Б.*), а в північній частині Радомишльського повіту з'явилися повстанці отамана Іллі Струка.

28 березня 1919 року московський повітовий воєнком Білої Церкви повідомляв [76]:

«Становище Білої Церкви критичне. Я затримав загін 15-го прикордонного полку, у нас всього 100 багнетів майже без патронів. Щохвилини надходять відомості про повстанські банди в околицях Білої Церкви. За Білу Церкву не ручаємося. Наступають 250 озброєних кулеметами повстанців, а з іншого боку на шосейних шляхах петлюрівські патрулі не пропускають на Васильків».

Командувач Українського комуно-московського фронту Володимир Антонов-Овсієнко на подібні повідомлення з повітів відповідав [76]:

«Треба організувати вартові частини власними

силами, а не залучати частини з фронту. П'ять сміливих революціонерів варті тисячі куркулів. Нічого називати куркулів повстанцями, називайте їх куркулями, дійте сміливіше (виділено автором. – *О.Б.*). *Передусім організовуйтесь і не смійте без мого дозволу затримувати частини, що йдуть у моє розпорядження. Дозволяю батальйонові 15-го полку затриматися, але потрібно роззброювати навколишні села».*

Найбільший центр повстанського руху Київщини знаходився в районі Трипілля. Його очолював отаман Зелений, повстанські загони якого постійно з'являлися в районі Василькова готові будь-якої миті піти на Київ. Для ліквідації повстанських загонів отамана Зеленого московською владою 29 березня 1919 року було призначено окремого командувача з ліквідації повстанського руху – військового керівника Київського губернського воєнкома Павла Павлова, у розпорядження якого було передано ряд військових частин, розміщених у Києві. Володимир Антонов-Овсієнко одночасно віддав наказ усім військам Українського комуно-московського фронту, усім воєнкомам про те, що декретом «раднаркому України» отамана Зеленого «за виступи проти влади робітників та селян оголошено поза законом й має бути знищено, як зрадника народної свободи».

Отаман Зелений (Данило Терпило, в центрі) з бойовими побратимами

Комуно-московська влада в Україні ніяк не бажала зрозуміти, що українці якраз боролося проти влади, яка жодним чином не представляла інтереси робітників та селян України. Українці не бажали жити під окупаційним гнітом комуністичної Московщини й боролася за свою свободу на своїй землі.

31 березня 1919 року «раднарком України» знову видав постанову, в якій «за бунт проти робітничо-селянської влади та державного ладу» оголосив поза законом повстанських отаманів Дмитра Соколовського, Овсія Гончара (Бурлаки) та В.Орловського. Загін Овсія Гончара який називав себе лівим соціал-революціонером, оперував між Фастовом та Васильковом. «Куркульський» отаман Гончар узяв собі псевдонім «Бурлака», аби підкреслити масовий розмах загальноселянського повстання бідноти, чого московські комуністи вперто не визнавали. Колишній офіцер царської армії В.Орловський очолював загін повстанців у районі Білої Церкви.

А тим часом отаман Зелений розширював масштаби діяльності свого повстанського загону. Московська агентура на 1 квітня 1919 року доповідала [76]:

«Головні пункти, зайняті Зеленим: Ржищів, Трипілля та Обухів. Загальна кількість загону Зеленого – 2000 чоловік (у Трипіллі – 800 чоловік, в Обухові – 200 чоловік, решта знаходиться у Ржищеві, Обухівській, Трипільській та Черняхівській волостях). Головний штаб – у Трипіллі. Загін Зеленого має 2 гармати та 40 кулеметів. Таємний штаб Зеленого знаходиться на заводі Гретера, патрони та снаряди вони купують у Києві. Зелений має намір просунутися на Германівку та Білу Церкву, щоб таким чином відрізати від Києва хлібний район...»

В оперативному зведенні по Київській губернії від 2 квітня 1919 року зазначалося, що особливо несприятлива ситуація склалася в Київському повіті [76]:

«У Германівській, Ржищівській, Кагарлицькій, Обухівській та Трипільській волостях, де знаходиться наш загін, оперують повстанці Зеленого. У Будаївській та Старопетрівській волостях дуже розвинена антисемітська пропаганда. У селі Старопетрівці в селян є кулемети та гвинтівки...

Загалом увесь повіт наповнений петлюрівськими

агентами. Особливу роль відіграє антисемітська та релігійна пропаганда».

Уже 1 квітня 1919 року командувач з ліквідації повстанського руху Павло Павлов оголосив у стані облоги Васильківський, Канівський, Сквирський і Таращанський повіти, погрожуючи організаторам повстання розстрілом на місці, внаслідок чого було створено «революційний трибунал». Населенню під страхом смерті було наказано здати зброю, а підозрюваних брали в заручники. Московська влада вважала, що повстання не були стихійними, а організованими агентами Симона Петлюри. У Білій Церкві в повстанні брали участь навіть гімназисти. Для його придушення комуністи пропонували проводити інтенсивну агітацію та пропаганду, не бажаючи зрозуміти справжніх причин виступу українського населення проти московської влади.

Станція Боярка на листівці початку XX століття

Водночас повстанський загін Дмитра Соколовського кількістю близько 1000 чоловік, рухаючись на з'єднання з отаманом Зеленим, несподівано з'явився у Сквирському повіті, де 1 квітня 1919 року розгромив загін на чолі з місцевим повітовим воєнкомом. А 5 квітня 1919 року повстанці отамана Зеленого зайняли Васильків, до яких приєдналися селяни 7 навколишніх сіл.

6 квітня 1919 року командир 5-го кавалерійського полку, що входив до складу московської кавалерійської бригади Леоніда Крючковського, розташованого в місті Козятин, писав [77]:

«Я виїхав учора вранці, 5 квітня, у Козятин до місця стоянки полку. З приїздом до Боярки близько 11 години ранку цього ж дня з'ясувалося, що Васильків зайнято повстанцями Зеленого. За свідченнями осіб, які втекли з Василькова, у Зеленого налічується близько 4000 чоловік, озброєних кулеметами, гвинтівками та артилерією, відібраною в караульного загону 1-го комуністичного полку

та артилерійського дивізіону. Я повідомив по телефону начальника охорони Яковлєва про стан справ, і він попросив мене вжити заходів до затримання повстанців та викликати підтримку з Києва. У момент моєї розмови по телефону хтось із станції Васильків, ймовірно з повстанців Зеленого, назвавшись «полковником Даниловим», почав попереджувати, що «всіх змете, оскільки він не бурлак та жидівський комуніст, а жидівської комуни Україна не визнає. Швидше всі поляжуть кістьми, але господарювати жидам в Україні не дозволять».

Командир 5-го кавалерійського полку спробував організувати оборону станції Боярка. На допомогу йому з Києва прибув військовий ешелон з командою 30–35 чоловік, але при наступі повстанців на Боярку київська команда розбіглася, висловивши небажання воювати зі своїми. Залізничні службовці також були налаштовані проти радянської влади. Командир полку зняв увечері всі телефонні й телеграфні апарати на станції Боярка та відбув до Києва. Повстанці отамана Зеленого розібрали залізничну колію у двох кілометрах від станції Боярка, відновити яку окупанти не мали змоги через постійні погрози селян розстріляти ремонтну бригаду. У Василькові до рук повстанців отамана Зеленого потрапило більше 2 мільйонів карбованців та все військове майно.

Зрештою окупаційна влада зрозуміла, що проти такої потужної хвилі повстанських заворушень діяти невеликими загонами неефективно, потрібна була велика військова сила для ліквідації повстанських загонів. Зокрема, броньовики не приносили бажаного результату, оскільки повстанці переховувалися в лісових хащах.

Московська агентура доносила в Київ та штаб Українського фронту, який розміщувався у Харкові, що «у плани повстанців входить наліт на Київ з проникненням у місто у вигляді мирних жителів з метою перервати навколо Києва всі шляхи». 7 квітня 1919 року між Фастовом та Мотовилівкою було пошкоджено залізничну колію у 7-ми місцях. Цього ж дня повстанці з'являлися в районі Жулян.

Московська розвідка доносила:

«Деякі села поголовно приєдналися до повстанців – у домівках залишилися старі люди та діти. 5 квітня

повстанцями захоплено Таращу, 22-й полк розбитий і втратив 4 гармати. Повстання охопило Канівський, Сквирський, Таращанський, Васильківський повіти».

Цими днями Київ був майже цілковито оточений повстанськими загонами, внаслідок чого постачання харчових продуктів до міста припинилося, рух по Дніпру було також перервано. Усі наявні московські військові сили було приведено в бойову готовність.

8 квітня 1919 року в Старопетрівцях та Новопетрівцях почали концентруватися значні повстанські сили під загальним командуванням отамана Іллі Струка, кількість яких доходила до 1500–2000 чоловік. Між отаманами Зеленим та Струком було налагоджено зв'язок через прилеглі до Боярки села. До складу повстанських загонів входили місцеві мешканці сіл Старопетрівці, Новопетрівці, Вишгород, Валки, Демидів, до яких приєдналися мешканці сіл Горенка, Мостище та міста Гостомель. У ніч з 9 на 10 квітня 1919 року повстанці почали концентрувати свої сили в Пущі-Водиці, а вранці 10 квітня проникли на Куренівку, куди цього ж дня о 7 годині ранку було доставлено трамваєм з Києва вагон гвинтівок та патронів.

Між повстанцями та висланими проти них московськими загонами й командою особливого корпусу ВУНК розпочалася кулеметна та гвинтівкова перестрілка, внаслідок якої з обох сторін були невеликі втрати, проте це зупинило повстанців, але вони з'явилися на Сирці й знову відкрили вогонь по ворожих позиціях.

Загальне командування по захисту Києва від повстанців очолив командувач групи військ Київського напрямку Сергій Мацилецький. Для охорони порядку в Києві московське командування викликало у штаб Київського округу комендантську команду, взвод латвійської караульної роти та загін Київської надзвичайної комісії. Уночі 10 квітня 1919 року повстанці підірвали міст через річку Ірпінь. Цього ж дня до 18 години зведеною ворожою частиною, що складалася з 15-го прикордонного полку, китайців та латвійців, повстанців було витіснено з Куренівки. Ворог переслідував їх в бік Пущі-Водиці та села Горенка.

11 квітня 1919 року вранці з півдня по Дніпру прибув загін отамана Зеленого у кількості близько 400 чоловік,

висадився на Печерську й почав перестрілку із залізничною охороною, але московські війська змусили відступити повстанців в напрямку Гостомель – Петрівці. Цього ж дня на допомогу ворогові до Києва прибув батальйон 6-го полку та рота Пресняньского району з Москви. І тут не обійшлося без допомоги московитів!

З приводу нападу повстанців на Київ 10 квітня 1919 року Володимир Антонов-Овсієнко у своїх спогадах писав [77]:

«Був момент, коли проти повстанців мобілізувались останні резерви – члени уряду (т.т. К.Ворошилов, Г.П'ятаков, А.Бубнов), які відправилися на Поділ на чолі комуністичних загонів встановлювати порядок.

Тривога посилювалася небоєздатністю наших частин: не поодиноким був випадок з комуністичним полком, що розбігся при першій сутичці з організованими повстанцями (у Київському гарнізоні нараховувалося близько 3400 багнетів при 3-х гарматах. Але це були необстріляні частини, що тільки формувалися)».

Андрєй Бубнов

Таким чином, з повстанцями боролися в околицях Києва московські частини, до складу яких входили переважно московити, китайці та латвійці.

14 квітня 1919 року Київський повітовий воєнком повідомляв [78]:

«У Київському повіті з 21 волості на даний час є зв'язок тільки з волостями: Борщагівською, Білогородською, Макарівською, Бишівською та Хотівською, в решті повітів знаходяться повстанці. На південь від Будаївської та Хотівської волостей уся територія перебуває в руках Зеленого. Бородянська та Гостомельська волості зайняті повстанцями. У політичному сенсі весь повіт можна вважати неблагонадійним, оскільки всюди ведеться агітація, головним чином – антисемітська, проти комуни та ущемлення віри».

Центральне бюро зв'язку та інформації при Наркоматі військових справ у зведенні від 19–26 квітня 1919 року наводило такі дані [78]:

«Київський повіт. Головні сили Зеленого розміщені у Трипіллі. Загальна кількість сил, підпорядкованих Зеленому, налічує близько 800 чоловік. Усі озброєні гвинтівками, мають 2 гармати та 30 кулеметів. За словами начальника гарнізону

міста Ржищів, зеленівці – «незалежні більшовики» – стоять за ради, але домагаються для України влади українців, а не росіян. В ім'я цього швидше запросять союзників, ніж підпорядкуються російським комісарам. У містечку Ржищів виконком визнає владу Зеленого. У політичному відношенні становище повіту неблагонадійне: ведеться активна агітація проти комуни, жидів та радянської влади. Куркулі та несвідомі бідняки легко піддаються впливу агітаторів, тому що бояться комуни...

Канівський повіт. Місто Богуслав зайнято повстанцями та селянами сіл Медвин, Ісайки та інших під командуванням прапорщика Коломійця. Ідейно керував повстанням есер Пирхавка, колишній член українських установчих зборів...

Радомишльський повіт. Більша частина охоплена повстанням. У межах повіту оперують загони Струка та Соколовського... У політичному відношенні повіт неблагонадійний. Влада в руках ревкомів чорносотенського складу, що ведуть енергійну антирадянську пропаганду...

Таращанський повіт. Тараща й Ставище, як і раніше, у владі повстанців...»

Зупинимося на розвиткові повстанського руху українців проти репресій окупаційної влади у Таращанському та найближчих до нього повітах Київської губернії у квітні-липні 1919 року. Варто зазначити, що Таращанський повіт із-за його віддаленості від залізничних шляхів, великої кількості лісів та горбистого рельєфу тощо являв собою в 1919 році дуже зручну місцевість для операцій невеликих партизанських загонів. Під час московської окупації повстанські загони постійно виникали в різних селах повіту.

В оперативному зведенні від 13 квітня 1919 року завідувач відділу Київського окружного комісаріату писав про повстанський рух у Таращанському повіті [79]:

«Організована банда зайняла Тараща й розпродала весь спирт з винного складу на суму 2 000 000 крб. Банда направляється в містечко Ставище, де спирту в наявності на 4 000 000 крб. У повіті цілковита анархія, грабунки. Нами вислано агітаторів, але цього недостатньо. Виконком просить звернути серйозну увагу на Таращанський повіт, тому що з кожним днем банди збільшуються».

Вплив комуно-московських агітаторів на мешканців

Таращанського повіту та інших повітів Київської губернії був незначним. У зведенні ЦК КП(б)У за 11–12 травня 1919 року зазначалося [80]:

«У Таращанському повіті вплив партії дуже незначний. У Сквирському повіті партійна робота майже не ведеться. У Звенигородському повіті гасло повстанців: «Бий жидів, спасай православних!» На заводах робітники переважно з куркулів».

Згідно з цим парадоксальним зведенням, заводським робітникам окупанти також приписували куркульство.

У короткій характеристиці повстанського руху в Київській губернії у травні 1919 року окупаційне керівництво України повідомляло [81]:

«15 травня. Сухоліси, Ольшаниця, Миронівка, Богуслав. Села зайнято повстанцями місцевих сіл. У Богуславі розміщено їхній штаб під керівництвом двох офіцерів. Загін нараховує декілька тисяч чоловік. Повстанці мають намір захопити радянський бронепотяг.

22 травня в селі П'ятигори Таращанського повіту формується повстанський загін. У П'ятигорській волості повстанців нараховується близько 200 чоловік.

24 травня в селі Станишівка відбувається скупчення повстанців».

Для боротьби з повстанцями у Таращанському повіті московське керівництво направило регулярні військові частини, але вони не стільки воювали з повстанцями, скільки займалися грабунками місцевого населення. У бюлетені Народного комісаріату внутрішніх справ від 24 травня 1919 року зазначалося [82]:

«Тараща. Частинами 6-го радянського полку з метою грабунку обстрілюються та підпалюються навколишні села. Знищено село Германівка. Населення тероризовано. У бешкетах бере участь командний склад».

Повернемося знову до характеристики повстанського руху в Таращанському повіті, яку подавало окупаційне керівництво у травні–червні 1919 року [83]:

«30 травня у Жидівсько-Греблянській волості з'явилися повстанці.

2 червня 1919 року в Жидівсько-Греблянській волості організовується повстання під керівництвом Сокола та Яценка. Повстанцями оголошено мобілізацію.

2 червня 1919 року отримано повідомлення, що в деяких пунктах Таращанського повіту діють декілька повстанських загонів, що є частинами великого з'єднання. Повстанці зайняли Ставище.

7 червня 1919 року в Ставищенській та Жидівсько-Греблянській волостях повстання. До повстанців приєдналися селяни інших волостей.

9 червня 1919 року у 18 верстах від Таращі відбулося зіткнення частин Червоної армії з повстанцями. Із-за своєї нечисленності таращанський гарнізон залишив місто. На допомогу таращанському гарнізонові надіслано частини 6-го радянського полку, які повели наступ на місто. Вранці повстанців вибито з Таращі. Їхні втрати – 60 чоловік. Серед убитих – отаман повстанців Яценко. Ведеться переслідування повстанців, що відступили на Ставище».

Напевно, це було одне з найбільших повстань Таращанського повіту в червні 1919 року, у придушенні якого брали участь регулярні військові частини окупаційної армії.

Про збройну сутичку комуно-московських військових частин з повстанцями в Таращанському повіті у зведенні повідомлень по Київській губернії від 23–30 червня 1919 року зазначалося [84]:

«2 червня Таращанським військовим комісаріатом та виконкомом було отримано відомості, що в різних пунктах Таращанського повіту одночасно діють декілька повстанських ватаг, які, за наявними ознаками, є частинами одного великого організованого загону. За отриманими відомостями, найближчою метою цього загону є зайняття Таращі. Приблизно врахувавши сили супротивника, повітвоєнком визнав, що місцевий гарнізон не зможе відстояти місто перед у декілька разів переважаючим повстанським загоном як кількісним складом, так і озброєнням.

Того ж дня з Таращі було відправлено людину з докладною доповіддю про ситуацію на місці в Губвоєнком, ЦК КП(б) У та раду оборони України. Протягом 10 днів ніяких реальних результатів з приводу цих доповідей не надходило, хоча становище в повіті ставало дедалі серйознішим та загрозливішим. З'ясувалося, що в повіті оперує загін кількістю не менше 1000 чоловік, добре озброєний гарматами та кулеметами, який складався з місцевого

порівняно нечисленного загону, що свого часу займав Таращу, загону, що приєднався до нього з району Медвина, та загону, що перейшов сюди з Уманського повіту. За 10 днів вони встигли зайняти Ставище, яке за наявності трьох десятків червоноармійців втримати не змогли.

2 червня у 18 верстах від Таращі, поблизу села Плоске, нашу розвідку було оточено з усіх боків. З труднощами прориваючись з оточення, вона змушена була залишити захоплений кулемет. 10 червня наш загін зіткнувся з загоном повстанців у 13 верстах від Таращі, після чого повстанці відступили. Переслідуючи повстанців, наш загін, несподівано обстріляний артилерією, змушений був повернутися до Таращі. 11 червня було отримано відомості про рух численного загону на Таращу. Зважаючи на незначні сили нашого загону, таращанський гарнізон разом з усіма радянськими установами виїхав до станції Ольшаниця.

Отримавши допомогу 6-го радянського полку, таращанський гарнізон разом з 6-м полком відправився комбінованим маршем на Таращу. Вранці місто було взято. Повстанці втекли, залишивши близько 60 чоловік убитими, у тому числі ватажка повстання Яценка, а також увесь військовий інвентар. Повстанці переслідуються нашими військами в напрямку Ставища. Роботу агітпросвіти за час перебування повстанців було всю знищено. На нинішній час у місті Тараща спокійно».

Проте не таким був Таращанський повіт, щоб після поразки великого повстання селян у червні 1919 року на чолі з отаманом Яценком проти комуно-московської влади в ньому припинилися селянські повстання.

У донесенні Народного комісаріату внутрішніх справ в ЦК КП(б)У про повстанський рух в Україні з 1 по 19 липня 1919 року було чимало повідомлень про події в Таращанському повіті [85]:

«На межі з Уманським та Сквирським повітами був напад на Жидівську Греблю. Наш загін відступив. У Таращі спокійно.

У П'ятигорській волості засів загін повстанців у кількості близько 200 чоловік. Через Кашперівську волость у напрямку Сквири пройшов загін. Тараща є гніздом анархії.

У Тращанському повіті повстанці розділилися на 3 групи й рухаються в напрямку Тараща – Ставище – Жашків. Становище серйозне.

У напрямку Тараща – Ставище – Жашків рухається сильний, розділений на 3 групи загін повстанців. Інший загін направився у Сквирський повіт. 10 липня у місто Тараща вступає дивізія Гребенка».

Докладну інформацію про події, що відбувалися під час перебування в Таращі кавалерійського полку Федора Гребенка, буде подано в наступному розділі, але у цьому повідомленні полк Гребенка було підвищено вже до рангу «дивізії».

У наведеному повідомленні про караульний батальйон, що знаходився в Таращі, зазначалося [85]:

«У місті розміщено караульний батальйон, сформований з місцевого населення, який у переважній більшості налаштований анархічно. Червоноармійці пиячать, дисципліна не дотримується, помічено дезертирство. У радянських установах, особливо у воєнному комісаріаті, немає надійних працівників. Настрій населення, зважаючи на постійні виступи, – пригнічений».

Караульним батальйоном у Таращі командував Жорж Гресь, який під час перебування Федора Гребенка на посаді таращанського повітового воєнкома в лютому 1918 року був у нього заступником.

Наведемо характеристику політичної ситуації у місцевій окупаційній військовій частині та у населення Таращанського повіту за даними політуправління комуно-московської армії, поданими в ЦК КП(б)У з 12 по 31 липня 1919 року [86]:

«Мобілізація спеціалістів морського та артилерійського відомств, лікарів, офіцерів, чиновників дала негативний результат. У караульному батальйоні помітне дезертирство, пияцтво, відсутність дисципліни. Немає політпрацівників, а прислані з губернії ухиляються від роботи.

Серед співробітників повітвоєнкому чимало контрреволюційних елементів. У повіті посилюється бандитизм, настрій населення пригнічений. Ведеться активна антирадянська агітація.

Упродовж 10–20 липня в повіті оперувала дивізія Гребенка, яка дощенту зруйнувала всі радянські установи».

Наведено тільки частину повстань українського селянства, що відбувалися в Україні весною–літом 1919 року, але тільки в районі Києва й у Таращанському повіті. За даними доповіді радянському урядові Християна

Раковського про повстання в Україні в період з 1 по 19 липня 1919 року [87], усього повстань, або як вони називалися у доповіді – «контрреволюційних виступів», за неповних три тижні липня місяця 1919 року в Україні було – 207. Найбільше виступів було на Київщині – 111, серед них, за визначенням радянської влади: повстанських – 65, куркульських – 20, бандитських – 8, військових – 6, антисемітських – 10, на грунті мобілізації – 2. Цими днями, наприклад, на Полтавщині було всього 37 виступів. У цей період повстанських виступів в Україні було найбільше – 124, значний внесок у які робив Таращанський повіт.

Варто зазначити, що комуно-московський уряд боявся об'єднання повстанських загонів та можливості їхнього наступу на Київ. Так, у розвідувальному зведенні Київського окружного військового комісаріату від 30 липня 1919 року зазначалося [88]:

«У Київській губернії, особливо в околицях Києва, помітно зосереджуються банди, і, враховуючи вороже ставлення населення до радянської влади, бандити матимуть непоганий ґрунт у таких важливих вузлах залізничного шляху, як Київ – Коростень та Київ – Фастів, а також шосе Київ – Житомир, аби вдарити звідти на Київ.

Озброєний район сіл Дрозди, Велике Половецьке та Мале Половецьке може слугувати сполучним ланцюгом між бандами західного та південного напрямків, у даному випадку – Зеленим, який далеко не ліквідований».

Які ж військові сили задіяло московське командування для ліквідації повстанського руху українського селянства? Наведемо дані за спогадами Володимира Антонова-Овсієнка на початок травня 1919 року [89]:

«Загалом на внутрішньому фронті (наскільки нахабно й цинічно московські більшовики вважали себе господарями на українській землі, називаючи її «внутрішнім фронтом», а господарів цієї землі – бандитами! – *О.Б.*) *в одній Київській губернії до початку травня було залучено до боротьби з бандитизмом близько 14 000 багнетів, у Чернігівській губернії до кінця квітня – близько 2500 багнетів, у Полтавській – понад 3000, у Волинській – близько 600 багнетів. Усього – 21 000 багнетів, з яких фронтових та призначених для фронту 7500 багнетів при 20 гарматах, 140 кулеметах, 3-х бронепотягах».*

Ось такі військові сили використовувало московське командування для придушення українського повстанського руху тільки в чотирьох губерніях України, населення яких бажало вільно жити й працювати у своїй державі – незалежній Україні.

Варлаам Аванесов (Сурен Мартиросян)

Яких же заходів вживала комуно-московська влада в Україні на чолі з Християном Раковським для придушення повстанського руху українців проти московських загарбників весною–літом 1919 року? Для боротьби з повстанським рухом в Україні уряд Християна Раковського використовував великий досвід репресивної системи, що була введена в Росії й успішно проводилася органами ЧК.

Одним з неодмінних атрибутів репресивної системи, що запроваджувалася комуно-московською владою в Україні в 1919 році, зокрема на Правобережжі, були концентраційні табори та інші заходи «виховання». Концтабори було створено відповідними декретами Раднаркому Росії від 5 вересня 1918 року [90].

Про умови утримання майбутніх в'язнів у таких таборах йшлося у постанові ВЦВК «Організація таборів примусової праці», підписаній Варлаамом Аванесовим та Авелем Єнукідзе [91]:

Авель Єнукідзе

«1. Організація таборів примусової праці покладається на губернські надзвичайні комісії, яким житловий відділ місцевого виконкому надає відповідні приміщення.

Примітка: Залежно від місцевих умов табори примусових робіт можуть бути влаштованими як у межах міста, так і в найближчих до нього маєтках, монастирях, садибах тощо.

2. Після організації табір передається у відання відділу відповідного виконкому з дозволу відділу примусової праці Народного комісаріату внутрішніх справ.

3. В усіх губернських містах у вказані строки мають бути відкриті табори, розраховані не менше ніж 300 чоловік кожний. Відповідальність за виконання цього положення покладається на губернські надзвичайні комісії...

26. Особи жіночої статі та неповнолітні повинні утримуватися в особливих для кожної категорії таборах...

31. Усі ув'язнені мають бути призначеними на роботи негайно по прибуттю до табору і займатися фізичною працею протягом усього періоду перебування там...

35. Утримання табору та адміністрації у повному складі має окуповуватися працею ув'язнених...

37. За першу втечу в'язневі збільшується термін до 10-разового розміру першого ув'язнення.

38. Для попередження можливості втечі може бути введена кругова порука...

40. За відмову від роботи без поважної причини ув'язнений піддається покаранню згідно з особливою інструкцією...»

На особливо неблагонадійних політичних в'язнів очікували Соловецькі табори, концтабори на Печорі (переважно лісорозробки) та золотокопальні Сибіру. Ленінський задум цього винаходу (який згодом запозичили німецькі нацисти) полягав у тому, щоб, по-перше, сповна використати фізичну силу жертв тоталітаризму на каторжних роботах, по-друге, спільне перебування в концтаборах кримінальних злочинців і так званих «ворогів народу» мало не лише принизити ідею громадянського опору й боротьбу за неї до рівня кримінального злочину, а й за можливості протиставити одну категорію в'язнів іншій для взаємознищення.

Намагаючись утвердити свою владу на селі, московські комуністи почали рішучіше запроваджувати заходи, що призводили до політичного розшарування села, загострення відносин між різними соціальними верствами. Так, в одній з перших інструкцій Київської окружної наради відверто зазначалося, що «основною метою створення інституту відповідачів є не так негайний розгром бандитизму шляхом репресій, як внесення розбрату та розшарування на селі» [92].

Таке розшарування серед селян досягалося також за рахунок введення колективної відповідальності за дії повстанців. Голова окупаційного «уряду України» Християн Раковський з цього приводу писав у газеті «Известия» [93]:

«Проти куркулів є тільки один засіб: на білий терор, який вони застосовують за допомогою банд, ми повинні відповісти червоним терором. Перша умова боротьби з бандитизмом – вважати село колективно відповідальним за бандитські дії, які відбуваються в його районі. Результатом цих заходів буде розмежування винних куркулів від невинних бідняків та середняків. Боротьбою проти так званого повстанського руху є перенесення в село диктатури найбіднішого класу».

Але чимало таких заходів комуно-московська репресивна

система вже не встигала вживати проти селянського повстанського руху в Україні, оскільки на сході України широким фронтом наступала денікінська армія, яка 24 червня 1919 року зайняла Харків, а наприкінці липня – Полтаву.

Незважаючи на це, пленум ЦК КП(б)У 3 серпня 1919 року знову запровадив положення про «куркульську контрреволюцію» в Україні [94]:

«1. Хвиля великих та малих куркульських повстань, що не припиняються протягом понад 4-х місяців, у корені дезорганізують початок радянського будівництва, що є головним характерним фактором особливості моменту, який переживає Україна...

ЦК КП(б)У постановляє:

1. Необхідно передусім розгромити військові сили куркульства. Прискорити безпосереднє знищення куркульських банд, створивши для цього сильний, добре озброєний та дисциплінований загін особливого призначення. Центр уваги перенести на ліквідацію куркульських вогнищ, для чого в кожному районі виявити куркульські осередки, з ресурсів яких банди черпають свої сили. Ліквідуючи куркульство, пройти по всій окрузі із збройною силою та агітаторами, організовуючи бідноту та роз'яснюючи масі середняків основи й завдання радянської влади...

2. При запровадженні принципу кругової поруки найретельнішим чином відділяти бідняків та середняків від куркулів, що призведе до розшарування села...»

Перебуваючи понад 7 місяців на чолі комуно-московського «уряду України», Християн Раковський так і не зрозумів, а скоріше не хотів розуміти, чому проти політики московського комуністичного терору широкомасштабні військові дії проводив не малочисельний електорат заможного селянства, а всі українці. Проте виконати рішення пленуму ЦК КП(б)У від 3 серпня 1919 року урядові Християна Раковського так і не вдалося.

Зайнявши до середини серпня 1919 року частину Полтавщини, денікінські війська наближалися до Києва. З метою утримання Києва у своїх руках комуно-московська Рада оборони спільно з Реввійськрадою 12-ї армії на своєму засіданні від 22 серпня 1919 року прийняли постанову, в якій, зокрема, йшлося про організацію Київського укріпленого

району та сумнозвісні «загороджувальні загони» [95]:

«Доручити Бубнову просити обліково-розподільний відділ ЦК КП(б)У в терміновому порядку відрядити для загороджувальних загонів 300 комуністів у якості червоноармійців та 15 відповідальних товаришів у якості комісарів.

Тов. Бубнов зобов'язаний слідкувати за точним виконанням цієї постанови.

Для озброєння загороджувальних загонів передати гвинтівки комполку до Реввійськради 12-ї армії.

24 серпня рівно о 10 годині ранку загони мають бути готовими до відправлення на місця».

Невідомо, чи були загороджувальні загони застосовані у військових діях проти денікінської армії, але, якщо вони брали участь у військових операціях, то чимало було знищено своїх бійців, які залишали фронт під час бойових дій проти армії генерала Антона Денікіна.

Яков Петерс

Рада оборони «радянської України» також прийняла постанову про затвердження ради Київського укріпленого району, до складу якої увійшли Яков Петерс, Климент Ворошилов та Мартин Лаціс. Але відстояти Київ перед наступом денікінських військ московським комуністам не вдалося. Напередодні захоплення Києва військами генерала Антона Денікіна, 31 серпня 1919 року, Рада оборони «радянської України» виїхала до Чернігова, а Реввійськрада 12-ї армії – до Новозибкова.

Кінnота комуно-московських військ на марші. Рік 1919

Розділ третій

Заради Вітчизни варто
пожертвувати навіть славою.
Плутарх.

Похід кавалерійського полку Федора Гребенка на денікінський фронт

1. Кінний рейд полку Федора Гребенка у напрямку Тараща

1 червня 1919 року 1-й кавалерійський полк під командуванням Федора Гребенка розпочав рейд у напрямку Південного фронту проти армії Антона Денікіна. А також фактично 1 червня 1919 року розпочалися операції військ Армії УНР проти комуністичної Москви. Через декілька днів українська армія перейшла в наступ у районі Шумськ – Ямпіль – Теофіполь, змусивши московські війська відступити від Проскурова в район Жмеринки.

Про відступ московських військ Володимир Антонов-Овсієнко писав [1]:

«Політично-моральний стан наших частин не поліпшувався, які відступали без бою перед натиском, хоча й кіль-

кісно слабших, але відбірних військ Петлюри. Направлений із Жмеринки на підтримку Шмідту Полтавський інтернаціональний полк (1000 багнетів, 7 кулеметів) відмовився наступати. Фронт утримують 15-й полк прикордонної охорони та бронепотяг «Київський комуніст». Чигиринський полк рветься в ешелонах у тил. Деморалізація підсилюється поведінкою 1-го кавалерійського полку (Гребенка), який, самочинно знявшись з фронту, опинився у Вінниці».

Відтак можна вважати, що Федір Гребенко своїм відступом з фронту допоміг Армії УНР серйозно потіснити московські війська, які почали відступати.

Яків Шепель

Надалі пересування кавалерійського полку під командуванням Федора Гребенка подамо, використовуючи спогади таращанця за походженням Якова Долицького [2].

Із Старокостянтинова до Вінниці кавалерійський полк Федора Гребенка рухався за маршрутом Меджибіж – Летичів – Літин – Вінниця. По цьому маршруту вже діяли повстанські загони Якова Шепеля, Тищенка та інших отаманів. Основним центром, де діяв найбільший загін отамана Шепеля, було містечко Літин.

З метою форсування руху полку Федір Гребенко намагався уникати зіткнень із загонами повстанців, не вступаючи з ними у бій. З цією метою було розроблено тактику поведінки по відношенню до повстанських загонів: на шляху проходження до пунктів призначення для відпочинку та привалу разом з квартир'єрами направлялися двоє виділених командуванням полку «дипломатів» – досвідчених помічників командирів ескадронів, що добре володіли українською мовою. До завдання цих «дипломатів» входило: вести переговори з отаманами повстанців або їхніми представниками про звільнення шляху пересування полку та віддалення повстанських загонів від основного шляху на відстань 10 кілометрів праворуч та ліворуч. Відповідно отаманам повстанців пропонувалося звільняти населені пункти, призначені для відпочинку та привалу полку з дотриманням повстанськими загонами дистанції, передбаченої умовами домовленості для пересування полку Федора Гребенка.

Інцидентів з повстанськими загонами не було до самої Вінниці. «Дипломати» Гребенка успішно впорювалися з дорученою місією, і повстанські загони своєчасно звільняли

відповідні населені пункти, шляхи й території. Тому з наближенням полку до Літина отаман Яків Шепель із своїм загоном терміново залишив містечко.

Вранці 6 червня 1919 року кавалерійський полк під командуванням Федора Гребенка виступив з Літина й після 35-кілометрового маршу прибув до Вінниці. У той же день вінницький губвоєнком відправив у відділ інформації ЦК КП(б)У телеграму такого змісту [3]:

«Ситуація під Проскуровом погіршується – станція Проскурів обстрілюється артилерійським вогнем супротивника. Десятеро наших розвідників на Літинському напрямку біля села Куличі зіткнулися з супротивником і під обстрілом змушені були відійти. 1-й радянський кавалерійський полк прибув сьогодні до Вінниці й розмістився в казармах».

Літин на початку XX століття. Через нього проліг шлях полку Федора Гребенка у червні 1919 р.

Пробувши у Вінниці три доби, кавалерійський полк Федора Гребенка 9 червня 1919 року похідним маршем виступив за маршрутом Вінниця – Немирів – Гайсин – Умань. Рух по шляху Вінниця – Немирів та перебування у Немирові проходило у спокійних умовах, а 10 червня 1919 року полк Гребенка вирушив у напрямку Гайсина, про що губернський воєнком 11 червня 1919 року повідомив телеграмою з Вінниці Вищу військову інспекцію у Києві [4]:

«Перший радянський кавалерійський полк виступив похідним маршем з Немирова на Гайсин. Одночасно вузькоколійкою на Гайсин рухається бронепотяг».

У районі Гайсин – Христинівка діяли повстанські загони під командуванням отамана Ананія Волинця. До Гайсина, за встановленим порядком, також було направлено квартир'єрів з «дипломатами», роль яких у Гайсині була особливо відповідальною, оскільки їм також було доручено вимагати від представників отамана Волинця звільнити місто та навколишні села, намічені для квартирування окремих частин полку.

На підступах до Гайсина, у селі Кисляк, усіх квартир'єрів та «дипломатів» було захоплено повстанцями отамана Волинця, роззброєно й заарештовано. У сільській буцегарні заарештованих було побито повстанцями, якими керував голова сільської ради.

Поблизу села Кисляк полк Федора Гребенка наткнувся на гвинтівковий та кулеметний вогонь: зав'язався бій з повстанцями отамана Ананія Волинця, яких було атаковано ескадронами полку. Частину повстанців було знищено, а решта заховалися в Кисляківському лісі. Повстанців отамана Волинця, що перебували в Гайсині, було також розбито полком Гребенка на приміських околицях. Частина їх втекла з Гайсина й також заховалася в найближчих лісах.

Ананій Волинець

Губернський воєнком надіслав телеграмою повідомлення до Києва [5]:

«16 червня 1919 року 1-м радянським кавалерійським полком зайнято місто Гайсин. Захоплено штаб, канцелярію та зброю Волинця».

Як писав у своїх спогадах співробітник штабу полку Федора Гребенка та свідок бою з повстанськими загонами отамана Ананія Волинця Яків Долицький [2], після вступу полку Гребенка до Гайсина 1-му ескадронові було доручено патрулювання у місті, щоб не допустити грабунків та погромів у зв'язку із зміною влади. Командир цього ескадрону М.Краснокутський, як і Гребенко, не любив мародерства та грабіжництва. Тому спроби деяких гайсинських мародерів скористатися відсутністю повстанців отамана Волинця було припинено М.Краснокутським.

«Прогулюючись містом, – писав Яків Долицький, – *мимоволі вглядаєшся в зяючі дірки замість вікон та дверей у деяких будинках. Видно сліди розбитих яток та складів. З опитування населення з'ясувалося, що приблизно за місяць до приходу полку Гребенка отаман Волинець був організатором погрому в Гайсині, в якому було чимало жертв, і це були сліди його «творчості». У Гайсині затриманих повстанців на чолі з головою сільради села Кисляк, що заарештували й катували квартир'єрів та «дипломатів» полку Гребенка, очікувала розплата».*

Так описав у своїх спогадах бій полку Федора Гребенка з повстанцями отамана Ананія Волинця та події у Гайсині співробітник штабу полку Яків Долицький.

А що ж насправді відбулося в місті Гайсин 11 травня 1919 року? Ці події історик Роман Коваль описав так [6]:

«Отаман (Волинець. – *О.Б.*) *у навколишніх селах оголосив мобілізацію, на яку відгукнулося чотири з половиною тисячі селян. Піднявши повстання на Гайсинщині 11 травня 1919 року, він повів свої загони проти жидівських банд до міста Гайсин.*

Цілу ніч точилася уперта, жорстока боротьба за місто. На захист жидівсько-комуністичних бандитів стали всі жиди. Склінські та Вдовиченки витягли на церкви кулемети (яке блюзнірство! – *О.Б.*) *і стріляли по повстанцях, але після запеклого бою місто Гайсин було взято загонами отамана Волинця.*

Під час звільнення Гайсина повстанці знищили більшовицьку залогу: вони були нещадними до радянських активістів, червоноармійців та командирів, до всіх, хто служив радянській владі. Було вбито секретаря повіткому та голову ЧК Вдовиченка, військового комісара Міхейкіна, а воєнкома особисто розстріляв Волинець.

Гайсин на початку XX століття. Тут 16 червня 1919 р. відбувся бій між полком Федора Гребенка і повстанцями Ананія Волинця

Після служіння вдячного Богові молебня у церкві Святої Покрови, де були присутні всі повстанці, пан полковник виступив з великою патріотичною промовою, закликаючи селян-повстанців не складати зброї доти, поки не буде знищено ворога по всій Україні, та продовжувати велику справу, розпочату українськими діячами: Є.Коновальцем, М.Міхновським, С.Петлюрою та іншими. На його заклик відгукнулося небагато людей, а решта, не усвідомивши ваги великої справи та небезпеки, що насувалася з боку Москви, як потім казав пан полковник Волинець, пішли додому «обідати» та й спокійно полягали знову спати.

Між іншим, серед мобілізованих виявилися грабіжники, які вночі кинулися грабувати єврейські квартали міста.

В якусь мить Волинець втратив контроль над селянами, які, користуючись нагодою, жорстоко відплачували за свої

страждання – інколи навіть тим, хто їм зла не чинив. Серед євреїв почалася страшна паніка – вони ховалися, де могли. Ціла ватага євреїв, шукаючи порятунку від кіс та вил, набилася в лікарню та будинок лікаря Антона Оржеховського.

До отамана прийшла делегація від населення на чолі з Оржеховським, який знав Волинця ще з 1917 року, але отаман та призначений ним комендант міста Гордієнко вже й без того вживали найрішучіших заходів, щоб зупинити погроми. За наказом Гордієнка на місці злочину було розстріляно четверо чи п'ятеро грабіжників. У приятелів розстріляних грабіжників (із середовища мобілізованих) це викликало обурення, і на світанку розлючена юрба вбила чесного офіцера Гордієнка.

Через декілька годин з'явився 7-й радянський полк і мобілізовані (близько 3000 чоловік), не слухаючи своїх старшин, розбіглися. Волинець змушений був відступити.

Через два чи три дні було зібрано населення навколишніх сіл і погано озброєна маса в кількості близько 4000–4500 чоловік пішла в наступ на Гайсин. Частину міста було захоплено, але 7-й радянський полк відбив наступ.

Повстанці, зазнавши втрат, знову відступили».

Не варто коментувати цей погром у Гайсині, адже зрозуміло одне: з агентами московської ЧК та представниками окупаційної влади потрібно було боротися жорстоко, оскільки в її органах та ЧК в ті роки переважну більшість складали жиди.

У Гайсині кавалерійський полк Федора Гребенка простояв близько двох тижнів. Учасник цих подій, заступник командира ескадрону Петро Тонковид, у своїх спогадах писав, що місто Гайсин було дуже гарним, і в ньому вояки полку Гребенка привели себе, коней та зброю в належний порядок.

У дні, коли 1-й кавалерійський полк під командуванням Федора Гребенка був на марші, нарком з військових справ «радянської України» Микола Подвойський з 11 по 17 червня 1919 року об'їжджав фронт і тили 1-ї армії під командуванням Сергія Мацилецького з метою ознайомлення із станом справ у московських військових частинах. 17 червня 1919 року звіт про результати огляду частин він надіслав Християну Раковському. У звіті про полк Гребенка повідомлялося [7]:

«Кавалерійський полк тов. Гребенка, що знаходиться на даний час в районі станції Вапнярка, викликає велику тривогу (особливо командний склад). Пропоную відтягнути його до Києва, де розгорнути у бригаду, реорганізувати та поповнити командним складом і направити також на Південний фронт».

У цьому звіті повідомлялося про те, що полк Федора Гребенка перебував в районі станції Вапнярка, але згідно з архівними документами полк у цей час перебував у місті Гайсин. Це свідчить про те, що Микола Подвойський не мав інформації про місце знаходження полку, тому не міг його відвідати з метою інспекції, а про стан справ у полку Гребенка Подвойський міг довідатися з чиїхось слів. Але, на наш погляд, решта поданої інформації про полк Гребенка відповідала дійсності.

Генріх (Генох) Ягода

Кавалерійський полк під командуванням Федора Гребенка був настільки важливою військовою одиницею для комуно-московської армії в цей час, що Микола Подвойський 17 червня 1919 року відправив телеграму Льву Троцкому, який перебував на фронті, до Москви – Владіміру Лєніну, до Києва – Християну Раковському, до Вищої військової інспекції – Генріху Ягоді. У телеграмі зазначалося [8]:

«Пропоную перекинути Перший кавалерійський полк Гребенка у 1200 шабель, що знаходиться в тилу біля Вапнярки, з яким фронтове командування не може впоратися, але який, почистивши у Києві шляхом вилучення командного складу і наданням йому в Києві та на Південному фронті малих частин кавалерії, розгорнути у кавалерійську бригаду».

Після цієї офіційної інформації про кількісний склад полку Федора Гребенка варто зупинитися на одному міфі про бій полку Гребенка з повстанськими загонами отамана Ананія Волинця під Гайсином [9]:

«Кинули на отамана (Волинця. – *О.Б.) останній свій резерв – Таращанську бригаду в складі 2000 шабель, 800 багнетів і безліч гармат та кулеметів. Бригаду доручили відомому товаришу Гребьонці.*

Отаман Волинець скупчив свої сили в селі Кисляк (під Гайсином), де й розпочався бій з Таращанською бригадою. Бригада оточила повстанців з усіх боків. Становище для отамана склалося критичне: кулеметний та гарматний вогонь

сипався на голови повстанців, як дощова злива. Отаман на чолі загону в 61 шаблю пішов на кінноту супротивника і, прорвавшись крізь ворожу лаву, з козаками Стецюком та Гульком зникли у Кисляківському лісі.

Таращанці оточили ліс.

Такого прикрого становища отаман ще не зазнавав: виходу не було. Але сталося чудо: кінь, якому Волинець дав волю, вивів отамана з лісу в такому місці, де більшовиків не було.

Полонені червоноармійці оповідали, що товариш Гребьонка, дізнавшись про втечу отамана Волинця з Кисляківського лісу, схопив за чуба першого ліпшого товариша і в його особі так атестував свою бригаду:

- Тобі не воювати, а грушки по садках збивати!

Свою лють він зігнав на селянах, покаравши їх контрибуцією, яку вони мали зібрати харчовими продуктами. Тисячі пудів найкращого сала, цукру, пшениці, цукерок, олії, меду, що зібрали селяни, він завантажив на потяг, накресливши на кожному вагоні червоною фарбою слова: «Подарок красному Петрограду».

У Петроград було відіслано телеграму: «Не дякуйте, то наш обов'язок».

Голодний Петроград на власній шкурі відчув кінцеві слова, якими зазвичай закінчуються російські казки: «По вусах текло, а в рот не попадало».

Уночі на станцію Гайворон, де зупинився завантажений потяг, ніби з неба звалився отаман Волинець, розігнав охорону й заволодів ешелоном. Він навіть не знаходив слів для подяки більшовикам за ту здобич, яка виручила його з біди. На випадковий крам він придбав коней, зброю, одяг – став, як кажуть, справжнім чоловіком. На третій день Гайсин був у його руках.

У червоному головному штабі було одержано лаконічну телеграму:

- Волинець в Гайсині.

Штаб скептично відповів:

- Будь він неладний. Хай подавиться своїм Гайсином, який надалі на нашій мапі не існуватиме.

Отаман нічого не мав проти такого мирного порозуміння, маючи намір розпочати адміністративну та культурну роботу в повіті. 16 червня він скликав у Гайсині повітовий селянський з'їзд, що обрав повітову раду з 70 чоловік, яка у свою

чергу обрала виконавчий комітет на чолі з Іваном Миколайчуком. У комітеті Волинець отримав теку міністра військових справ, що не завадило йому видавати часопис «Повстанець», в якому він докладно інформував населення про бойові дії української армії в районі Рівного та Кременця й про перебіг діяльності уряду УНР. Кожного тижня в різні кінці повіту надсилалися патріотичні відозви, інструкції та усілякі комунікати.

Більшовики зрештою не стерпіли: смілива праця отамана під їхнім носом підривала престиж радянської влади. Треба було щось робити. На армію надія була кепська. Всеросійський союз моряків відправив до повіту досвідчених і красномовних агітаторів, але вони так прислужилися владі, за змістом однієї байки, як ведмідь пастухові. Вони поширили чутки серед населення, нібито отаман працює за жидівські гроші. Збільшовичені елементи, яких серед селянства було досить, повіривши в цю «істину», почали гострити на жидів свої зуби. У повітрі запахло погромом. Отаман змушений був виявити великий хист і вжити рішучих заходів, аби ліквідувати погромні настрої.

То був час, коли армія С.Петлюри знову тріумфально прямувала на Київ».

Наведений текст належить підполковникові Армії УНР Михайлові Середі. Можна вважати, що Середа при написанні цього тексту не мав доступу до архівних джерел, які стосувалися бою полку Федора Гребенка з повстанськими загонами отамана Ананія Волинця під Гайсином, тому міг його писати з чиїхось слів. Історик Роман Коваль цей текст подав у скороченому вигляді, але також без дослідження архівних джерел, до яких він має доступ в Україні, і переніс зі своїми коментарями до книги про отамана Волинця [10]. Навіть не спромігшись з'ясувати справжнє прізвище Гребенка, Коваль усю свою злість вилив на нього і, посилаючись на спогади Середи, стверджував, що Середа «тим самим підкреслював його яничарське єство» [11].

Михайло Середа

Віддаючи належне Михайлові Середі, який опублікував чимало матеріалів про отаманів повстанського руху в Україні у 1918–1920 роках, ми вважаємо за необхідне вступити з ним у полеміку стосовно особистості Федора Гребенка. Але ця полеміка більше стосуватиметься історика Романа Коваля, оскільки Середа вже відійшов у засвіти.

Нагадаємо Романові Ковалю деякі факти з історії, що стосуються Таращанського полку і Таращанської бригади на чолі з Василем Боженком, відомості про яких раніше входили до шкільної програми в Україні. Коваль може цього й не знати, оскільки в його Горлівці такі факти з історії могли й не вивчати.

По-перше, Таращанський полк було сформовано в нейтральній зоні у вересні 1918 року, і командиром його з грудня 1918 року було призначено Василя Боженка. Таращанську бригаду було створено за наказом командуючого 12-ї радянської армії 16 червня 1919 року, коли Федір Гребенко зі своїм полком вступив до міста Гайсин після бою з повстанськими загонами отамана Ананія Волинця. Командиром бригади було призначено того ж Василя Боженка.

По-друге, Федір Гребенко формував 1-й кавалерійський полк комуно-московської армії на Чернігівщині у січні 1919 року і весь час залишався його командиром.

По-третє, при підході до Гайсина Федір Гребенко послав до Ананія Волинця своїх «дипломатів», аби вони без бою звільнили Гайсин, але Волинець відмовився і сам нав'язав йому бій.

По-четверте, в архівах не виявлено жодного документа, який би свідчив про погроми полку Федора Гребенка в населених пунктах України, а тим більше про те, що він примушував гайсинців платити контрибуцію. Під час повстання на Київщині влітку 1918 року проти німецьких військ та гетьманських каральних загонів він відбирав награбоване німцями майно й одразу роздавав його людям. Під час рейду Лівобережною Україною Гребенко розстрілював своїх повстанців за мародерство.

По-п'яте, ніякого потягу з продовольством він у Петроград не відправляв, тим більше, що станція Гайворон знаходилася у 80 кілометрах на південь від Гайсина.

По-шосте, полк Федора Гребенка зайняв Гайсин 16 червня 1919 року, тому в цей день, як писав Михайло Середа, Ананій Волинець не міг проводити селянський з'їзд. Це підтверджував, як пише Роман Коваль, сам Волинець у «Власноручних свідченнях...» [12].

По-сьоме, Михайло Середа прізвище Федора Гребенка написав – «Гребьонка». Це, напевно, пов'язано з тим, що один з лідерів комуністів з України Володимир Затонський у своїх спогадах так писав московською мовою – «Гребёнка»

[13]. Чомусь Затонському ніяк не вдавалося називати його прізвище українською мовою – «Гребенко».

Не слід забувати, що для дослідника історії українського руху найважливішими залишаються документальні джерела, які подають значно ширший історичний контекст описаних подій, не містять додаткових часових нашарувань, до яких у статті Михайла Середи можна віднести описану спробу оточити повстанців отамана Ананія Волинця в Кисляківському лісі, з якого Волинця, здійснивши диво, вивів його кінь. Федір Гребенко не збирався ганятися за Волинцем і з самого початку пропонував йому розійтися мирно, адже до завдання Гребенка входив тільки відпочинок його полку в Гайсині. Безумовно, у дні перебування полку Гребенка в Гайсині була якась окупаційна влада, що перебувала під прикриттям полку Федора Гребенка, тому погромів у цей час у Гайсині не було.

Наведемо ще один офіційний документ, який значно конкретніше пов'язаний з подіями в Гайсині, ніж стаття Михайла Середи, і містить достовірнішу інформацію про події в Гайсині, коли там перебував кавалерійський полк Федора Гребенка.

Інструктор-організатор відділу управління Наркомату внутрішніх справ «радянської України» О.Безгин про ситуацію в Подільській губернії доповідав у Наркомат 30 червня 1919 року [14]:

«...У партії цілковита відсутність партійної дисципліни, і робітники, що прибувають з окупованих територій, неодноразово відмовлялися підкорятися партійному комітетові. У деяких повітах з першим пострілом з боку бандитів партійні працівники першими втікають з доповідями в губернію, а в більшості випадків – у центр.

Можу констатувати факт: у районі Гайсина, коли 1-й кавалерійський полк під командуванням Гребенка не виконав наказ – залишити один ескадрон у Гайсині – та відступив з Гайсина, місцева влада і члени партії, що знаходилися в Гайсині, з декількома багнетами до прибуття бандитів залишили Гайсин і відступили до Немирова, а самі всі прибули в губернію...»

У цій доповіді комуно-московського інструктора не йдеться про вчинення полком Федора Гребенка погрому в Гайсині.

На завершення полеміки з істориком Романом Ковалем варто зазначити, що Федір Гребенко дійсно деякий час воював на боці комуно-московських військ, але на їхньому боці воювали також отаман Зелений (Данило Терпило), Нестор Махно, Никифор Григор'єв. Незважаючи на це, про них написано чимало книг. Тому ми, земляки Гребенка, вважали за необхідне написати книгу про Гребенка, як першого організатора в Україні великого з'єднання таращанських повстанців влітку 1918 року проти німецьких окупаційних військ та гетьманських каральних загонів [15].

Після досить тривалого відпочинку кавалерійський полк Федора Гребенка 1 липня 1919 року виступив на Умань. Передбачалося подолати маршрут одним переходом, але марш Гайсин – Умань видався вельми напруженим у зв'язку з партизанськими діями на цьому шляху численних повстанських загонів. Тому маршрут полку довелося долати за два переходи із зупинкою в селі Орадівка поблизу залізничного вузла Христинівка.

Хтось із комуністів полку Федора Гребенка, можливо, навіть Василь Баляс, повідомив у Київ керівництво «радянської України» про вихід полку з Гайсина та внутрішні обставини в ньому. Тому вже 1 липня 1919 року Християн Раковський відправив Миколі Подвойському термінову телеграму про місцеперебування полку [16]:

«У кавалерійському полку, що просувається з Гайсина на Умань, – безладдя. Рада оборони доручає Вам відправитися на місце для прийняття термінових заходів».

Але, як стане відомо далі, цю телеграму Микола Подвойський отримав із запізненням, тому відвідати полк Федора Гребенка йому не вдалося.

Тим часом уроки Гайсина змусили Гребенка, з метою безпеки квартир'єрів та «дипломатів» на шляху руху полку, забезпечити їх прикриття у вигляді кінного розвідувального загону з двох взводів, розміщених з обох боків тракту. Ще при виході з Гайсина по дорозі на Умань розвідувальну групу було піддано обстрілу з боку невеликих повстанських загонів поблизу сіл Краснопілка та Сичівка. У короткочасній сутичці їх було розсіяно, а захоплених у полон повстанців було доставлено в село Орадівка, де для полку було оголошено ночівлю. Після проведення розмов з полоненими їх було звільнено.

Під час просування полку з Орадівки на Умань у деяких місцях знову доводилося звільняти шлях від невеликих повстанських загонів, тому полк Федора Гребенка вступив до міста Умань тільки наприкінці дня 2 липня 1919 року.

Перебуваючи в Умані, командир кавалерійського полку Гребенко вирішив уточнити необхідність руху полку на денікінський фронт у штабі 12-ї армії в Києві. Тому він зв'язався по телефону зі штабом 12-ї армії і зажадав підтвердження такого наказу за підписом Володимира Затонського, з яким він був знайомий ще з часів формування бригади у грудні 1918 року і якого перед цим було призначено членом Реввійськради 12-ї армії.

Ось як описав у своїх спогадах цю телефонну розмову Затонський [17]:

«Днів за три після оголошення по армії про моє призначення членом Реввійськради мене терміново було викликано до штабу (я одночасно був тоді ще й Наркомосом). Виявляється, командир кавалерійського полку Гребенко не бажає розмовляти по проводу ні з ким, крім Затонського. Гребенко незвичайний командир полку. Це той самий Гребенко, що 1918 року за гетьманщини організував у Таращі величезне повстання, яке охопило кілька повітів. Німці мусили кинути проти нього три дивізії, і лише після півторамісячної боротьби змусили його залишити Таращанський край. І ось зі своїми загонами – кіннотою, піхотою, кулеметами й навіть артилерією – Гребенко здійснює славетний рейд з Київщини через Дніпро, пройшовши всю Полтавщину аж до Курщини.

Так ось цей самий Гребенко, коли 1919 року ми натиснули на Україну, встиг організувати кінний полк, який у цей момент був на західній ділянці. Полк поводився трохи дивно: від боїв з поляками чомусь ухилявся і мав намір рухатися на свою Київщину – радше, до Таращі – головним контингентом якого були знову ж таки таращанські повстанці».

Умань на початку XX століття. Через неї проліг шлях полку Федора Гребенка у липні 1919 р.

Володимир Затонський писав неправду, оскільки тоді він ще не знав, що Федір Гребенко поведе свій полк до Тараща. Крім того, як зазначалося раніше, таращанців у полку було близько 20 чоловік, а основну масу полку складали вояки з Чернігівщини, де формувався кавалерійський полк. Також під час перебування полку Гребенка на московському фронті тоді московська армія з польськими військами ніяких боїв не вела.

Далі Володимир Затонський у своїх спогадах писав:

«Командир полку, давній відомий партизан, сам організував свій полк і сам його утримував, оскільки все, звичайно, аж до озброєння йому доводилося діставати не в порядку армійського постачання. Він домігся всього винятково своїми силами. Такий командир полку, зрозуміло, не мав особливого стимулу коритися вищому начальству й поводився досить незалежно. Попри все бажання завести регулярні порядки, командарм не мав жодної реальної сили, щоб змусити Гребенка підкорятися, тому поки що доводилося більше умовляти, доки обставини не дозволили взяти усіх Гребенків за карк і поставити на належне місце.

Так ось підходжу до апарата: «Я – Затонський». На запитання: «А чи правда, що ви Затонський?» відповідаю: «Правда». «Я – Гребенко, аби переконатися в цьому, прошу сказати, як я був одягнений, коли ми з вами бачилися останній раз у Глухові?»

Відповідаю: «У синій бекеші».

«Тепер вірю, що ви Затонський. Я одержав наказ за підписом якогось представника генштабу Семенова відправитися в район Полтавщини на денікінський фронт. Виконувати цей наказ, чи ні?»

Я, звичайно, відповів, що наказ правильний і надалі завжди потрібно виконувати накази т. Семенова, який є командуючим армії. Гребенко погодився, але з умовою, що під наказом буде і мій підпис.

Маленька подробиця: командир Семенов стояв біля апарата і слухав незрозумілу українську мову (вся розмова відбувалася українською мовою). Коли дійшло до слова «виконувати», т. Семенов вирішив, що це стосується кінноти й запитав: «Що це в нього з кінним складом відбувається?»

Оскільки згідно з наказом 12-ї армії полк Федора Гребен-

ка перебував у похідному марші, то природно найкоротшим шляхом був підхід та форсування Дніпра в районі Черкас на територію Полтавщини для дій по лівому флангу денікінської армії, що наступала з Донбасу. Такий найкоротший шлях від Умані до Дніпра пролягав на схід за маршрутом Тальне – Шпола – Сміла – Черкаси.

Однак Федір Гребенко спрямував свій полк з Умані на північ за маршрутом Умань – Вороне – Ставище – Тараща. У багатьох вибір цього маршруту викликав явне здивування. На всі запитання Гребенко відповідав, що він має намір на шляху до денікінського фронту побувати в рідних краях і використати зупинку в Таращі для реорганізації полку в бригаду, до складу якої мали увійти два кавалерійських полки. Саме в Таращі, а не на фронті, вважав Гребенко, у найспокійніших та найзручніших умовах можна було провести реорганізацію й підготовку бригади до бойових дій проти денікінських військ.

В Умані командир кавалерійського полку Федір Гребенко у вузькому колі працівників штабу – начальника штабу Катхе, співробітника штабу Якова Долицького та інших – ділився своїми думками з приводу останніх подій після походного маршу від Карпатських гір поблизу Кременця до степових просторів Наддніпрянщини біля Умані. Якщо на марші від Старокостянтинова до Вінниці та Немирова Гребенко був пригніченим та похмурим, з обличчя його зникла посмішка, що завжди з'являлася у розмові з довколишніми людьми, то це, очевидно, можна пояснити моральною травмою, якої він зазнав внаслідок поразки під Кременцем та конфлікту з командиром кавалерійської бригади Леонідом Крючковським.

Крім того, на останній ділянці пересування по маршруту полкові Федора Гребенка довелося зіткнутися із станом глибокого тилу, в якому активізували свої дії повстанські загони, невдоволені політикою органів радянської влади та надзвичайних комісій. Гребенко не сподівався, що йому в глибокому тилу доведеться вступати у бій з повстанськими загонами. Він почав розуміти, що «радянська влада» не сприймається українами, як у 1918 році не сприймалася німецька окупація та політика влади гетьмана Павла Скоропадського, проти яких він організував повстання на Київщині.

Усі ці сумні обставини ввергнули Федора Гребенка у

зневір'я та роздуми: він став мовчазним і замисленим. І тільки в Умані, у штабі полку, на запитання, чим викликаний його пригнічений стан, Гребенко вирішив поділитися своїми думками з найближчими соратниками:

- Мені здавалося, що коли ми розгромимо Петлюру, по всій Україні буде справедлива радянська влада. Але тепер я переконався, що ця влада зі своїми надзвичайними комісіями несе українському селянинові те, що принесла свого часу німецька окупація України в 1918 році. Усе українське населення тероризують і грабують до останньої нитки, тому український народ всюди піднімається проти радянської влади.

Федір Гребенко замовк. Його глибокі думки та вагання вели на роздоріжжя: з ким бути? Тому він прийняв рішення йти до Таращі. Маршрут руху його полку міг пролягати через села Краснопілка – Нестерівка – Соколівка – Зелений Ріг – Вороне – Жашків, а далі через Скибин та Розкішне – на Ставище. Це містечко для Гребенка було особливо визначним: тут 10 червня 1918 року він став командиром з'єднання таращанських постанців, звідки почав свій перший похід на Таращу, яку захопив 12 червня 1918 року. Тут таращанські повстанські загони під командуванням Гребенка 30 липня 1918 року зазнали першої поразки від чисельно переважаючих сил німецьких дивізій, звідки розпочався рейд таращанських повстанців теренами Полтавщини та Харківщини.

Перехід кавалерійського полку Федора Гребенка від Умані до Ставища відбувався спокійно – ніяких сутичок з повстанцями не було. А зі Ставища маршрут руху полку через села Янишівка та Плоске до Таращі для Гребенка був до болю знайомим.

2. Перебування кавалерійського полку Федора Гребенка у Таращі

У спекотний літній день 10 липня 1919 року, за два дні до свята Петра і Павла, завершуючи похід із Ставища, кавалерійський полк під командуванням Федора Гребенка вступив до Таращі. Як писав у своїх спогадах Яків Долицький, це було зелене й чисте повітове містечко Київської губернії, яке нічим особливим не відзначалося, проте в ньому було декілька учбових закладів – чоловіча та жіноча гімназії, реальне училище та інші.

І ось до Таращі вступила численна кавалерійська військова частина під командуванням прославленого Федора Гребенка, керівника великого повстанського руху на Київщині влітку 1918 року, ім'я якого в Таращанському та інших повітах було овіяне популярністю та славою.

Іван Гриневич

Штаб полку розташувався на вулиці Дворянській у будинку братів Молчанових, а ескадрони – в навколишніх селах біля Таращі. Населення зустріло полк Гребенка привітно й гостинно, а керівники повітового ревкому виявили деяку стриманість і навіть настороженість по відношенню до полку.

Перед вступом до Таращі Федір Гребенко суворо наказав командирам підрозділів полку оплачувати селянам за продукти та фураж, незважаючи на те, що полк відчував нагальну потребу в фінансових коштах. Перебуваючи близько півтора місяця в тилу, полк вичерпав усі свої грошові ресурси. Повітовий ревком, який очолював Іван Гриневич, також зазнавав фінансових труднощів, тому Гребенку потрібно було знайти джерело отримання грошових сум, необхідних для розрахунку з особовим складом полку та селянами за продукти й фураж.

Федір Гребенко вирішив прибрати до своїх рук запаси спирту, що знаходилися на місцевому винному заводі й після його реалізації забезпечити полк необхідними фінансовими засобами. Напевно, це питання не було ним узгоджено з місцевими органами влади, а, можливо, Гребенко діяв, не звертаючи уваги на їхнє заперечення. Іван Гриневич у своїх спогадах писав, що «прибувши до Таращі, Гребенко не визнав місцевих органів радянської влади, більше того, бійці бригади почали грабувати склад спирту на винокурному заводі» [18].

Дворянська вулиця у Таращі на початку XX ст. На цій вулиці 10 - 16 липня 1919 р. містився штаб полку Федора Гребенка

Після розмови Федора Гребенка по телефону в Умані з Володимиром Затонським Реввійськрада 12-ї армії не мала інформації про місцезнаходження кавалерійського полку Гребенка. Про чотириденне перебування та неординарну поведінку полку в Таращі у штабі 12-ї армії в Києві дізналися з повідомлення Івана Гриневича. Реввійськрада 12-ї армії вирішила, що до Таращі має їхати особисто Затонський для огляду підрозділів кавалерійського полку Гребенка та реалізації директиви про вихід полку на денікінський фронт.

Події, що відбувалися в Таращі під час перебування там Володимира Затонського, описано в його спогадах [19]:

«14 липня 1919 року близько 5-ї години я приїхав автомобілем до Таращі. Під'їжджаю до штабу. Якась дивна картина: в закутку, на зазвичай порожній вулиці маленького міста – велике заворушення. Юрба селян намагається пробратися до штабу. Я хвилин 5 не міг пролізти всередину, всі галасували й торочили про якісь «квитки». На здивування я довідався, що квитки – це ордери на одержання спирту з місцевого винного складу й у штабі видають ці квитки місцевому населенню.

Гребенко, очевидно, зніяковів через мою появу, і на моє запитання: що це означає? – пояснив, що грошей він ні звідки не одержує (це було правдою) і, йдучи в далекий похід, вирішив у Таращі підкріпитися, перекувати коней, роздобути потрібне обмундирування, зброю та фураж і єдиним, на його думку, засобом було

– купити все необхідне у селян за спирт. Це було не зовсім так. Спирт видавали не тільки в обмін, а за складнішою системою. Цілком зрозуміло, що за спирт Гребенко намагався здобути популярність переважно серед таращанських «дядьків».

Я наказав негайно припинити видавати спирт, і його було виконано. Саме в цей момент хтось повідомив, що в місті почався погром. Я наказав Гребенку їхати зі мною. Ми сіли у мій автомобіль і поїхали до центру міста. Справжнього погрому ще не було, але кілька крамниць з дрібною галантереєю було розбито, і натовп жадібно збирав у пилюці ґудзики, цівки з нитками та інше. Навколо було чимало гребенківців, які не брали у грабуванні активної участі, але спостерігали це доброзичливо.

Досить було Гребенку вдарити когось нагаєм по спині, як усі кинулися врозтіч, браві кавалеристи негайно підтягнулися, і за декілька секунд погром було припинено. Звідти поїхали на винний склад, який щойно зачинили за наказом Гребенка, і великий натовп – особливо щасливці з квитками в руках – намагалися проломити масивні дубові ворота, щиро обурюючись раптовим та незрозумілим припиненням видачі дорогоцінного спирту. Особливо пригадується одна старенька бабуся, яка кинулася до Гребенка й почала його переконувати, що кому-кому, а їй він повинен видати обіцяну чвертку, адже вона його випестила, пам'ятає ще отакеньким (жест свідчив, що Гребенко був завбільшки в аршин).

Але варто було Гребенку впевнено та владно сказати, що видачу припинено й він не дозволить розгромити склад, як натовп заспокоївся і, хоч з бурчанням, мирно почав розходитися. Це свідчило про те, що Гребенку вірять, і він тут справді господар.

Найцікавішим є те, що він зовсім не мав характерної для більшості партизанських отаманів сили характеру. Він – зовсім не залізного характеру, яким можна було його уявити, а, навпаки, дуже непоказний виглядом і нерішучий внутрішнім змістом чоловік. Я ніяк – ні тоді, ні потім – не міг збагнути таємницю його дійсно величезного впливу та популярності. Можливо, його нерішучість у той момент, коли мені доводилося з ним зустрічатися, пояснювалася невитриманістю його політичної лінії, невиразністю бажань, звичайною й зрозумілою невиразністю селянських настроїв. Можливо, у боротьбі з безперечними ворогами селянства, якими були в Україні німці та гетьман, він був іншим. Але коли йому доводилося вести гру

проти радянської влади, він по суті був безпорадним та жалюгідним, і відчувалося, що не стільки він керує стихією, скільки стихія керує ним. Може, саме тому він проявив себе, бо з нього вийшов чудовий виразник усіх суперечностей селянської душі.

Повернувшись до штабу, я вилаяв Гребенка за його спиртову політику й поставив вимогу негайно вивести військо з Таращі. Гребенко попросив пробачення й пообіцяв виконати наказ.

Домовилися, що наступного дня о 10-й годині бригада збереться на площі за містом на парад, я привітаю її з походом проти Денікіна, і Гребенко негайно проголосить наказ, за яким його військо надвечір має залишити місто. Між іншим, варто зазначити, що ми вважали загін Гребенка полком, а з'ясувалося, що він уже встиг розгорнути полк у бригаду і попросив санкціонувати цей факт».

Дійсно, після прибуття до Таращі проект розгортання полку в кавалерійську бригаду отримав реальне оформлення. До складу бригади, командування якою взяв на себе Федір Гребенко, входило два полки. Командиром 2-го полку Гребенко призначив начальника штабу полку Катхе, який одночасно тимчасово виконував обов'язки начальника штабу бригади, а командиром 1-го полку було призначено Василя Баляса. Перебування в Таращі було використано також для організаційного оформлення ескадронів, їхнього поділу та прикріплення до полків у 6-ескадронному складі. До кожного ескадрону входило близько 140 шабель та 4 кулеметних тачанки.

Але повернемося до спогадів Володимира Затонського:

«Увечері Гребенко кудись зник із штабу. Зі мною залишився Баляс – його помічник – та ще один штабний працівник, здається, в чині помічника начальника штабу (між іншим, той самий, що писав квитки на спирт, але я забув його прізвище). Коли Баляс вийшов, він встиг мені сказати, що полк налаштований проти радянської влади (проти «Комунії»), і що Гребенко ще вагається, але «все може статися». При Гребенку й комісар був, як належить – комуніст, більше того – робітник з Іваново-Вознесенська, здається, на прізвище Іванов – людина надзвичайно безхарактерна й пасивна. Він надзвичайно шанував Гребенка, нічого не розумів, що навкруги коїлося, але Гребенку вірив настільки, що в разі повстання залишився б з ним.

Я виїхав до Таращі не сам, зі мною був т. Кокошко та ще один хлопець – Зеленський. Т. Кокошка я взяв з собою, щоб зміц-

нити партійні сили Таращі, а Зеленського, як політпрацівника, вирішив залишити в полку. Я навіть розпорядився, щоб йому видали відповідний мандат. Пізно ввечері до мене у штаб прийшов Кокошко й повідомив, що йому вдалося розшукати секретаря повіткому, який має підозру, за його відомостями, що Гребенко виступить проти радянської влади (секретарем повіткому в Таращі був Лакіза. – *О.Б.*).

Вранці, 15 липня, за домовленістю поїхали оглядати частину. Гребенко показав своє військо з найкращого боку: півтори тисячі чудово озброєних, добре одягнених, хоч і не зовсім по формі, кавалеристів із 100 кулеметами на тачанках, 16 гармат з чудовими кіньми.

Зустріли мене честь–честю. Як належить, кричали «ура», а потім дефілювали перед нами кіннота галопом, артилерія скоком – аж очі вбирає. Потім усі стали в каре, і я, залізши на якийсь тин, звернувся до них з промовою. Виголосити промову дали, але відчувалася якась ворожість. Після промови навіть «ура» кричали. Я все-таки сподівався, що Гребенко виконає обіцянку й видасть умовлений наказ. Замість цього він надав слово якомусь дуже підозрілому типові (пізніше виявилося, що це був денікінський офіцер, що служив у полку рядовим). Він почав промову з того, що, мовляв, щойно повернувся з відпустки з Чернігівщини, куди нібито їздив провідати родичів, і вдома застав таке: батька заарештовано – сидить у ЧК, сестру забрали невідомо куди, було двоє братів – одного розстріляли, а інший ховається в лісі, вдома все зруйнували, забрали останню корову, стара мати залишилася на руїнах сама, з горя стала майже сліпою – і все це «жиди-комуністи» вчинили, бо його родина не хотіла йти в комуністи. Вигуки з усіх боків свідчили про те, що хлопці не від того, аби негайно розправитися з цією «жидівською комунією». Виступило ще 3 чи 4 промовці такого самого стилю. Останній вимагав проголосити похід на Київ, розправитися з радянським урядом і тільки після цього поставити питання про денікінський фронт.

Гребенко слухав, блідий, кусаючи губи, намагаючись не дивитися у мій бік. Я підійшов до нього й запитав: що це означає? Він відповів, що просто сталася помилка, і він не думав, що так різко виступатимуть.

- Ось бачите, який у хлопців настрій, як треба змінити всі порядки, заведені вами – комуністами.

Я висунув вимогу негайно припинити негідні виступи й проголосити умовлений наказ. Гребенко дійсно виступив уперед і проголосив похід... на Київ. Цю звістку партизани зустріли із захопленням.

Настала досить моторошна хвилина. Я гадав, що нас з т. Кокошком, який також чомусь прийшов на парад і стояв біля мене, тут же роздеруть, але цього чомусь не сталося. Одразу ж було дано наказ ладнатися в похід. Бригада у повному порядку знову розгорнулася й рушила до міста. А на нас просто уваги не звертали. Я доручив т. Кокошку негайно піти до партійних товаришів і вжити заходів, щоб якось передати повідомлення у Білу Церкву, а звідти про цю ситуацію – до Києва. Сам я вирішив їхати до штабу. Сховатися мені було ніде – надто добре мене знали і загальний настрій навкруги був відповідний. До того ж, доводилося дотримуватися звичайних засад: не личило членові Реввійськради виявляти страх перед цими шибайголовами-партизанами. По дорозі до штабу ніхто не зупинив мого автомобіля. Незабаром верхи приїхав Гребенко. Я заявив йому, що веде дуже небезпечну гру, яка може мати погані наслідки насамперед для нього, і нагадав, що Григор'єв мав понад 16 000 бійців, проте ми з ним впоралися.

Гребенко ухилився від розмови на цю тему й натомість запропонував іти обідати. Що робити – пішли обідати. Я лише встиг сказати Зеленському, який приїхав зі мною, щоб він негайно будь-якою ціною постарався добратися до Білої Церкви, й передав ним декілька слів т. П'ятакову.

За обідом зібралося велике товариство – увесь командний склад, представники місцевої громади: колишній судовий слідчий, у помешканні якого стояв штаб, колишній мировий суддя, панотець-протопоп. Між іншим, пригадую, господар помешкання підраховував, скільки разів Тараща переходила з рук в руки, і виходило, що до 15 липня 1919 року влада в Таращі змінювалася 27 разів. Хтось згадав, що в цей день мої іменини (Володимира). Мушу зазначити, що у ставленні до мене нічого не було штучного й нещирого, а все відбувалося якось по обивательському мирно, добродушно, весело. Очевидно, орієнтувалися на Гребенка, який поводився зі мною, як добрий господар, вшановуючи почесного гостя.

Пригадую, з морозивом запізнилися, всі розійшлися з-за столу й солодке подавали нам деінде. Я влаштувався в садку,

куди мені приніс порцію т. Баляс, який заявив, що зробить усе можливе, аби ліквідувати неприємну ситуацію, і вважає, що становище можна врятувати.

Незабаром підійшов і Гребенко, який так само заявив мені: «Не думайте, що я контрреволюціонер, але ж, бачите, який настрій у хлопців. Я постараюсь уникнути зайвих жертв». Що він мав на увазі – не знаю. Я ще раз попередив його, що він ризикує головою, і заявив: оскільки мені нема чого тут залишатися, я маю негайно їхати назад. Запитую його, чи нагодовано водіїв, а сам думаю, чи мене взагалі звідси випустять.

Раптом Гребенко заявив, що не радив би мені їхати (ну, думаю, починається). Однак тон у Гребенка був якийсь щирий і непідробний. Він промовив: «Скажу просто – на вас готують засідку. Якщо поїдете, по дорозі вас схоплять і заб'ють, а я б цього не хотів. Щоправда, ви мене за контрреволюціонера і зрадника вважаєте, але я щиро вас поважаю як людину, з якою зустрічався в минулому під час спільної боротьби з гетьманом, до того ж – ви мій гість. Після всього, що сталося, ви повернулися до мене у штаб, і я вважаю обов'язком честі безпечно доставити вас до Києва. Я пропоную вам поїхати кіньми з трьома надійними хлопцями манівцями».

Видно було, що він говорить щиро, проте я не дуже покладався на надійність хлопців і вирішив: або добути, або вдома не бути – спробую проскочити автомобілем, та й машину шкода кидати. Тоді Гребенко висунув інший проект. Він запропонував відрядити до Білої Церкви вантажівку, якій все одно треба туди їхати. На вантажівку він обіцяв посадити невелику команду, яка супроводжуватиме мене до Білої Церкви. На цьому й погодилися.

Але виявилося, що з моєю машиною не все гаразд – потрібен був якийсь незначний ремонт, а поки поралися – настав надвечірок. Виїхали в сутінках. Ще у місті вантажівка зупинилася. Близько півгодини її лагодили. Проїхали ще зо дві версти, і вантажівка знову зіпсувалася, а вже було темно. Я наказав своїм водіям не чекати на вантажівку, і ми поїхали в темряві.

Приїхали щасливо. Біля самої Білої Церкви наздогнали т. Зеленського. Він насамперед запитав, чи не бачив я дорогою в лісі, недалеко від Таращі команду гребенківців – чоловік 15 з кулеметами. Вони його перепинили й зажадали документів. На щастя,

у нього був мандат, підписаний воєнкомом полку т. Івановим, і його, як свою людину, пропустили. Між іншим, запитували, чи не бачив він мене в Таращі, й пішли лісовими стежками назад.

У Білій Церкві я розшукав партійних товаришів, доручив їм пильно стежити за Таращею та домовився про шифр повідомлень. На ранок 16 липня я вже був у Києві.

Проти гребенківської кінноти ми були безсилими. Усі сили було кинуто почасти на денікінський фронт, а почасти – на петлюрівський. На той час Денікін уже підходив до Полтави, а київські курсанти запекло билися з петлюрівцями під Жмеринкою.

Гребенку, по суті, нічого не варто було взяти столицю радянської України, до якої він міг підійти за 3-4 переходи».

Володимир Затонський у своїх спогадах подав інформацію про зовнішні події, що відбувалися навколо кавалерійського полку Федора Гребенка під час його перебування в Таращі. А які події розвивалися всередині полку до приїзду Затонського та його від'їзду з Таращі, про що йому не було відомо? Для цього знову повернемося до спогадів Якова Долицького.

Як уже зазначалося, штаб полку розташувався на вулиці Дворянській (тепер – вулиця Тараса Шевченка) у Таращі в будинку братів Молчанових. Це був одноповерховий будинок, до якого примикав великий упорядкований сад. Молчанови були юристами, судовими слідчими й відали двома різними слідчими дільницями, які розміщувалися в будинку, де мешкали Молчанови. Справа в тому, що під час царського режиму та при гетьманові Павлові Скоропадському по справах, що знаходилися поза юрисдикцією мирових суддів та повітового з'їзду мирових суддів, цивільне та кримінальне судочинство по Таращанському повіту виконувалося Уманським окружним судом, яке проводили брати Молчанови. У Таращі вони були відомі своїми монархічними москвофільськими поглядами. Ще під час захоплення міста у червні 1918 року загонами Федора Гребенка таращанські повстанці заходили до будинку Молчанових, щоб знищити їх, але не застали вдома.

Тому в таращанців вибір будинку Молчанових для розміщення штабу кавалерійського полку викликав явний подив. У Таращі було чимало будинків, де раніше розміщувалися військові установи (військове містечко й приміщення колишньо-

го військового начальника) та інші будинки, пристосовані й обладнані для розміщення штабу військової частини, у тому числі двоповерховий будинок, у якому в червні 1918 року розміщувався штаб з'єднання таращанських повстанців. Але, як потім з'ясувалося, вибір будинку Молчанових для розміщення штабу полку (а згодом – бригади) був аж ніяк не випадковим, виходячи з майбутніх подій, в яких важливу роль відігравав начальник штабу бригади Катхе (ім'я невідоме).

У своїх спогадах Яків Долицький особистість Катхе характеризував так:

«Колишній штабс-капітан царської армії Катхе був у числі групи військових спеціалістів, яких залучали до радянської армії. Катхе було направлено до 1-го кавалерійського полку під командуванням Ф.Гребенка у перші дні його формування начальником штабу більшовицького Українського фронту Глаголєвим. Спочатку Катхе був польовим ад'ютантом полку, але після його включення до складу кавалерійської бригади Крючковського, Катхе було призначено начальником штабу полку. У зв'язку із штабною роботою мені часто доводилося звертатися до нього. Він справляв враження цілком лояльного до радянської влади військового спеціаліста. Зовні він був тактовним і вихованим, навіть м'яким за природою у стосунках з довколишніми людьми, які знали його близько. По відношенню до Катхе ніколи не могло виникнути ніяких підозр, тому не вкладалося в думках, що цей чоловік здатний на ту роль, яку він відігравав у подіях, що розгорнулися в Таращі.

Коли ми часто бачили Катхе в товаристві «літинців» та лікаря Федорова на марші із Старокостянтинова до Вінниці, знаючи про підозрілу поведінку Федорова, важко було передбачити, що звідси зав'язувався той вузол, який було розплутано в Таращі. Малого значення надавали також тісному спілкуванню «літинців» – командирів батарей Тимофеєва, Семенова та інших (колишніх офіцерів царської армії, а потім – петлюрівської армії), яке встановилося з Катхе в пунктах зупинки полку під час просування на денікінський фронт, якого раніше не помічали. Витоки цього альянсу сягають останніх днів травня місяця, до періоду невдалого для полку рейду на Кременець».

Звісно, Яків Долицький писав про цей «вузол» з більшовицьких позицій.

Як уже зазначалося, командир кавалерійського полку Федір

Гребенко після невдалого рейду на Кременець перебував у пригніченому стані, яким вирішили скористатися «літинці» та Катхе, оточивши його пильною увагою після невдалої *Кременецької операції*. Вони разом з воєнкомом полку М.Івановим серйозно вплинули на свідомість командира полку Гребенка в напрямку прийняття рішення відносно походу полку на денікінський фронт згідно з наказом командування комуно-московського фронту. Таким чином, вони домоглися вилучення цієї великої військової частини з бойових операцій на комуно-московському фронті проти Директорії. Тому у штабі Особливої кавалерійської бригади під командуванням Леоніда Крючковського, розташованій у Старокостянтинові, Федір Гребенко й оголосив про своє рішення відправитися похідним маршем на денікінський фронт.

Протягом маршу із Старокостянтинова лікар О.Федоров почав часто з'являтися у штабі полку та в перших рядах головної колони, в колі командування полку – Гребенка та Катхе, що викликало неймовірне здивування та кривотлумачення. Від дня виступу полку з Вінниці О.Федорова не видно було у передовій колоні полку, його частіше можна було бачити в колі В.Тимофеєва, А.Семенова та інших «літинських» офіцерів, які почали цілеспрямовано гуртуватися.

В.Тимофеєв та А.Семенов були кадровими офіцерами царської армії, і в період її розпаду наприкінці 1917 року не встигли разом з іншими офіцерами піти на Дон та Кубань, тому, як і чимало інших офіцерів колишньої царської армії, приєдналися до національних військових формувань Армії УНР і воювали у складі Чорноморської дивізії. Коли влітку 1919 року денікінська армія активізувала свої дії, наступаючи на Харків та Полтаву, чимало з колишніх офіцерів царської армії воскресли духом. Тому Катхе, В.Тимофеєв та А.Семенов у полку Федора Гребенка були на боці Антона Денікіна.

Водночас лікар О.Федоров скоріше всього був на боці Симона Петлюри. У Вінниці О.Федоров залишив полк і відправився до Києва, а потім на зв'язок з Головним отаманом повстанських військ України Юрієм Мазуренком, який знаходився у Сквирському повіті Київської губернії. О.Федоров, очевидно, діяв за дорученням представників Симона Петлюри у прифронтовій зоні, які підтримували зв'язок з Українським повстанським ревкомом на чолі з Юрієм Мазуренком. Як Катхе, так і О.Федоров ставили своїм завданням боротьбу

проти комуно-московської влади, не відкидаючи наміру разом з Федором Гребенком на чолі кавалерійського полку виступити на Київ для знищення окупаційного «уряду України».

З першого дня прибуття кавалерійського полку Федора Гребенка до Тараща спостерігався процес консолідації місцевих супротивників окупаційної влади та представників полку на чолі з Катхе. Зазвичай на обідах, які влаштовувало командування полку в пунктах його зупинки у штабі полку, були присутніми командири ескадронів. У Таращі на обідах у штабі полку в кімнаті або в саду можна було побачити деяких цивільних осіб: господарів будинку – Молчанових, священика із села Кирдани К.Христича – колишнього діяча Селянської спілки, І.Карпова – голову повітової продовольчої управи, К.Шіллера та В.Ільницького – працівників продовольчої управи, які також раніше працювали у Селянській спілці.

Ця група на чолі з Катхе та братами Молчановими встановила зв'язок з отаманом Зеленим, що оперував поблизу Києва в районі Трипілля – Обухів. Зв'язок було встановлено через Н.Ступницьку, яка жила в Таращі з двома доньками. Чоловік Н.Ступницької, колишній акцизний чиновник у Таращі, перебував у загоні отамана Зеленого й був одним з його помічників (за деякими даними – начальником штабу загону Зеленого). Можливість швидкого встановлення зв'язку з повстанським загоном отамана Зеленого було підготовлено та організовано підпільним Українським повстанським ревкомом за активної участі лікаря кавалерійського полку О.Федорова. Катхе вирішив використати повстанські загони отамана Зеленого, як найчисельніші в районі Києва, для майбутніх спільних операцій проти окупаційної влади.

Але група комуністів полку на чолі з Василем Балясом також не дрімала. Як тільки було виявлено, що у штабі полку готується змова, ця активна група на нараді у Баляса вирішила вжити термінових заходів, аби будь-якою ціною не допустити змови. Розпочалося регулярне спостереження за діяльністю групи Катхе, яке було доручено помічникові командира 1-го ескадрону Данилові Циплюку. Командирові 4-го ескадрону М.Краснокутському було доручено за необхідністю виділяти Циплюку озброєну силу, оскільки 4-й ескадрон було призначено для чергування при штабі полку.

Василь Баляс, дізнавшись про прибуття 12 липня 1919 року до Тараща представників штабу Українського підпільного ревкому та отамана Зеленого на секретну нараду з Катхе, запропонував Данилові Циплюку організувати спостереження за будинком Н.Ступницької, де проходили спільні переговори. Очевидно, у процесі переговорів Катхе з представниками отамана Зеленого було розроблено план операції, взаємодії кінноти полку Федора Гребенка та повстанських загонів отамана Зеленого, визначено дати виступу, пункти зв'язку тощо.

Група Василя Баляса вирішила діяти швидко й рішучо. Після закінчення секретної наради та від'їзду представників отамана Зеленого було вирішено перехопити їх за містом та ізолювати у спеціально відведеному місці, вилучивши в них усі документи. Метою цієї операції було зірвати задум Катхе, тому потрібно було отримати дані про плани дій Катхе та отамана Зеленого безпосередньо з першоджерел.

Усіх трьох представників отамана Зеленого та Українського повстанського ревкому увечері 13 липня 1919 року було затримано в лісі за містом Данилом Ципюком та М.Краснокутським та ізольовано. Захоплені документи засвідчували зв'язок Катхе з отаманом Зеленим за явного сприяння «літинця» – лікаря О.Федорова. Плани відображали прагнення спільними силами організувати потужний ударний кулак для захоплення Києва.

Сигналом до початку наступу об'єднаних протиокупаційних сил мав слугувати виступ кавалерійської бригади Федора Гребенка з Тараща на Білу Церкву. Виступ бригади Гребенка з Білої Церкви в напрямку Фастів – Київ мав відбутися одночасно з виступом повстанських загонів отамана Зеленого з Трипілля на північний захід в напрямку Києва. Одночасно з просуванням цих сил повстанські загони, безпосередньо підпорядковані штабові Українського повстанського загону на чолі з Юрієм Мазуренком, мали перерізати залізничну магістраль Фастів – Київ та Фастів – Попільня, відрізавши комуно-московські війська, які воювали на протиукраїнському фронті проти Армії УНР, позбавивши їх зв'язку з Києвом, де розміщувався штаб комуно-московської 12-ї армії.

Безумовно, Катхе непогано орієнтувався в ситуації навколо Києва, тому разом з представниками отамана Зеленого планував наступальну операцію із захопленням Києва. Роз-

глядаючи цей план з позицій сьогоднішньої епохи, можна стверджувати, що невідомо як розвивалися б події в Україні у випадку захоплення Києва бригадою Федора Гребенка та повстанськими загонами отамана Зеленого.

Зміст захоплених документів вимагав від комуністів на чолі з Василем Балясом прийняття термінових та оперативних заходів, аби зірвати плани Катхе. У полку вони могли твердо розраховувати на підтримку 4-го ескадрону під командуванням М.Краснокутського, а на 1-й ескадрон, в якому помічником командира був Данило Циплюк, вони могли розраховувати меншою мірою, оскільки незрозумілою була позиція його командира. Катхе твердо опирався на підрозділи, в яких були його однодумці, тобто на артилерійську батарею та кулеметну команду. Побоювання комуністів викликали командир 5-го ескадрону В.Ковальов та командир комендантського ескадрону, які останнім часом відверто висловлювали свої антикомуністичні погляди. Комуністи також знали, що командири решти ескадронів – вихідці із селян – підуть за Федором Гребенком, авторитет якого в командного складу та вояків полку був незаперечним.

Тому комуністам на чолі з Василем Балясом діяти в напрямку залучення на свій бік окремих командирів ескадронів було марною справою – у випадку походу на Київ ніхто з них не посмів би знехтувати наказом. У цьому напрямку Катхе використовував авторитет та популярність Федора Гребенка в полку та серед населення, тому його план вступив у таку організаційну форму, що Гребенко вже не міг своєю волею змінити й стримати процес його розвитку. Гребенко відчував, що найменша спроба змінити хід розвитку подій могла закінчитися для нього трагічним фіналом, тому ця ситуація ввергнула його у стан прострації та бездіяльності.

Як писав у своїх спогадах Яків Долицький, ініціатором антикомуністичної «змови» Катхе був лікар О.Федоров. Використовуючи пригнічений стан командира полку Федора Гребенка після поразки біля Кременця та його конфлікту з командиром бригади Леонідом Крючковським, О.Федоров інспірував Катхе до розриву із штабом бригади, якому сподобався такий замір, і вони разом взялися здійснювати вплив на Гребенка – вирушити на Південний фронт. Це був початковий спланований замір Катхе та О.Федорова з метою усу-

нути важливу бойову частину, якою був кавалерійський полк Гребенка, з комуно-московського фронту проти військ УНР, який їм вдалося успішно втілити в життя.

Марш від Старокостянтинова до Вінниці відбувався форсовано, протягом якого Катхе та О.Федоров продовжували «обробку» Федора Гребенка, розповідаючи йому про насильницьку діяльність органів ЧК та пролетарської диктатури на загарбаній Москвою території України. На шляху від Вінниці до Умані Гребенко сам упевнився в тому, що українське селянство підняло повстання проти комуно-московських військ та органів окупаційної влади, тому, перебуваючи в роздумах, Гребенко повернув свій полк з Умані до Таращі.

Як уже зазначалося, під час перебування Володимира Затонського 14–15 липня 1919 року в Таращі Федір Гребенко попередив його, що на виїзді з Таращі Затонського чекає засідка й запропонував йому виїхати до Києва на конях у супроводі трьох надійних хлопців, однак Затонський відмовився і виїхав на своєму автомобілі.

Катхе дійсно направив кулеметний взвод за місто в район 7-го кілометра Білоцерківської дороги з наказом перехопити машину Затонського і розстріляти його. Яків Долицький у своїх спогадах стверджує, що Затонському вдалося уникнути засідки на виїзді з Таращі, оскільки його автомобіль, за порадою Федора Гребенка та Василя Баляса, за Таращею повернув на Улашівку й через села Чернин та Насташка у селі Троцьке (тепер – Довгалівське) виїхав на Білоцерківську дорогу. Тому кулеметний взвод Катхе не зумів перехопити автомобіль Затонського.

Враховуючи, що на 16 липня 1919 року було призначено вихід кавалерійської бригади Гребенка з Таращі, група комуністів на чолі з Василем Балясом вирішила діяти оперативно. Пізно ввечері в умовленому місці вони зібралися для обговорення ситуації, що склалася у бригаді. Усі погодилися, що Федора Гребенка потрібно залишити на посаді командира бригади, відтак арешт Катхе, В.Тимофеєва, А.Семенова та інших може сприйнятися командним складом бригади не так вороже й забезпечить успіх у зриві планів Катхе та «літинців». Було складено список осіб, які підлягали арештові.

Яків Долицький, який входив до групи комуністів, у своїх спогадах писав:

«За моїм наполяганням, яке підтримав В.Баляс, було вирішено не піддавати арештові священика з села Кирдани К.Христича, колишнього діяча Селянської спілки, який 1918 року, в період німецької окупації, надав послуги в налагодженні зв'язку із заарештованими більшовиками (Триневичем, Балясом), що перебували в Таращанській в'язниці. К.Христич мотивував свої дії «гуманними, християнськими спонуканнями». Д.Циплюк наполягав на арешті воєнкома Іванова, але ця пропозиція не знайшла підтримки. На випадок вдалої операції було вирішено вилучити Іванова з бригади, але вже у процесі походу після виступу з Таращі. Усіх заарештованих було вирішено під посиленим конвоєм відправити до Білої Церкви з передачею їх до воєнно-польового трибуналу 12-ї більшовицької армії. Д.Циплюк повідомив, що з достовірних джерел дізнався, нібито Катхе при виступі на Київ намітив розправу з тридцятьма особами бригади та місцевих органів влади. В.Баляс поінформував про те, що виступ бригади намічено на наступний день (16 липня) увечері після закінчення наради командного складу бригади».

На цьому таємному зібранні групи комуністів бригади Василем Балясом було запропоновано план дій на нараді командного складу бригади. Проведення оперативних дій на нараді командного складу бригади було доручено Данилові Циплюку та М.Краснокутському за сприяння всіх членів групи комуністів.

Вранці 16 липня 1919 року в штабі бригади розпочалася ретельна підготовка обох полків до виступу в похід. Було розіслано два накази полкам, ескадронам, батареям за підписом командира кавалерійської бригади Федора Гребенка та начальника штабу Катхе. Командирам частин пропонувалося з'явитися до 7 години вечора у штаб бригади на нараду командного складу, а згідно з другим наказом до 8 години вечора усім частинам бригади зосередитися в місті, де буде вказано маршрут подальшого проходження бригади. Катхе вирішив виступити увечері, розраховуючи зненацька захопити Білу Церкву, але він не знав, що представники отамана Зеленого не повернулися назад і знаходяться під таємним арештом у Таращі.

Удень М.Краснокутський, як черговий командир ескадрону по місту, разом з Данилом Циплюком навідався до штабу для отримання інформації про підготовку до виступу в похід. Зазвичай до полудня в саду при штабі у господарів будинку

Молчанових зібралися місцеві цивільні особи, очікуючи запрошення на обід спільно з командуванням бригади. Але цього разу Федір Гребенко та Катхе були відсутніми. У саду, крім священика К.Христича, І.Карпова, Молчанових та інших цивільних осіб, перебував також помічник таращанського повітового комісара, командир місцевого караульного батальйону Жорж Гресь (як уже зазначалося, під час перебування Ф.Гребенка повітовим воєнкомом Таращанського повіту в березні 1918 року Ж.Гресь був помічником воєнкома. – *О.Б.*). Гресь тримав зв'язок з Катхе через Н.Ступницьку, до доньки якої він женихався.

О 7 годині вечора у будинку Молчанових відкрилася нарада командного складу бригади. У зв'язку з формуванням бригади з двох полків 6-ескадронного складу кожний, зібралося чимало людей – 12 командирів ескадронів, не враховуючи комендантського, командири батарей та інших служб бригади. У великій кімнаті, де проводилася штабна робота, за невеликим столиком сиділи командир бригади Федір Гребенко та начальник штабу Катхе, а на стільцях півколом розмістився командний склад бригади. У суміжній кімнаті праворуч за розкритими дверима сиділи командири батарей В.Тимофеєв та А.Семенов, а поряд з ними – місцеві цивільні особи, за винятком священика К.Христича.

Федір Гребенко у своїй короткій промові нагадав присутнім, що за вчорашніми виступами на огляді бригади (15 липня 1919 року) проявився нездоровий настрій вояків бригади, тому мета цієї наради – у вузькому колі командного складу обговорити вчорашню подію, а також визначити подальші оперативні дії бригади.

Не встиг Федір Гребенко закінчити останню фразу, як Василь Баляс підвівся з місця й швидко попрямував до столика, за яким сиділи командир та начальник штабу бригади, зупинився неподалік від них і звернувся з промовою до присутніх. Така швидка поява Баляса та його звернення до присутніх позбавила всіх можливості хоч якось зовні відреагувати на вступне слово Гребенка. Присутні мовчки вислухали Гребенка й також мовчки продовжували слухати Баляса.

Василь Баляс розумів, що потрібно було дати напрямок ходу виступам, випередивши Катхе, якщо ним було

підготовлено відповідний задум. Присутні уважно слухали його виступ, який міг суттєво вплинути на більшість представників командного складу, що коливалися у своїх переконаннях. Лукава промова Баляса зводилася до того, що полк (а тепер бригада) цементувався у боротьбі з ворогами «радянської влади», що в ім'я ідеї й перемоги правди та справедливості (а по суті – в ім'я кровопролиття проти власного народу) військова частина рішуче йшла у бій, жертвуючи багатьма життями, що люди, віддані ідеї, й надалі готові жертвувати собою за «радянську владу». Мовляв, зараз вороги зсередини намагаються нас розколоти та зрадити, і в нашому середовищі винуватцем та керівником зради є ось хто: вказав на Катхе.

Стривожений Катхе підвівся зі стільця і звернувся до Василя Баляса:

- Ось ми й зібралися, щоб обговорити все.

Не встиг Катхе сісти на стілець, як Данило Циплюк, що сидів у другому ряду, раптом підвівся, вийняв наган з кобури й несподівано двічі вистрелив упритул у Катхе. Начальник штабу бригади звалився на підлогу, убитий пострілами Циплюка.

Присутніх охопила розгубленість. Василь Баляс впритул підійшов до столика, за яким сидів блідий і спантеличений Федір Гребенко, і заявив стривоженій аудиторії, що нарада командного складу бригади триває, після чого перебрав керівництво нарадою у свої руки. Суміжну кімнату, де перебували командири батарей та цивільні особи, було зачинено і всі виходи з будинку було перекрито бійцями ескадрону М.Краснокутського.

Василь Баляс повідомив командний склад бригади про те, що він вступає на посаду командуючого бригадою, а командиром 2-го полку замість Катхе призначається В.Мартинюк, колишній другий помічник командира полку, і бригада негайно виступить на денікінський фронт за маршрутом Тараща – Богуслав. Потім Баляс закликав командирів ескадронів та частин бригади дотримуватися спокою та порядку на маршруті.

Звертаючись до Федора Гребенка у присутності командного складу бригади, Баляс заявив:

- Ми тебе звільнили від підлого ворога, але, як військовий спеціаліст, керуватимеш штабною та оперативною роботою бригади.

Напевно, тільки в цей момент Гребенко остаточно усвідомив, яку підлу та підступну змію він пригрів у себе на грудях.

Данило Циплюк та М.Краснокутський роззброїли командирів батарей В.Тимофеєва та А.Семенова й разом з цивільними особами повели під конвоєм групи червоноармійців ескадрону М.Краснокутського у заздалегідь підготовлене приміщення будинку по вулиці Дворянській, де таємно утримувалися з 13 липня 1919 року перехоплені представники Українського повстанського ревкому та отамана Зеленого.

Неврівноважений і жадібний до крові командир ескадрону М.Краснокутський, як притаманно «істинним більшовикам», привів усіх заарештованих на перетин двох вулиць, вишикував їх під вуличним ліхтарем, виголосив «палку» промову за «радянську владу», після якої наказав порубати заарештованих шаблями. Більшість вояків ескадрону М.Краснокутського були його односельцями та мешканцями навколишніх сіл на Чернігівщині, пройшли школу боротьби за «радянську владу» на боці комуністів, тому без вагання виконали наказ М.Краснокутського.

На землю було викладено в ряд дев'ять понівечених тіл: командирів батарей – В.Тимофеєва та А.Семенова, обох братів Молчанових, І.Карпова – голову повітової продовольчої управи, А.Шіллера та В.Ільницького – працівників продовольчої управи та двох представників Українського повстанського ревкому, третьому з яких вдалося втекти.

Потім було відправлено загін для арешту Н.Ступницької, але в пізній вечірній час вона відмовилася відімкнути двері. Тоді вояки, незважаючи на безпомічні крики господарки квартири про допомогу, по-бандитському виламали двері, увірвалися до помешкання й холоднокровно застрелили Н.Ступницьку.

Таким чином, у бригаді Федора Гребенка у Таращі комуністами було по-звірячому вбито 11 чоловік, у тому числі й мирних цивільних людей. Від будинку Молчанових похоронна процесія з 10 домовинами вирушила на кладовище біля Софіївської церкви, де було поховано знищених комуністами людей, а тіло Н.Ступницької було поховано окремо. Зараз на місці Софіївської церкви стоїть побудований за московського окупаційного режиму кінотеатр «Мир», а на місці будинку

Молчанових було побудовано приміщення інфекційного відділення районної лікарні.

Про долю лікаря О.Федорова, на жаль, нічого не відомо.

Після повернення Володимира Затонського з Таращі 16 липня 1919 року увечері відбулося термінове засідання Раднаркому «радянської України», присвячене обговоренню ситуації, що склалася у зв'язку з можливою загрозою походу бригади Федора Гребенка на Київ. На підставі доповіді Затонського Християн Раковський, як голова Ради оборони, 16 липня 1919 року направив до Реввійськради 12-ї армії телеграму [20]:

«Рада оборони УСРР на сьогоднішньому засіданні постановила:

1. Доручити Реввійськраді 12-ї армії в терміновому порядку завершити операції проти банд Зеленого в районі Трипілля.

2. Доручити Реввійськраді вжити всіх заходів обережності, що диктуються передбачуваним виступом полку Гребенка. Найголовніший з цих заходів – зосередити поблизу загрозливого району достатню військову силу».

Про необхідність відстежування дій бригади Федора Гребенка йшлося також у наказі начальника військ Київського бойового району від 16 липня 1919 року [21]:

«Банди Зеленого, за неперевіреними даними, силою близько 5–6 тисяч чоловік при 200 вершниках та 4 гарматах займають район Обухів – Трипілля – Жуківці – Черняхів. 14 липня бандами зайнято Ржищів, 15 липня – Ходорів. У ніч на 16 липня банди, що переправилися через Дніпро, зайняли Переяслав, де зосередилося близько 1000 чоловік з 2-а гарматами та кулеметами. Ця група супротивника, напевно, має на меті захопити залізничний шлях в районі станції Переяславська й перервати сполучення з Полтавою.

У районі Таращі знаходиться кавалерійський полк Гребенка – близько 1500 шабель при 3-х гарматах, який може перейти на бік повстанців. Начальникові середньої бойової дільниці т. Пузерову розвідкою та контррозвідкою стежити за діями кавалерійського полку Гребенка».

Після подій у бригаді Федора Гребенка в Таращі Василь Баляс спробував зв'язатися з Києвом і запросити на розмову Володимира Затонського, який також був присутнім на засі-

данні Раднаркому. Ось як описав Затонський цей момент у своїх спогадах [22]:

«Увечері тривожне засідання в Раднаркомі. Раптом дзвонять, шукають по телефону Затонського, хтось викликає з Тараща до прямого проводу на телеграф Губвійському.

Доки прийшов – зв'язок зник. Телеграфісти годину-другу намагаються відновити зв'язок, і нарешті на проводі з'являється Тараща. Ледь чути, хтось увесь час втручається в розмову, як буває в таких випадках. З напруженням розбираю: «Біля апарата Баляс» – запитує чи виконувати колишній наказ, чи будуть нові.

З уривків фраз виходить, що там сталася якась колотнеча, хтось когось застрелив, бригадою вже командує Баляс, і тут же просить не звинувачувати Гребенка. Нічого не зрозуміло.

Наказую налагодити зв'язок з Білою Церквою й викликати секретаря тамтешнього повіткому. Лише на ранок пощастило це зробити.

За допомогою шифру дізнаюся, що «в Таращі справді стався новий переворот. Подробиць поки що не знаємо, але відомо, що полк вночі знявся й пішов з міста, але не до Білої Церкви, а куди – невідомо.

Лише наступного дня з Білої Церкви було одержано докладніші відомості. Виявилося, що в полку був цілий ряд денікінських офіцерів на чолі з якимсь Катхе, який під час розгортання бригади дістав командування в 2-у полку (першим командував Баляс). Денікінцем був також колишній слідчий, який частував нас морозивом. Вони працювали в полку, не виявляючи свого обличчя, лише намагалися викликати ненависть до «комуни». Коли Гребенко виступив відверто й при мені проголосив похід на Київ, денікінці з радощів вирішили, що настав час діяти і на зборах командного складу, за півгодини після мого виїзду, Катхе просто запропонував розгромити радянську владу і йти до денікінців.

Цей нахабний білогвардійський виступ так обурив селян, якими по суті була більшість командирів, що Катхе одразу застрелили й разом з ним порубали ще 12 денікінців, серед них – слідчого й протопопа. Гребенко розгубився, заплакав і заявив, що він помилився й ладен свою помилку виправити. Його заарештували лише заради лояльності, бо одразу ухва-

лили просити, щоб його не тільки простили, а й повернули йому командування із стратегічних міркувань (точне формулювання прохання).

Але ще до приходу відповіді з нашого штабу Гребенко фактично прийняв командування бригадою».

Нарешті зарозумілий, гонористий Василь Баляс на деякий час отримав першу перемогу над своїм земляком Федором Гребенком, якому він заздрив усе своє свідоме життя, але ця радість перемоги тривала недовго. Баляс розумів, що бригада залишиться міцною військовою частиною, якщо нею командуватиме Гребенко, тому в розмові з Володимиром Затонським він від імені командного складу бригади просив Затонського не пред'являти Гребенку ніяких звинувачень. Після виходу з Таращі в ніч з 16 на 17 липня 1919 року Гребенко фактично приступив до обов'язків командира бригади.

Павло Мозель

А як же поводила себе місцева окупаційна влада Таращі під час перебування в місті бригади Федора Гребенка? Ще до прибуття полку Гребенка до Таращі місцеві коуністи організували Таращанський повітовий революційний комітет, до складу якого, за спогадами Л.Лащенка, входили [23]:

- голова повітового ревкому – Іван Гриневич;
- повітовий воєнком – Павло Мозель, колишній начальник штабу таращанських повстанців під командуванням Федора Гребенка влітку 1918 року;
- секретар партійного комітету – В.Андріанов;
- начальник повітової міліції – І.Яцевський;
- начальник надзвичайної комісії – Я.Лисенко.

Жорж Гресь

Активними членами надзвичайної комісії були безпартійні Д.Кустовський, О.Кустовський, П.Ольшевський, Є.Гриневич. Помічником воєнкома Павла Мозеля та командиром місцевого караульного батальйону був Жорж Гресь.

З першого дня перебування бригади Федора Гребенка в Таращі місцеві органи окупаційної влади – як парткоми, так і ревкоми – навіть не намагалися встановити зв'язок з командуванням бригади. Від дня огляду бригади, 15 липня 1919 року, керівники місцевої окупаційної влади, побоюючись за своє життя, не з'являлися в місті.

Як писав у своїх спогадах Яків Долицький, після виступу основних сил бригади з Таращі в ар'єргарді залишився 4-й ес-

кадрон М.Краснокутського для завершення своїх кривавих справ у місті, з яким також залишився Яків Долицький. Василь Баляс доручив їм зв'язатися з місцевими органами влади – повітовими парткомом і ревкомом – для вирішення нагальних питань, зокрема про місцевий караульний батальйон Жоржа Греся. Яків Долицький з М.Краснокутським затратили чимало часу для розшуку секретаря повітового парткому та голови ревкому, або хоч кого-небудь з місцевих керівників, для вирішення питань місцевої компетенції, але їхні зусилля залишилися марними. Зник також з караульним батальйоном Гресь, який був відвертим супротивником окупаційної влади.

Напевно, Володимир Затонський також був невдоволений роботою Таращанського виконкому, оскільки після його від'їзду з Таращі вже 19 липня 1919 року у зведенні про поточні обставини в Таращанському повіті з'явилося повідомлення [24]:

«Таращанський виконком було розформовано т. Затонським у зв'язку з його непрацездатністю».

Після виступу бригади Федора Гребенка з Таращі на ім'я таращанського воєнкома 27 липня 1919 року Християном Раковським було надіслано в копії термінову телеграму [25]:

«У вашому місті та повіті немає порядку. Поширюється п'янство, ожили банди, відсутній зв'язок з волостями. Наказую в найкоротший термін під вашу особисту відповідальність усунути ці недоліки. Про виконання доповісти».

А хто ж був у цей час воєнкомом у Таращі? Як уже зазначалося, ним був колишній начальник штабу з'єднання таращанських повстанців під проводом Федора Гребенка влітку 1918 року – Павло Мозель. У своїй відповіді на ім'я Християна Раковського про становище в Таращанському повіті на 1 серпня 1919 року Мозель писав [26]:

«У відповідь на вашу телеграму повідомляю, що в Таращанському повіті, незважаючи на дуже важку політичну ситуацію, організаційна робота виконується найінтенсивнішим чином. Показником ефективності роботи може слугувати повітовий з'їзд комбідів, що відбувся 27 липня, який виразно стоїть на радянській платформі та обрав повітовий виконавчий комітет у кількості 20 чоловік – 15 комуністів (11 комуністів-більшовиків та 4 комуністи-боротьбісти)...

У волостях організовано воєнні комісаріати, які після з'їзду налагодили зв'язок та співпрацю з комбідами. У місті цілкови-

Таращанський собор Святого Георгія на початку XX ст.

тий порядок, за винятком періоду з 11 по 17 липня, коли господарем міста став Гребенко зі своєю «радянською бригадою», який вчинив у місті суцільні погроми, побиття та вбивства мирних жителів, поголовне п'янство, полювання на комуністів та відповідальних радянських працівників тощо. Але боротися з цим злом я не мав змоги, оскільки мене було віднесено до категорії переслідуваних, а органи радянської влади змушені були припинити роботу. Ніякі банди в Таращанському повіті останнім часом не оживали, оскільки в повіті своїх банд фактично немає. Таращанський повіт часто є ареною діяльності банд з інших місць, які, маючи в повіті сприятливі у стратегічному плані умови, затримуються тут. Але останнім часом, крім візиту Гребенка, й того не було…

Масового п'янства, як зазначено у вашій телеграмі, у повіті також не спостерігається. Щоправда, трапляються випадки п'янства, навіть торгівлі вином, адже Гребенко під час перебування в Таращі відкрив винний склад, і вино роздавалося всім, кому не ліньки. Так було в Таращі та Ставищі…

Варто зазначити, що останнім часом випадків п'янства спостерігається зовсім мало, зустрічається дуже рідко…»

З донесення Павла Мозеля випливає, що з Федором Гребенком він не зустрічався, кудись поділися й таращанські комуністи, які, напевно, не довіряли Василеві Балясу, тому в донесенні

Мозель просто вигороджував себе. Ні Володимир Затонський, ні Яків Долицький у своїх спогадах навіть не згадували про погроми та побиття мирних жителів під час перебування бригади Гребенка в Таращі. У цей період в селі Ківшовата працював представником губернської надзвичайної комісії ще один учасник повстання в Таращанському повіті – Сергій Винарський, але зустріч з Гребенком у нього також не відбулася.

А як же розвивалося повстання під проводом отамана Зеленого в липні 1919 року, коли кавалерійський полк Федора Гребенка 10 липня увійшов до Таращі?

Як уже зазначалося, після першого спалаху повстання навколо Києва в березні–квітні 1919 року отамана Зеленого, а також отаманів Струка та Дмитра Соколовського було окупантами оголошено поза законом (якщо комуно-московську грабіжницьку бандитську владу можна вважати законом). Проти повстанців отамана Зеленого було кинуто з Києва великі військові сили, що примусило його припинити відкриту боротьбу проти окупаційної влади. За порадою селян отаманові Зеленому довелося пустити чутки, нібито його зарубали самі повстанці. Відтоді він разом з вірними друзями переховувався в лісах та заплавах Дніпра. Але комуністи швидко дізналися, що отаман Зелений живий і влаштували за ним полювання: не раз йому доводилося втікати з-під самого носу облав окупантів.

А тим часом протягом весни та початку літа 1919 року окупанти таки добре допекли селянам на теренах захопленої ними України. У самому Трипіллі чимало колишніх повстанців загону отамана Зеленого було схоплено окупантами й замордовано, тому селяни почали добре розуміти, що таке «комунізм». Чимало мешканців Трипілля та навколишніх сіл почали масово втікати подалі від комуністичного «раю», відшуковуючи отамана Зеленого і вимагаючи, щоб він знову взявся за зброю й очолив повстання. Отаман Зелений розумів, що ще не настав час, оскільки мало сил для боротьби з ворогом, але люди твердо стояли на своїй позиції.

Внаслідок цього отаман Зелений зважився знову підняти повстання. Він встановив зв'язок з Українським повстанським ревкомом на чолі з Юрієм Мазуренком, завдяки чому отримав інформацію про прибуття до Таращі кавалерійського полку Федора Гребенка. Як уже зазначалося, отаман Зелений

направив до Тараща на переговори трьох своїх представників, яких комуністи на чолі з Василем Балясом заарештували 13 липня 1919 року.

Як згадував пізніше отаман Зелений [27], наступного дня у свято Петра і Павла, тобто 13 липня 1919 року (який збіг обставин за двома подіями 13 липня 1919 року), він на чолі повстанського загону, який налічував 225 чоловік із 150 гвинтівками та 4 кулеметами, удосвіта підійшов до села Черняхів біля Трипілля, де стояла залога окупантів в кількості 56 чоловік. Заскочивши зненацька, повстанці отамана Зеленого частину залоги знищили, а частину взяли в полон. Звістка про повстання швидко поширювалася, тому отаманові Зеленому потрібно було поспішати, аби уникнути нападу ворога. Невдовзі повстанці вже билися з комуно-московськими підрозділами під Обуховом за 17 кілометрів від Трипілля. Несподівана поява повстанців мала чималий успіх. Загін отамана Зеленого вступив у бій з військовою частиною, до складу якої входило 48 китайців та близько 200 москалів. Повстанці обійшли їх з флангу й розгромили дощенту. Китайців, які не здавалися в полон, було порубано.

Звістка про повстання змусила численні московські загони залишити позиції і втекти, що дозволило отаманові Зеленому без бою зайняти Трипілля, Красне та Долину. За добу чисельність загону отамана Зеленого зросла до 1000, а вже наступного дня, 14 липня 1919 року, він зайняв місто Ржищів. Захопивши на Дніпрі пароплави «Шарлота» і «Зевс», отаман Зелений у ніч на 16 липня 1919 року зайняв місто Переяслав, де у присутності козацтва та місцевого населення, за участю великої кількості священиків урочисто скасував статті *Переяславської угоди 1654 року*, змивши таким чином ганьбу з Богданового чола. У Переяславі отаманові Зеленому з повстанцями поталанило захопити чимало грошей у казначействі, зокрема, 6 пудів срібними монетами.

Через тиждень після початку повстання в отамана Зеленого було вже два полки добре озброєних повстанців. До складу першого полку входило близько 1500 чоловік з 20 кулеметами, до складу другого – близько 700 чоловік з 15 кулеметами. Невдовзі у боях з московськими військами загін отамана Зеленого захопив 4 гармати з 25 набоями.

Московські полки, направлені проти загону отамана Зеле-

ного, повстанці розгромлювали, захоплюючи чимало гвинтівок, кулеметів та гармат. Ці перемоги отамана Зеленого над окремими ворожими полками дуже дратували окупаційну владу в Києві й вона вирішила направити проти повстанців значні військові сили, які очолив Микола Скрипник. З боку Обухова проти повстанського загону отамана Зеленого було вислано велику військову частину чисельністю 6000 курсантів, а з боку Германівки, Кагарлика та Канева також наступали московські військові частини. Дніпром було направлено флотилію броньованих пароплавів, яка мала висадити десант.

У окупаційній пресі повідомлялося [28]:

«20 липня біля села Стайки у Зеленого відбито два пароплави – «Шарлота» і «Зевс». На одному з них розміщувався штаб, якому вдалося втекти. Знайдено цінності Зеленого – 4 пуди срібла дрібною монетою».

Очевидно, це було срібло, яке отаман Зелений захопив у казначействі міста Переяслав.

У цій ситуації становище повстанців отамана Зеленого було безвихідним. Скликавши полкових та сотенних старшин, він доповів про ситуацію, але вже всім було відомо, що війська Директорії УНР здобули Жмеринку, тому повстанці отамана Зеленого вирішили прориватися на з'єднання з військами Симона Петлюри. До цього їх змусило й те, що в загоні було понад 300 поранених, яких повстанці отамана Зеленого не могли віддати на розправу московським комуністам.

Отаман Зелений розпочав відступ з несподіваного нападу на село Горохуватка, де стояв 1-й «радянський» полк чисельністю близько 1000 чоловік, який повстанці розгромили й швидкими темпами вирушили до залізниці через село Вінцетівка. Про бій повстанців отамана Зеленого з ворожим полком у короткій характеристиці повстанського руху 1918–1919 років окупаційна влада повідомляла [29]:

«26 липня бандою Зеленого розбито 1-й радянський полк. Кількість банди складає близько 10 000 чоловік. Штаб повстанців знаходиться у селі Вінцетівка».

Тим часом отаман Зелений швидко рухався в напрямку залізничного шляху з наміром перейти його між станціями Ольшаниця та Карапиші, де розташовувався великий лісовий масив. Окупанти уважно стежили за просуванням повстанців і вислали проти них два бронепотяги, які почали обстрілювати

Старе Трипілля на малюнку Домініка-П'єра де ля Фліза

обоз повстанців, що переходив через залізницю. Повстанцям отамана Зеленого було б непереливки, але гармашеві загону п'ятим пострілом з гармати вдалося влучити в один з бронепотягів. Інший бронепотяг зачепив його й потягнув до станції Ольшаниця. Повстанці отамана Зеленого скористалися цим і встигли переправити через залізницю поранених та обоз.

У донесенні оперативного відділу Київського військового окружного комісара від 28 липня 1919 року повідомлялося [30]:

«З Трипілля із Зеленим пішло близько 100 підвід з пораненими. Перед відходом Зелений запевняв селян, що хоча він і зазнав поразки, але після збирання врожаю він знову повернеться. 27 липня на світанку колони Зеленого, переслідувані більшовиками, рухаючись із села Телешівка у 12 верстах північніше станції Ольшаниця, а далі між Ольшаницею та Саваркою, розібрали залізничну колію й почали поспіхом відходити до лісу. Одна колона повстанців у складі двох полків під командуванням Зеленого прорвалася через лінію залізничного шляху біля станції Карапиші в напрямку Таращі, а друга у складі одного полку перейшла залізничний шлях біля станції Ольшаниця. Обоз повстанців залишився по той бік залізничного шляху. 31 липня Зелений знаходився на схід від Таращі».

Повстанський загін отамана Зеленого рухався дуже швидко. У районі села Жидівська Гребля він витримав бій з московськими військовими частинами, які, переслідуючи загін отамана Зеленого, 31 липня 1919 року зайняли села Ківшо-

вата, Велика Березянка та Мала Березянка [31]. Того ж дня повстанці отамана Зеленого зайняли Ставище і Ставищенську волость. Біля Ставища їм також довелося вступити в запеклий бій з ворожими військами під командуванням Миколи Скрипника, які мали намір перегородити повстанцям подальший шлях.

У Ставищі отаман Зелений дізнався, що Жмеринка знову перейшла до окупантів. Але водночас йому стало відомо, що повстанцями зайнято Умань та Христинівку, тому було вирішено змінити маршрут і повернути на Умань. Для повстанців це рішення було вигідним, оскільки вони наближалися до Вапнярки, де йшли бої Армії УНР з московськими військами. Біля станції Поташ повстанці отамана Зеленого перейшли залізничний шлях і зустрілися з повстанськими загонами отаманів Сокола, Козака та Михайла Павловського. Об'єднавшись з цими загонами під командуванням Павловського, повстанці декілька разів звільняли Умань та Христинівку від московських військ, поки не прибули з Вапнярки війська Армії УНР та спільними зусиллями не розгромили ворога.

У вересні 1919 року отаман Зелений на чолі одного зі своїх загонів відвідав Кам'янець-Подільський, де зустрівся з представниками Директорії та особисто Симоном Петлюрою. Українські соціал-демократи влаштували отаманові Зеленому теплу зустріч, вітаючи його як хороброго борця проти червоної та чорної реакції. Прибувши після тривалих мандрівок у свій рідний край до Київської губернії, отаман Зелений провів у своєму війську нараду, на якій було прийнято резолюцію [32]:

«Ми визнаємо верховною владою Українську Директорію з її теперішнім Соціалістичним урядом».

Усю осінь отаман Зелений вів інтенсивну партизанську війну з денікінцями, зоною діяльності якого під час денікінської окупації були Чигиринський, Черкаський, Канівський, Звенигородський та Уманський повіти.

У жовтні 1919 року отаман Зелений неподалік від Канева вступив у бій з денікінськими козаками і був важко поранений. Дорогою до Трипілля отаман Зелений помер у селі Стрітівці.

3. На денікінському фронті

16 липня 1919 року пізнім вечором кавалерійська бригада Федора Гребенка виступила з Таращі за маршрутом Ківшовата – Лука – Богуслав. Не знайшовши нікого з представників місцевої більшовицької влади, Яків Долицький разом з 4-м ескадроном М.Краснокутського опівночі також виступили з Таращі у напрямку села Ківшовата і наздогнали основні сили бригади майже на світанку за селом Дибенці на підході до Богуслава.

17 липня 1919 року вранці у Богуславі Василь Баляс запропонував Якову Долицькому спробувати зв'язатися по телефону з Києвом і повідомити Володимира Затонського про події вчорашнього дня в Таращі, оскільки напередодні Балясу в телефонній розмові не вдалося докладно поговорити з ним через поганий зв'язок. Крім того, Долицькому було доручено передати Затонському, що бригада виступить з Богуслава на Корсунь, де чекатиме наказу із штабу 12-ї армії про напрямок маршруту на денікінський фронт.

Коли Якову Долицькому вдалося зв'язатися по телефону з Києвом, Володимир Затонський запропонував комусь з бригади приїхати до Києва для докладної інформації про події в Таращі. Василь Баляс доручив Долицькому виїхати до Києва й одночасно домогтися у штабі 12-ї армії наказу про напрямок руху бригади на денікінський фронт із зазначенням маршруту походу. Долицькому належало зв'язатися з Києва із штабом бригади в Корсуні 19 липня 1919 року, тому 18 липня 1919 року вранці бригада Федора Гребенка виступила з Богуслава в напрямку Корсуня. Перед виступом бригади Баляс відібрав у воєнкома М.Іванова мандат, виданий політвідділом колишнього Українського фронту, й вигнав його з бригади.

Того ж дня, 18 липня 1919 року, Яків Долицький виїхав з Богуслава до Києва, куди прибув 19 липня у другій половині дня. Вирішивши всі питання по зв'язку бригади із штабом 12-ї армії, Долицький, замість повернення до бригади, опинився в лікарні, прикутий тифом до ліжка. У бригаду Федора Гребенка він більше не повернувся.

Які ж відгуки навколо подій у бригаді Гребенка під час перебування в Тараще мали місце в офіційних документах окупаційної влади та пресі? Як уже зазначалося, Християн Раковський 1 липня 1919 року відправив Миколі Подвойському телеграму про безладдя в полку Федора Гребенка з рекомендацією Подвойському відправитися на місце «для прийняття термінових заходів». Невідомо, де так довго телеграма блукала, але тільки 19 липня 1919 року Подвойський відправив з Яготина Раковському телеграму-відповідь [33]:

«У відповідь на вашу телеграму від 1.07.1919 р. обіцяю, що Реввійськраді буде запропоновано мною передати кавалерійський полк Гребенка мені на чистку. Досі про це мені не повідомляли».

Микола Подвойський так і не дочекався, коли кавалерійський полк Федора Гребенка передадуть йому «на чистку», оскільки 19 липня 1919 року бригада Гребенка вже стояла в Корсуні по дорозі на денікінський фронт.

А тим часом інформація про події в Таращі почала подаватися в різних джерелах. В оперативному зведенні від 19 липня 1919 року з'явилися два суперечливі повідомлення у зв'язку з подіями в полку Федора Гребенка.

В одному з них повідомлялося [34]:

«Полк Гребенка, що стоїть у Таращі, перейшов на бік повстанців».

В іншому повідомленні зазначалося [35]:

«У Таращі спокійно, розкрито змову: вбито жінку начальника штабу Зеленого, командира батареї, помічника командира батареї, слідчого, священика та ще декількох посередників Зеленого. Загін Гребенка вранці відбув до Богуслава, виконуючи наказ центру».

21 липня 1919 року Християн Раковський відправив до Реввійськради 12-ї армії на ім'я Володимира Затонського телеграму [36]:

«Надзвичайно важливо отримати матеріали, які вилучено у викритих осіб з полку Гребенка про зв'язки Зеленого з Денікіним».

А вже 22 липня 1919 року інформацію про події в Таращі, пов'язані з бригадою Федора Гребенка, було подано в окупаційній пресі [37]:

«У Таращі спокійно. У місті розкрито контрреволюційну

Антон Денікін на параді в Харкові 5 липня 1919 р.

змову, в якій брали участь жінка начальника штабу Зеленого та декілька його посередників».

А тим часом кавалерійська бригада Федора Гребенка вирушила з Корсуня на Черкаси, де форсувала Дніпро і 29–30 липня 1919 року перейшла на Полтавщину, а до цього денікінська армія 25 червня 1919 року зайняла Харків. Для забезпечення тилу та лівого флангу з боку України при подальших операціях проти комуністичної Москви Антон Денікін почав розвивати наступальні операції у південній частині Лівобережної України й завдавати головного удару в Полтавсько–Київському напрямку.

28 липня 1919 року денікінські війська захопили Полтаву, з якої комуністи у великій паніці евакуювалися. Сємьон Аралов та Лєв Троцкій звинуватили в цьому командира бригади Антона Богунського, хоча з 20 липня 1919 року він перебував під арештом. 29 липня 1919 року Богунського було розстріляно. Полк І.Лопаткіна із складу бригади Богунського знявся з фронтових позицій і відступив у бік Золотоноші.

У цьому районі саме знаходилася кавалерійська бригада Федора Гребенка, яка не отримала дозволу йти на фронт під Полтаву, навіть ішлося про її роззброєння. 4 серпня 1919 року бригада зустрілася з полком І.Лопаткіна, про що повідомляло Центральне

бюро зв'язку та інформації при Наркоматі військових справ «радянської України» у бюлетені за № 123 від 8 серпня 1919 року, посилаючись на донесення від 4 серпня 1919 року [38]:

«За отриманими даними, частина солдат бригади Богунського під командою Лопаткіна знаходиться в селі Гельмязів Золотоніського повіту. У Лопаткіна нараховується 400 багнетів при 15 кулеметах. Банда збільшується. Пізніше отримано дані, що банда Лопаткіна зайняла Прохорівку.

Бригадою Гребенка обеззброєно близько 300 чоловік бригади Богунського та віднято гармати».

Це повідомлення засвідчує, що роззброєння загону І.Лопаткіна бригадою Федора Гребенка відбулося без збройної сутички та жодних ускладнень.

А повідомлення в окупаційній пресі з коментарями відносно подій у бригаді Гребенка під час її перебування в Таращі продовжували публікуватися аж до початку серпня 1919 року. Так, 5 серпня 1919 року у пресі з'явилася стаття під заголовком «Смерть білогвардійцям» [39]:

«Розкрито контрреволюційну змову в Таращі. Учасники – колишній ад'ютант Гребенка Баляс та декілька інших офіцерів – взяли за мету повалення радянської влади та об'єднання з Денікіним. У змові брали участь також деякі особи з місцевої буржуазії. Учасників змови у кількості 7 чоловік розстріляно. У повіті цілковитий спокій. Банди Гребенка остаточно знищено».

Але вже за чотири дні в тій же газеті було опубліковано повідомлення під заголовком «Спростування» [40]:

«Редакцією отримано телеграму від завідуючого Політуправління №-ї Київської дивізії із спростуванням розміщеної в № 109 газети «Красная Армия» нотатки «Смерть білогвардійцям». Згідно з отриманою телеграмою, т.т. Баляс та Гребенко на чолі своєї частини виступили на фронт.

Із свого боку редакція висловлює жаль з приводу того, що т.т. Гребенко та Баляс були заплямованими, але дані, на підставі яких було розміщено нотатку «Смерть білогвардійцям», було повідомлено редакції з Бюро Української преси (БУП), на відповідальності якого й лежить вказана нотатка».

Напевно, після роззброєння полку І.Лопаткіна довіра до бригади Федора Гребенка з боку комуно-московського командування почала поступово відновлюватися. Бригада

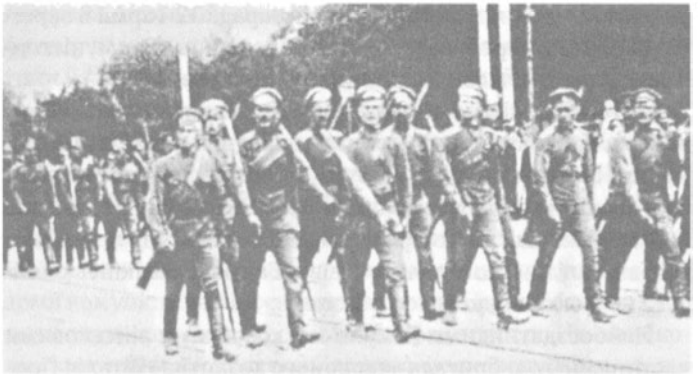

Денікінці вступають до Києва 30 серпня 1919 р.

Гребенка поступово просувалася до денікінського фронту, де завдавала потужних ударів по лівому флангу денікінської армії, яка намагалася прорватися в напрямку Києва. 18 серпня 1919 року під Лубнами відбувся запеклий бій бригади Гребенка з Дроздовською дивізією денікінської армії.

Після подій у Таращі бригада Федора Гребенка знаходилася під уважним поглядом Володимира Затонського, який у своїх спогадах писав:

«Ми з ним (Гребенком. – *О.Б.*) *зв'язалися, коли він провів декілька боїв з Денікіним. Гребенківці билися щиро, а сам Гребенко був поранений і лікувався в армійському шпиталі…»*

Дійсно, у важкому бою з Дроздовською дивізією денікінської армії під Лубнами Федора Гребенка було важко поранено й евакуйовано для лікування до армійського шпиталю в місті Клинці.

Це був останній бій Гребенка, в якому він брав участь як командир, бо до бригади він більше не повернувся. Можна вважати, що з цього часу зірка Федора Гребенка почала поступово згасати. Згодом це стосуватиметься бригади та його вірних бойових соратників у важкій боротьбі в пориві нестійких переконань за справедливість.

А яка ж доля у подальшому очікувала бригаду Федора Гребенка? 30 серпня 1919 року денікінська армія зайняла Київ, а за декілька днів до цього командування 12-ї армії та «український» комуністичний «уряд» на чолі з Християном

Андрій Шкуро

Константін Мамонтов

Раковським залишили Київ. Реввійськрада 12-ї армії 8 вересня 1919 року перебувала в місті Новозибків, а комуністичний «уряд» тимчасово зупинився у Чернігові.

Антон Денікін не обмежився загарбанням Києва – його війська продовжували наступати з півдня і з заходу, маючи на меті за будь-яку ціну здобути Чернігів, щоб забезпечити собі спокійне перебування в Києві. Не здобувши Чернігова й не вирівнявши лінію фронту, яка більше місяця проходила вздовж залізничного шляху Київ – Бахмач, денікінські війська не могли почуватися в безпеці.

Найбоєздатнішими комуно-московськими військовими частинами були бригада «червоного козацтва» Віталія Примакова та бригада Федора Гребенка. Наприкінці серпня – на початку вересня 1919 року бригада Примакова прикривала фланги 12-ї армії, стримуючи денікінські війська в районі станції Крути. Денікінці підтягнули свіжі резерви й потужним натиском змусили бригаду Примакова відійти до річки Вересоч, де вона отримала завдання зайняти бойові позиції на підступах до Чернігова й дати змогу особовому складові 12-ї армії привести себе у бойовий порядок. На річці Вересоч бригада Примакова тривалий час стримувала натиск денікінських військ, ведучи уперті бої з біло-московськими військами поблизу сіл Дроздівка, Жуківка та Вересоч, протягом двох тижнів обороняючи Чернігів та переправи через Десну. Для бригади Примакова настало полегшення тільки з підходом відступаючих частин 12-ї армії та кавалерійської бригади Гребенка вже під командуванням Василя Баляса, яка розташувалася ліворуч від бригади Примакова в напрямку міста Борзна.

У цьому районі вже декілька тижнів діяли чернігівські партизанські загони. За розпорядженням комуно-московського командування вони займали передові позиції вздовж сотень верст у таких лісових масивах, де для регулярних військових частин перебування було неможливим. Ці партизанські загони тримали зв'язок з бригадами Віталія Примакова та Федора Гребенка.

Наприкінці вересня 1919 року комуно-московське командування бригади Віталія Примакова та Федора Гребенка перекинуло на північ проти військ генералів Андрія Шкуро та Константіна Мамонтова, після чого військове командування

генерала Антона Денікіна почало стягувати на цю дільницю фронту дедалі більше сил. Комуно-московські регулярні частини й партизани уперто оборонялися на цій дільниці фронту, але стримати потужний натиск денікінських військ вони не змогли. Тому переважаючі сили армії генерала Денікіна розгромили лівий фланг комуно-московського фронту й 11 жовтня 1919 року зайняли Чернігів.

Сєрґєй Мєженінов

У середині вересня 1919 року змінилося командування 12-ї армії – замість Ніколая Сємьонова командуючим 12-ї армії комуністична Москва призначила Сєрґєя Мєженінова, який отримав наказ терміново відправитися до Новозибкова і взяти під свій контроль комуно-московські війська, що відступили з Києва.

Член Реввійськради 12-ї армії Ніколай Муралов зв'язався з Реввійськрадою Гомельського укріпленого району з метою одержання автомобіля для поїздки до Чернігова, де на той час перебував «український» комуністичний «уряд» на чолі з Християном Раковським. Наступного дня опівдні члени Реввійськради 12-ї армії на чолі з Сєрґєєм Мєженіновим прибули до Чернігова, де відбулася зустріч з Раковським та докладне ознайомлення з воєнним становищем у штабі групи військ біля Чернігова. Чітких відомостей про дислокацію комуно-московських та денікінських частин у штабу не було, але Мєженінову доповіли про невдоволення кавалерійською бригадою Федора Гребенка, яка, мовляв, самочинно «партизанить». Це було в той час, коли бригада стояла під Черніговом ліворуч від бригади Віталія Примакова.

Ніколай Муралов

Таку поведінку особового складу бригади можна пояснити тим, що у зв'язку з відсутністю Гребенка серед командного складу почало проявлятися невдоволення нездатністю Василя Баляса командувати кавалерійською бригадою. Але за дуже складної ситуації на денікінському фронті комуно-московському командуванню необхідно було зберегти бригаду, тому її було перекинуто на північ від Чернігова.

Після захоплення Чернігова денікінською армією та відступом комуно-московських військ фронт стабілізувався, що дало змогу комуно-московському командуванню розпочати підготовку до наступу проти денікінських військ.

Про підготовку до наступу комуно-московських військ та долю кавалерійської бригади Федора Гребенка описав у

своїх спогадах командуючий 12-ї комуно-московської армії Сєрґєй Мєженінов [41]:

«Головну увагу приділено кавалеристам і броньовикам, яким доведеться виступити першими для прикриття шосе від Чернігова до Києва. Щойно одержані відомості свідчать про те, що не можна розраховувати на кавалеристів Гребенка, а в полках обговорювалося й було схвалено рішення «йти в партизани», а далі – до Петлюри. Надійшло повідомлення, що командування угорської дивізії в особі Добровольського та його штабу втекло до денікінців, і ескадрони дивізії залишилися без начальства. З кавалерії тільки червона бригада тов. Примакова та кінний матроський полк тов. Можняка готові до бою.

Назріває нагальне рішення виграти час на організацію частин і дати їм можливість відпочити й поповнитися, а потім вдарити від Чернігова на Київ. Але передусім потрібно звернути увагу на тих, що вагаються, та кандидатів у зрадники. На перших можна вплинути переконливим словом, на інших – негайним ударом. Тов. Примаков повинен уночі обезброїти бригаду Гребенка, забравши коней та сідла. До угорської дивізії делегуються політичні працівники й командири.

Піхотним частинам з місцевого відділу постачання армії видали «мозаїчне взуття», як називалися черевики з багатьма латками на верхах та підметках і цвяхами, що стирчали зсередини. Але за браком кращого взуття й цьому дуже раділи. Тільки «індивідуальне припасування» іноді змушувало власника мозаїчної пари використати черевик однієї ноги, а інший пропонувати сусідові.

Через деякий час з'ясувалося, що кавалерійська бригада Гребенка розійшлася «партизанити». До штабу армії прибуло декілька чоловік цієї бригади і заявили, що отаман Баляс готовий знову сформувати бригаду, а «хлопці розійшлися, бо не вірять Гребенку (безумовно, причина втечі вояків з бригади полягала в іншому: як уже зазначалося, особовий склад бригади завжди відстоював свого командира й погрожував розійтися у випадку відсторонення від командування Федора Гребенка, який на той час перебував у шпиталі. - *О.Б.*).

Потрібно було поспішати з добором кадрів командирів та політпрацівників, які могли б допомогти новоявленому командирові-отаману сформувати бригаду. Було вдало запро-

поновано тов. Гриньова, досвідченого випробуваного в боях кавалериста, якого не лякали несподіванки, що могли трапитися у процесі нових формувань. Терміново склали відозву до «славних бійців» кінної бригади й оголосили, що всі вірні справі трудящих бійці мають зібратися у Клинцях, де через декілька днів РВР армії проведе огляд.

Ескадрони вишикувалися для огляду в одну шеренгу на відстань чотирьох верст (вони не вміли шикуватися інакше). Взагалі поняття строю для них не існувало: усі тлумилися, обмінювалися зауваженнями – одні вершники скакали до строю, інші – від нього. Бійці дивилися на нас як винуватців усіх негараздів, і в їхніх відповідях на привітання проглядалося занепокоєння й ворожість. Потрібно було якомога швидше переломити цей настрій. Член РВР армії тов. Аралов у короткій та переконливій промові пояснив значення класової боротьби з численними ворогами, підкреслив важливість організованості: наприклад, Петлюра готовий битися з Денікіним за Київ, але Аралов закликав до якнайшвидшої організації для того, щоб «всипати обом».

Серед вояків ходили чутки про чиюсь зраду, а дехто запитував: «Що, знову примусите лозу рубати?»

Обставини вимагали переходу до дій, які б усунули непевність ситуації, словом – потрібно було командувати. Але як прибрати до рук масу, щоб вона прийняла нових командирів? Було вирішено тов. Баляса замінити тов. Гриньовим. Тов. Аралов, звертаючись до бійців, продовжив промову:

- Ось ви пройшли всю Україну, брали участь у багатьох боях і через рік знову опинилися в Клинцях, звідки й починали справу визволення трудящих. Чим це можна пояснити? Силою ворога? Ні, з ворогом окремі купки, а з нами весь трудовий люд. Слабкість – усередині нас. Треба організуватися, навчитися володіти конем і зброєю, тоді нам ніякий ворог не страшний. Давайте перевіримо, як ми володіємо конем. Ось давній кавалерист тов. Гриньов поведе вас в атаку на кущі, які видніються за тисячу кроків звідси...

Гриньов вигукнув якісь слова команди, і лавина чорних папах, червоних башликів з ледь піднесеними шаблями рвонулися вперед. Щось стихійне почувалося в цьому пориві, але труднощі польових скачок далися взнаки для незвиклих: дехто спішився, а були й такі, що, кульгаючи, бігли за конем, а

подекуди залишилися сидіти на місці. Огляд було закінчено. Розпочався аналіз.

- Так от, товариші, ви самі упевнилися, що без виучки навіть кущі важко атакувати. Новий командир бригади, тов. Гриньов, навчатиме вас тут тиждень, а потім виступите на фронт. Тов. Баляс буде його помічником.

Жодного звуку протесту. Усі заклопотано обсмикували спорядження.

- До скорого побачення, товариші!

- Щасливо!.. – лунає дружня відповідь».

Таким чином, бригада Федора Гребенка припинила своє існування: частина бійців перейшла до піхоти, а частина – до бригади «червоного козацтва» Віталія Примакова. За спогадами Сєрґєя Мєженінова, на базі колишньої бригади Гребенка було сформовано кавалерійський полк під командуванням В.Гриньова, у складі якого були люди, що навіть не вміли сидіти на конях. Було очевидним, що в цьому полку дуже мало залишилося кавалеристів школи Гребенка, відданих комуністові Василеві Балясу.

А якою ж була подальша доля другого комуно-московського «уряду» України, який очолював Християн Раковський? У зв'язку з наближенням денікінських військ до Чернігова, де перебувала Рада оборони «радянської України», у вересні 1919 року виникла нагальна необхідність евакуації її в інше місто. Раковський виїхав до Москви, а 26 вересня 1919 року було відправлено телеграму Владіміру Лєніну та ЦК РКП(б) із запитом щодо подальшого місцеперебування Ради оборони «радянської України» та кому з її членів дозволяється виїхати з Чернігова. З ЦК РКП(б) було отримано дозвіл евакуювати Раду оборони до Москви, про що було повідомлено телеграмою за підписом Раковського. У зв'язку з цим Рада оборони прийняла рішення 28 вересня 1919 року про виїзд до Москви та одночасне вивезення майна Ради оборони «радянської України» [42].

Історія повторилася: у квітні 1918 року після звільнення України Армією УНР та німецькими військами до Москви виїхав перший «робітничо-селянський уряд України», а у вересні 1919 року туди також відправився другий «робітничо-селянський уряд України» з початком наступу Армії УНР

та денікінських військ проти комуно-московських військ.

Перед захопленням Чернігова денікінськими військами Реввійськрада 12-ї армії перебралася до міста Ріпки, а потім у місто Гомель, внаслідок чого під окупацією комуністичної Росії залишилася тільки частина Чернігівської губернії. Так закінчилася її друга агресія проти України й розпочалася окупація України денікінською армією з тією ж метою – відновлення «єдіной і нєдєлімой» Росії.

15 жовтня 1919 року в Москві відбулося засідання Президії ВУЦВК, на якому були присутні Григорій Петровський, Михайло Полоз та Богуславський. Ця трійка прийняла таку постанову [43]:

«1. Приймаючи до уваги захоплення більшої частини території України білогвардійськими бандами, а також колишню постанову ЦВК про ліквідацію центральних установ, Президія вважає недоцільним у нинішній час існування уряду в повному складі, а вважає необхідним тимчасово призначити три особи для керівництва політичним життям та боротьбою за радянську владу на Україні, наділивши їх усіма правами уряду.

2. До урядової трійки обрати голову Раднаркому тов. Раковського, голову ЦВК тов. Петровського та наркома соцінспекції тов. Іоффе. Секретарем уряду обрати тов. Богуславського. При уряді створити невеликий секретаріат. Місцем перебування уряду тимчасово має бути Москва…

3. Центральний виконавчий комітет тимчасово розформувати з 16 жовтня.

Члени ЦВК поступають у розпорядження партійних та військових установ…»

Михайло Полоз. Ще один українець, спокушений Москвою і знищений нею 1937 р.

На відміну від першого «радянського уряду України», коли у Москві влітку 1918 року було створено так звану «дев'ятку», від другого «радянського уряду України» залишився тільки «український урядовий центр» у складі трьох осіб. Цей так званий «уряд» також прийняла у свої «пенати» комуністична Росія, аби через деякий час розпочати третю агресію проти України.

У зв'язку з цим доцільно навести вислів члена колишнього другого «українського радянського уряду» Дмитра Мануїльського, коли він з розчаруванням зауважував другу за два роки поразку комуністичної Москви в Україні:

«Кожної весни ми виряджаємо на Україну чергову театральну трупу, яка, здійснивши своє турне, повертається до Москви».

Краще не скажеш!

Ми розпочинали другу книгу «Протистояння» із звернення таращанських повстанців «Чого ми домагаємось», в якому малися на увазі козаки «бригади Натієва». Таку назву отримала Окрема Запорозька бригада армії УНР, яка потім трансформувалася в дивізію та корпус під командуванням генерала Олександра Натієва, що перебував на службі Української Держави при гетьманові Павлові Скоропадському. Під назвою «бригада Натієва» цей корпус залишився у спогадах учасників подій 1918 року.

Насамкінець варто зазначити, що сформована Федором Гребенком Таращанська кавалерійська бригада у спогадах комуно-московських воєначальників отримала назву «бригада Гребенка», під якою вона залишилася в історії.

Від «бригади Натієва» до «бригади Гребенка» – такий шлях пройдено в цій оповіді, пов'язаний з трагічними подіями в історії України. Дай Боже, щоб ці трагічні події залишилися для України тільки в історії!

Чекісти, що придушували визвольний рух в Україні. Херсон

Розділ четвертий

Пам'ять про великих людей має для нас не менше значення, ніж їхня жива присутність.
Луцій Анней Сенека.

Роздоріжжя людських доль

1. Федір Гребенко, Василь Баляс та інші лісовичани

Упродовж опису життя та діяльності командира з'єднання таращанських повстанців під час селянського повстання проти німецьких окупаційних військ влітку 1918 року, а потім командира кавалерійського полку та бригади у складі московської «червоної армії» у 1919 році Федора Гребенка, досить часто зустрічалися імена його земляків із села Лісовичі, міста Таращі та інших сіл Таращанського повіту, які певною мірою були причетними до його долі. Серед них були переконані комуністи – Іван Гриневич, Василь Баляс, Сергій Винарський, і такі, що спочатку стримано сприймали комуністичну ідеологію – Павло Мозель, Данило Циплюк, Яків Волошин та інші, проте більшість учасників походів під проводом Гребенка боролися передусім за незалежність України. І

Гребенку досить часто доводилося з великими труднощами залагоджувати стосунки між обома сторонами.

У розповіді про подальшу долю Федора Гребенка використовуватимуться матеріали з різних джерел, а висновки пропонуємо робити вам, шановні читачі. Спочатку наведемо спогади переконаного комуніста Івана Гриневича [1]:

«У 1919 році бригада під командуванням колишнього таращанського воєнкома Ф.Гребенка самовільно залишила Західний фронт і через Умань, Тетіїв, Ставище прибула до Таращі. Дорогою ця бригада залишала за собою бандитські сліди: грабунки, насилля. Прибувши до Таращі, Ф.Гребенко не визнав місцевих органів радянської влади, більше того – бійці його бригади почали грабувати склад спирту на винокурному заводі.

У той час я був на посаді голови повітревкому. Про вчинені неподобства я повідомив по телефону в Київ. Наступного дня до Таращі прибув член Реввійськради В.Затонський разом з т.т. Кокошком та Кривенком. Увечері відбулося засідання ревкому за участю В.Затонського та представників командного складу бригади. Ф.Гребенко пообіцяв В.Затонському підпорядкуватися наказові Реввійськради та виступити з бригадою на фронт. Але ці обіцянки залишилися тільки на словах, а насправді він послав засідку з кулеметом на білоцерківський шлях. Але один з товаришів попередив про це, тому т.т. Кокошку та Затонському вдалося проскочити на легковій машині через село Криве у двох кілометрах від засідки гребенківців.

Після від'їзду тов. В.Затонського Ф.Гребенко та його прибічники з командного складу прийняли делегацію від Зеленого, яка запропонувала об'єднати сили для захоплення Києва. Про цю змову дізнався В.Баляс та прихильники радянської влади з командного складу бригади Ф.Гребенка. Вони в терміновому порядку вжили заходів: заарештували частину змовників та розстріляли. Наступного дня бригада відправилася на фронт. Через днів десять Ф.Гребенка було викликано Реввійськрадою в Річицю, засуджено й покарано по заслузі...»

У наведених спогадах Івана Гриневича про перебування бригади Федора Гребенка у Таращі наявна чимала частка брехні, особливо про грабунки та насилля під час рейду кавалерійського полку Гребенка від Старокостянтинова до

Тараща. До того ж, Гребенко не був розстріляним через десять днів після виходу бригади з Тараща в ніч з 16 на 17 липня 1919 року, а Реввійськрада 12-ї армії тільки 31 серпня 1919 року перебралася з Києва до Новозибкова, а не в Річицю (тепер – Білорусь). Тому залишимо наведене вище на совісті Гриневича, який уже давно відійшов у засвіти.

Наведемо ще одну версію розстрілу Федора Гребенка, подану письменником-таращанцем Юрієм Бурляєм, що видав два романи «Світанок» та «Червоний вир» про Гребенка у 80-х роках XX століття, в яких він висвітлив його військову діяльність під ім'ям Гнат на прізвище Вернигора. Подамо висловлювання Бурляя, що стосуються останніх днів Гребенка [2]:

«Його ще раз звинуватили у партизанщині. Пригадали минулорічне блукання по Лівобережжі в очікуванні всеукраїнського повстання. І провал цього повстання, яке розколювали «праві»... І помилки інших... І підступи білогвардійського вивідника Катхе йому також поставили на карб.

Спеціальним швидким потягом приїздив сам Троцький – чорненька кучерява борідка, бліде нервове обличчя. Тодішній голова уряду Радянської України – Раковський – одразу знайшов спільну мову із всесильним наркомвоєнмором. Разом вирішували Гнатову долю, коли визначали трійку ревтрибуналу. І коли наказ їй віддавали.

Один із трійки, Порубаєв, перед смертю і розповів про той наказ, про ту страту».

Дослідження цієї версії розстрілу Федора Гребенка проводив також краєзнавець з Тараща Ян Якубовський, який у своїх спогадах писав [3]:

«Ф.Гребенка настигла участь Т.Черняка, В.Боженка, М.Щорса, але за судом ревтрибуналу. Гребенка було викликано з госпіталю в місті Унеча, де стояв штаб армії, і там відбувся суд. На суді був присутній Троцький. Рішення суду було виконане тут же – розстріл! Наш земляк Бурляй Ю.С. проводив дослідження по Гребенку й розшукав члена трійки, який брав участь у суді – т. Порубаєва, який проживав у Києві. П. Порубаєв розповів Юрію Семеновичу, що Гребенка було розстріляно за сфабрикованими даними та доносами, які потім не підтвердилися».

Варто внести суттєві уточнення до версії розстрілу Федора Гребенка, поданої Юрієм Бурляєм та Яном Якубовським.

Передусім, потрібно розглянути можливість участі Льва Троцкого у засіданні трибуналу, на якому, за версією Бурляя та Якубовського, розглядалася справа Гребенка.

Під час другої агресії комуністичної Росії проти України спеціальний потяг голови Реввійськради РСФРР Льва Троцкого курсував теренами України. Цей потяг було створено терміново влітку 1918 р. на базі потяга, що належав цареві Російської імперії Ніколаю II Романову. У складі потяга було 12 вагонів, частина яких була з кулеметами. Паротяги та вагони з кулеметами були броньовані. До складу потягу входили величезний гараж, що включав декілька автомобілів, та цистерна з бензином. Усі вагони були з'єднані внутрішнім телефонним зв'язком та сигналізацією. У потягу працювали секретаріат, типографія, телефонна станція, радіо- та електрична станції, морозильні камери, бібліотека і баня.

Лєв Троцкій бреше з даху свого потягу «Сторож рєволюції»

Команда потягу складалася з 200 чоловік, в основному латишів, китайців та матросів. Для цієї команди було створено спеціальну форму одягу, визначено особливі умови харчування. Частина працівників потягу носила шкіряне обмундирування, яке впливало на московських біців як «важковаговий гіпноз». На лівому рукаві усіх членів команди потягу, нижче плеча, виділявся круглий металічний знак, ретельно вироблений на монетному дворі. Команда потягу була озброєна, як кажуть, «до зубів», а всі працівники потягу володіли зброєю.

Один із паротягів і автомобілі використовувалися Троцкім для поїздки на найближчі від місця стоянки потягу діль-

ниці фронту. Щоби уникнути можливих непередбачуваних ситуацій інший постійно знаходився під парами. За три роки спеціальний потяг Троцкого здійснив 36 рейсів загальною протяжністю 105 тисяч кілометрів.

Під час свого пересування в різних пунктах московсько-українського фронту на теренах України Лєв Троцкій постійно видавав газету «В путі», яка дозволяє відстежити маршрут його пересування. Після захоплення Харкова денікінськими військами 24 червня 1919 року, згідно з інформацією газети «В путі», 21 липня Троцкій перебував у Кременчуку та Полтаві, 22 липня – знову в Кременчуку, а 26 липня Троцкій уже був на станції Коренєво на дільниці фронту між 12-ю та 14-ю комуно-московськими арміями. 29 липня 1919 року Троцкій перебував у Пензі, 1 серпня – у Воронежі, а потім знову в Україні: 3 серпня – у Миргороді, 4 серпня – в Лубнах та 8–9 серпня – в Конотопі. На цьому перебування Троцкого на теренах України закінчилося. 13 серпня 1919 року він перебував у Воронежі, 4 вересня – в Тулі та Орлі, 11 вересня – в Тулі та Ржеві, а 12 вересня 1919 року прибув до Тамбова.

Справа в тому, що цими днями загальна ситуація на фронтах складалася не на користь московських комуністів, оточених білогвардійськими військами, які готувалися до останнього вирішального удару. Наприкінці вересня 1919 року денікінські війська захопили Курськ і, наступаючи вздовж залізничної магістралі Курськ – Орел – Тула – Москва, невпинно наближалися до Москви. Тому в цей час Троцкій постійно знаходився на фронті в напрямку Москви і не міг перебувати на дільниці цього фронту на теренах України.

6 жовтня 1919 року денікінські війська захопили Воронiж, а 11 жовтня – Чернігів. Донська кіннота генералів Андрія Шкуро та Константіна Мамонтова після захоплення Чернігова завдала значних поразок комуністичним арміям Південного фронту.

За даними газети «В путі» Лєв Троцкій з 6 жовтня 1919 року перебував в районі Москва – Тула. Про цю ситуацію історик Михайло Ковальчук писав [4]:

«Голова Реввійськради РСФРР Л.Троцький згодом згадував про ці тижні, як про «вкрай небезпечні». Здавалося, радянська влада доживала останні дні. Більшовики інтенсивно готувалися до переходу в підпілля та виїзду в еміграцію. Урядові та

Олександр Колчак

Ніколай Юденіч

Євґеній-Людвіґ Міллєр

партійні структури розпочали евакуацію до Вологди. Було створено підпільний Московський комітет РКП(б), поспіхом друкувалися фальшиві царські банкноти для забезпечення комуністичної партії у підпіллі грішми. Троцький заявляв: «Ми підемо, але так грюкнемо дверима, що сколихнеться світ...»

В цей же час на сході комуністам загрожували війська адмірала Олександра Колчака, з північного заходу – білогвардійські формування генералів Ніколая Юденіча та Євґенія-Людвіґа Міллєра, а на заході – вороже налаштована Польща.

Для організації оборони «колибєлі» комуно-московського перевороту проти 25-тисячної армії генерала Юденича «вождь світового пролетаріату» Владімір Лєнін направляє того ж таки Троцкого, куди останній відбув 16 жовтня. На цьому фронті під Петроградом Лєв Троцкій перебував до 3 листопада 1919 р. Тому він не міг брати участі у засіданні трійки «ревтрибуналу», на якому вирішувалася доля Федора Гребенка.

Як уже зазначалося, 30 вересня 1919 року Рада оборони «радянської України» відбула до Москви, а 15 жовтня її було повністю ліквідовано. Від цього дня ніякого уряду «радянської України» вже не існувало, а замість нього було створено «український урядовий центр», але знову на території Росії, тобто – за межами України. Тому Християн Раковський також не мав ніякого відношення до суду над Федором Гребенком. Крім того, штаб 12-ї московської армії стояв у Новозибкові, тому суд над Гребенком не міг відбутися в Унечі.

Звернемося до офіційних висловлювань відносно долі Федора Гребенка відомих комуно-московських діячів – командувача Українським московським фронтом Володимира Антонова-Овсієнка та члена Реввійськради 12-ї комуно-московської армії Володимира Затонського.

Коли Антонову-Овсієнку повідомили, що 1-й кавалерійський полк під командуванням Гребенка 1 червня 1919 року вирушив із Старокостянтинова в напрямку Вінниці, він відповів [5]:

«Неодноразово наказувалося – усунути Гребенка, виконати наказ. Але командування 1-ї армії щоразу всіляко вигороджувало Гребенка, замазуючи його провину, вірило клятвам Гребенка».

Після цих слів Антонов-Овсієнко у своїх спогадах у дужках додав:

«Недовіра командуючого українським фронтом виправда-

лася. Згодом у боротьбі з денікінцями Гребенко поводив себе по-зрадницьки, і був нами розстріляний».

Як уже зазначалося, кавалерійська бригада під командуванням Федора Гребенка брала участь у боях з денікінцями, коли, за словами Володимира Затонського, «він мав уже декілька боїв з Денікіним, а гребенківці билися щиро». 18 серпня 1919 року в бою під Лубнами Гребенко зазнав важкого поранення, і його було відправлено на лікування до шпиталю у місті Клинці. Тому наведене у спогадах Антонова-Овсієнка твердження, що Гребенко у боях з денікінцями поводив себе «по-зрадницьки», не відповідає дійсності.

Особовий склад кавалерійської бригади Федора Гребенка під час перебування на Чернігівщині через відсутність командира, який знаходився у шпиталі на лікуванні, дійсно почав розбігатися. У полках бригади обговорювалося та схвалювалося рішення «йти у партизани, а далі – до Петлюри». У цей час відбувалися інтенсивні бої між Армією УНР та білогвардійськими військами на Правобережній Україні, тому значна частина кавалеристів бригади Гребенка не визнавала Василя Баляса за свого командира й готова була боротися проти білогвардійських військ на боці Армії УНР. За наказом комуно-московського командування 12-ї армії бригаду Гребенка було роззброєно бригадою Віталія Примакова, після чого Гребенко став не потрібним московським комуністам. З цього приводу Володимир Затонський у своїх спогадах писав [6]:

«Після одужання його все-таки заарештували й відправили до Москви у ВНК. Потім його було розстріляно (надто несталим він був, за деякими відомостями, його знову оточила непевна публіка)».

Щодо «непевної публіки», то у спогадах Володимира Затонського це стосувалося подій, які відбувалися у кавалерійському полку Федора Гребенка під час його реорганізації в Таращі. Оскільки Гребенко перебував у шпиталі, то навряд чи ВУНК могла дозволити, щоб його оточила «непевна публіка». Найімовірніше, комуно-московське командування вже не відчувало особливої потреби в ньому і, як українця, вирішило його знищити, як було знищено Тимофія Чернявка, Василя Боженка, Миколу Щорса та інших українських командирів у комуно-московських військах.

Про перебування Федора Гребенка у шпиталі подамо інформацію за спогадами Якова Долицького, який під час наступу денікінських військ на Київ опинився на лівому березі Дніпра, де вранці 31 серпня 1919 року його було підібрано автомобілем, що йшов на Козелець. Звідти Якова Долицького направили до Новозибкова у штаб 12-ї комуно-московської армії, де його зарахували до штабу армії.

Дізнавшись про перебування пораненого Федора Гребенка у Клинцях, Яків Долицький у вересні 1919 року відвідав його в армійському шпиталі, де довідався від Гребенка про бойові дії бригади на денікінському фронті та обставини його поранення. У жовтні 1919 року Яків Долицький знову навідався у Клинці перед від'їздом на денікінський фронт, але цього разу застав Гребенка на приватній квартирі. У невимушених домашніх умовах вони вели цілком відверту тривалу розмову, як близькі земляки, що пройшли пліч-о-пліч довгий і важкий шлях боротьби у складі з'єднання таращанських повстанців від Київщини до нейтральної зони.

Яків Долицький повідомив Федорові Гребенку, що у штабі 12-ї армії та Реввійськраді ходять різні кривотлумачення про його причетність до змови на чолі з Катхе у Таращі. Долицький порадив Гребенку поїхати до Новозибкова, у штаб 12-ї армії, зустрітися з командуючим армії Сєрґєєм Мєженіновим та членом Реввійськради Сємьоном Араловим та у відкритій розмові з ними домогтися зміни ставлення до нього командування та Реввійськради 12-ї армії.

Федір Гребенко з великою повагою та схваленням поставився до поради Якова Долицького, але вважав, що зустріч у штабі армії краще організувати, коли до Новозибкова прибуде Володимир Затонський, який перебував у цей час на комуно-московському фронті проти Армії УНР в районі Коростеня, де перебувала 44-а комуно-московська дивізія під командуванням Івана Дубового. Тому на пропозицію Долицького Гребенко відповів, що Сєрґєй Мєженінов та Сємьон Аралов перебував в Україні недавно і його не знають, проте пообіцяв: як тільки Затонський прибуде до Новозибкова, він виїде у штаб армії для зустрічі та розмови з командувачем армії Мєженіновим та членами Реввійськради 12-ї армії.

Яків Долицький попрощався з Федором Гребенком і повернувся до Новозибкова, звідки його направили на дені-

кінський фронт. Чи відбулася зустріч Гребенка з командуванням та членами Реввійськради – невідомо, оскільки Долицькому більше не довелося зустрічатися ні з Володимиром Затонським, ні з Гребенком.

Відтак наведемо офіційне повідомлення про долю Федора Гребенка, отримане з Управління реєстрації та архівних фондів Федеральної служби безпеки (ФСБ) Росії від 6 квітня 2010 року за № 10/А-Б-568 [7]:

«У матеріалах архівної кримінальної справи, що зберігається у Центральному архіві ФСБ Росії, є такі відомості.

Гребенко Федір Прохорович, 1888 року народження, уродженець села Лісовичі Київської губернії, з селянської родини, закінчив школу прапорщиків у місті Києві. Колишній поручник, до жовтневої революції – командир ескадрону 9-ї кавалерійської дивізії, на момент арешту – начальник штабу 2-ї бригади 9-ї кавалерійської дивізії, заарештований 26 жовтня 1919 року в селі Клинці особливим відділом 12-ї армії за звинуваченням у невиконанні бойових наказів, у зраді радянській владі та надсиланні ультиматуму Українському радянському урядові скласти свої повноваження й залишити межі України. За розпорядженням Реввійськради армії направлений до Москви в Управління особливого відділу ВЧК. Звільнений за амністією з внутрішньої в'язниці ВЧК (розпорядження від 3 грудня 1919 року).

Пам'ятний знак на честь Федора Гребенка на його батьківщині у Лісовичах

Інші відомості стосовно Гребенка Ф.П. у Центральному архіві ФСБ Росії відсутні».

З цього документу можна зробити висновок, що кримінальну справу на Федора Гребенка було відкрито після його арешту в Клинцях, суд відбувся у Новозибкові, де розміщувався штаб 12-ї комуно-московської армії, а направлення Гребенка до Москви у ВЧК відбулося після суду.

Цілком можливо, що, як стверджували Юрій Бурляй та Ян Якубовський, до складу «трійки», що судила Федора Гре-

Вид Базарної площі Новозибкова, в якому влітку і восени 1919 р. містився штаб 12-ї армії комуно-московських військ, що окупували Україну

бенка, входив Павло Порубаєв, колишній моряк, який очолював військовий трибунал у бригаді «червоного козацтва» Віталія Примакова. Враховуючи, що бригада Примакова розброювала бригаду Гребенка, його також судив армійський трибунал за участю представника трибуналу від бригади «червоного козацтва». Порубаєв згадував, що вони, члени трибуналу, були тривкими, перевіреними комуністами, які боролися з контрреволюціонерами. Такий «трибуналець» не міг не засудити «контрреволюціонера» Гребенка.

Повідомлення про звільнення Федора Гребенка з в'язниці, на наш погляд, не відповідає дійсності, оскільки таких як Гребенко Всеросійська ЧК з так званої внутрішньої в'язниці особливого відділу ВЧК ніколи не звільняла, тим більше – українця. Тоді на колишніх царських в'язницях у Москві можна було прочитати напис: «Советский дом лишения свободы», але в дійсності це було набагато гірше, ніж колишній «каторжний централ», хоча б за зовнішніми умовами побуту. На той час у таких в'язницях на стінах висіли правила, що забороняли не тільки читання, а й прогулянки. Не кращими були й офіційні правила у внутрішній в'язниці особливого відділу ВЧК у Москві, оскільки «чекісти» (колишні кримінальні злочинці) удосконалювали каральні методи утримування в'язнів: було придумано особливі залізні щити (крім ґратки), які із зовнішнього боку закривали вікна, створюючи напівтемряву в камерах.

У таких умовах у внутрішній в'язниці особливого відділу ВЧК у Москві міг утримуватися й Федір Гребенко, тому можна з упевненістю констатувати, що його ніхто не звільняв. Щоправда, могли «звільнити», а потім розстріляти у потилицю «прі попитке к бєгству».

Про це говорить прийнята ще у 1918 році у внутрішній в'язниці особливого відділу ВЧК у Москві практика розстрілювати в'язнів тут же у дворі або у підвалі. При цій операції заводили спеціально придаштований автомобіль, гудіння якого лунало під час страти, щоб перехожі не чули пострілів. Страта здійснювалася новим в історії способом – пострілами у потилицю смертнику, що йшов попереду. Гудіння автомобіля під час страти сповіщало усіх, що в цей момент здійснюється великий інквізиторський суд над невинними. Цей спосіб московські органи ВЧК*, ГПУ**, а згодом НКВД*** та КГБ**** практикували протягом багатьох років.

У цьому будинку в Москві найімовірніше і загинув Федір Гребенко

Таким чином, з чотирьох українців, що входили до командного складу 12-ї комуно-московської армії та займали посади на рівні командирів дивізій та бригад, трьох із них – Тимофія Черняка, Василя Боженка та Миколу Щорса – було вбито московськими комуністами, яким вони так віддано служили, «бєз суда і слєдствія», і тільки Федора Гребенка знищили за так званим «судом» («трійка» де-юре не була судом, оскільки сліпо виконувала вказівки вищих інстанцій про ув'язнення чи розстріл «інакомислящіх», а де-факто беззастережно виконувала роль ката. – *О.Б.*) військового трибуналу 12-ї комуно-московської армії.

А як же склалася доля іншого лісовичанина Василя Баляса, який протягом усієї оповіді про військову діяльність Федора Гребенка фактично перебував поряд з ним? Баляс був переконаним комуністом, із заздрістю ставився до військо-

* Всєроссійская Чрєзвичайная Комісія

** Главноє Політіческоє Управлєніє

*** Народний комісаріат внутрєнніх дєл

**** Комітєт Государствєнной Бєзопасності

вого таланту Гребенка, тому упродовж усього часу перебування в одній військовій частині стосунки між ними були складними й напруженими.

Як уже зазначалося, після початку *Таращанського повстання* і захоплення 12 червня 1918 року Таращі Василя Баляса було звільнено з в'язниці й призначено Федором Гребенком командиром артилерії у з'єднанні таращанських повстанців. На цій посаді він залишався упродовж усього періоду переходу таращанських повстанців до нейтральної зони. Під час формування комуно-московських військ у нейтральній зоні Баляса було призначено командиром ескадрону в 2-му Таращанському полку під командуванням Василя Боженка, а потім за рекомендацією Гребенка його було переведено до кавалерійського полку Гребенка, який призначив Баляса заступником командира полку. Згодом, під час формування кавалерійської бригади в Таращі, Федір Гребенко призначив його командиром 1-го кавалерійського полку.

Це також не влаштовувало Василя Баляса, тому він писав Володимирові Затонському доноси на Гребенка, досить часто зопалу неврівноважено нагадував йому, що Християн Раковський давно не довіряє Гребенку й має намір усунути його з посади командира кавалерійського полку. Цієї думки, як уже зазначалося, дотримувався й командувач комуно-московських військ Українського фронту Володимир Антонов-Овсієнко. Під час перебування кавалерійської бригади в Умані Баляс мав телефонну розмову із Затонським, який рекомендував йому прийняти командування полком, коли Федір Гребенко перебував у стані депресії, але Баляс тоді вагався (зрозуміло – не від скромності, а враховуючи шанобливе ставлення бійців бригади до Гребенка, що могло закінчитися для Баляса неприємними наслідками).

Проте надмірне самолюбство та гонор Василя Баляса завше брали гору над совістю й порядністю. Він повсякчас намагався заплямувати честь Федора Гребенка, звинувачуючи його в лібералізмі, поступливості й довірливості, хоча бійці бригади у переважній більшості не вважали якості свого улюбленого командира негативними рисами.

Чергова нагода зайняти посаду командира бригади видалася Василеві Балясу на Чернігівщині після важкого поранення Федора Гребенка у бою з денікінцями, але за відсутності ко-

мандира, який перебував у шпиталі, бійці бригади остаточно розбіглися. Після арешту та суду над Гребенком Балясу трапилася можливість остаточно «розрахуватися» з ним, оскільки йому випала «велика честь» після суду конвоювати Гребенка до Москви в Управління особливого відділу ЧК.

Колишній командир роти у з'єднанні таращанських повстанців, а потім командир ескадрону в кавалерійській бригаді Федора Гребенка Петро Тонковид у своїх спогадах писав [8]:

«В.Баляс з п'ятьма чоловіками та кіньми завантажилися у вагон і повезли заарештованого Ф.Гребенка до Москви, де його передали до контррозвідки».

Після повернення з Москви Василя Баляса було переведено до бригади Віталія Примакова фуражиром. Краєзнавцеві Янові Якубовському, який займався життєписом Федора Гребенка та Баляса, цей факт підтвердили таращанці П.Задорожний та Н.Пильгун, які після розформування бригади Гребенка перебували у бригаді Примакова.

З початком тривалої агресії комуністичної Росії проти України Василь Баляс у складі бригади Віталія Примакова брав участь у наступі на Київ, з якого комуно-московські війська 16 грудня 1919 року вибили денікінців. Не дочекавшись звільнення Таращі від денікінців, Баляс з декількома своїми однодумцями вирішив навідатися до села Лісовичі.

За спогадами брата Федора Гребенка – Івана Гребенка (якому розповів їхній батько – Прохір Гребенко), при наближенні комуно-московських військ до Києва Василь Баляс серед своїх однодумців кинув таку фразу:

- З молодшим Гребенком я розправився, тепер черга за старшим (мався на увазі батько Ф.Гребенка. – *О.Б.*).

Цю фразу почув хтось з бійців, які залишилися вірними Федорові Гребенку. Лише Василь Баляс з декількома однодумцями виїхав до села Лісовичі, слідом за ним вирушили гребенківці, які наздогнали Баляса у селі Чернин, де він зупинився на ночівлю у своєї коханки. Уночі гребенківці зняли біля хати варту, увірвалися всередину і всіх розстріляли, залишивши живою тільки жінку, після чого убитого Баляса вкинули до вигрібної ями (так розповідали нам у дитинстві лісовичани). Забравши скриньку Баляса з награбованими коштовностями, гребенківці поїхали в село Лісовичі до Прохора Гребенка, розповіли йому все й запропонували скриньку з коштовностями,

але Прохір Гребенко відмовився її взяти. Ця версія загибелі Баляса сходиться з офіційною інформацією, поданою в різних джерелах. Проте Володимир Затонський у своїх спогадах у найкращих комуністичних традиціях трафаретно писав [9]:

«Баляс так само загинув 1920 року, загинув славною смертю (!): його частина повстала, але він, навчений з досвіду подій у Таращі, залишився вірним радянській владі й був забитий на своєму посту».

Проте, як уже зазначалося, загинув він не «славною смертю»: однодумці Федора Гребенка не могли вибачити Василеві Балясу його підступних інтриг проти свого славетного командира. І завершив Баляс свій ганебний життєвий шлях не 1920 року, а 24 грудня 1919 року, і не на «своєму посту», а в селі Чернин Таращанського повіту у вигрібній ямі.

Василь Баляс – ресторанний бармен у Ялті. Чи не там набрався московських лакейських звичок

Цю версію загибелі Василя Баляса підтверджує офіційна інформація, наведена в енциклопедичному довіднику 1987 року видання [10]:

«В.Баляс загинув у грудні 1919 року в селі Чернин Таращанського повіту під час заготівлі фуражу для радянських військ».

На наш погляд, заготівлю фуражу в цей час Василь Баляс не міг робити, оскільки повіт перебував під окупацією денікінських військ. Тільки 2 січня 1920 року комуно-московські війська зайняли Таращу та Богуслав.

Такою безславною була кінцева доля комуніста Василя Баляса, колишнього робітника Одеських каменоломень, бармена ресторану у місті Ялта, зкомунізованого унтер-офіцера царської армії під час *Першої Світової війни*, члена таращанської групи комуністів у січні-березні 1918 року, в'язня таращанської в'язниці у березні-червні 1918 року, командира артилерії у з'єднанні таращанських повстанців під командою Федора Гребенка, командира кевалерійського ескадрону у Таращанському полку Василя Боженка, помічника командира і командира кавалерійського полку під командою Федора Гребенка і, насамкінець, фуражира у бригаді Віталія Примакова.

Доля повністю віддячила йому за всі підступи та інтриги проти земляка Федора Гребенка.

А як же склалася доля батьків Федора Гребенка та його вірного побратима Олексія Лещенка? Згідно з інформацією,

поданою у пересувній газеті-листівці [11] на початку 1930 року, в селі Лісовичі серед 28 так званих «куркулів», позбавлених «виборчих прав, що не можуть бути в колгоспах», були прізвища Прохора Гребенка та Миколи Лещенка.

У 1930 році було «розкуркулено» Прохора Гребенка, якого взяв до себе сторожем на Саливонківський цукровий завод Павло Мозель, колишній начальник штабу з'єднання таращанських повстанців у 1918 році під командуванням Федора Гребенка. Мозель працював тоді директором Саливонківського цукрового заводу. 1933 року під час голодомору Прохір Гребенко помер, і його було поховано в селі Саливонки. Його син Іван Гребенко разом з матір'ю мешкали в Таращі на квартирах, оскільки будинок у селі Лісовичі у них забрала «радянська влада». Іван Гребенко помер 28 лютого 2012 року.

Микола Лещенко

А яка ж доля спіткала Миколу Лещенка, знаменитого лісовицького пасічника ще до комуністичного перевороту, батька Олексія Лещенка? У Миколи Лещенка було шестеро синів та одна донька. Четверо старших синів до комуністичного перевороту мали вищу освіту. Олексій Лещенко, найстарший син, закінчив кавалерійську школу в Києві, воював на фронтах *Першої Світової війни*, мав військове звання штабс-капітана, нагороджений двома орденами Святого Георгія. Як уже зазначалося, у 1918 році Олексій Лещенко разом з Федором Гребенком організував лісовицький партизанський загін, який згодом переріс у велике повстанське з'єднання. Разом з Федором Гребенком він пройшов шлях від Ставища до річки Псьол на Полтавщині, де загинув у нерівному бою з німецькими військами.

Олексій Лещенко – щирий приятель Федора Гребенка

Микола Лещенко одним з перших побудував цегляний будинок у селі Лісовичі, в якому свого часу містився штаб лісовицького партизанського загону в 1918 році. Коли другий син Миколи Лещенка Прокіп одружився, він залишив йому будинок у селі Лісовичі, а сам з дружиною та трьома молодшими дітьми перебрався до купленого в Таращі будинку з шістьма кімнатами по вулиці Катеринівській, 28 (тепер – вулиця Рози Люксембург), в якому вони мешкали до 1930 року. У своєму розпорядженні він мав велике домашнє господарство та 16 десятин землі в селі Лісовичі. Микола Лещенко акуратно сплачував податки, найманою працею не користувався, обробляючи землю самотужки – силами сім'ї.

Якось органи окупаційної влади зобов'язали Миколу Лещенка сплатити податок у розмірі 1000 карбованців, а коли він сплатив, наступного дня його примусили сплатити ще 900 карбованців. Микола Лещенко вчасно сплатив і цю суму, але через деякий час його зобов'язали сплатити ще 1000 карбованців, але платити вже було нічим. Весною 1930 року органи окупаційної влади розпочали відправляти у заслання так званих «куркулів». Щоб його сім'ю не вислали, Микола Лещенко вирішив поїхати до Баку.

Але це не врятувало сім'ї Лещенка: весною 1930 року прийшов голова селищної ради Тараща й висунув вимогу негайно залишити будинок. Взяти з собою не дозволили нічого, навіть особистих речей, дозволили тільки одягнутися. Родину Миколи Лещенка та ще зо два десятки сімей із села Лісовичі пішки повели на станцію Ольшаниця, посадили у товарні вагони й відправили до Пермської області.

Іван Якимович Гребенко ділиться спогадами. Світлина 1970-х років

Самого Миколу Лещенка було заарештовано в Баку й відправлено до Архангельської області в ГУЛаг. На важких роботах на лісосплаві під час вантаження дерев'яних колод у нього утворилася грижа. Лещенку зробили операцію й через три дні знову відправили на роботу, але в нього розійшовся шов, і він помер на робочому місці.

Так комуно-московська окупаційна влада розправлялася з селянами, які, маючи великі родини, власними руками важкою працею добували статки для свого прожиття.

Декому з лісовичан, учасникам боїв у складі таращанських повстанців, вдалося уникнути долі Прохора Гребенка та Миколи Лещенка. До старості дожили двоюрідний брат Федора Гребенка – Іван Якимович Гребенко, а також – Прохір Яковенко, Потап Крижанівський, Прохір Руденко, Василь Журавель та інші.

2. Олександр Натіїв та Володимир Сікевич

Зупинимося на постатях двох військових особистостей, які до глибини душі переймалися долею України і йшли поряд з березня 1918 року під час служби в арміях Української Народної Республіки та Української Держави, – видатних українських полководців Олександра Натієва та Володимира Сікевича. Як уже зазначалося, після приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського Натіїв залишився командувачем Запорозького корпусу, але вже армії Української Держави. 20 травня 1918 року наказом гетьмана Скоропадського генералові Натієву було присвоєно військове звання «генеральний хорунжий».

Костянтин Прісовський – перший командир Запорожців

У зв'язку із зменшенням кількісного складу військових формувань Запорозької дивізії протягом літа – початку осені 1918 року генерала Олександра Натієва 14 жовтня 1918 року було звільнено за власним бажанням. Про подальшу долю Натієва історик Ярослав Тинченко писав [12]:

«У листопаді 1918 року разом з генералом К.Прісовським (був комендантом палацу гетьмана П.Скоропадського. – *О.Б.) займався формуванням так званого Окремого загону Вірних Запорожців, що мав увійти до складу військових формувань, які обороняли Київ від військ Директорії. 14–15 грудня 1918 року був заарештований, перебував під слідством Верховної слідчої комісії для боротьби з контрреволюцією. Невдовзі – звільнений.*

Виїхав на Північний Кавказ, де вступив до Збройних сил Півдня Росії. Навесні 1919 року за наказом А.Денікіна був призначений інспектором з формування білогвардійських військ на Кавказі (у Батумі). Убитий на вулиці у місті Батумі за невідомих обставин».

Олександр Натіїв – другий командир Запорожців

Наведемо ще одну версію долі Олександра Натієва, подану Володимиром Сідаком, який приводить документ № 65, де викладено уривок з листа сотника І.Барила до генерала Михайла Омеляновича-Павленка з внесеними примітками С.Цапа. У цьому документі, зокрема, зазначалося [13]:

«За якихось півтора місяці перед повстанням проти гетьмана, П.Скоропадський запропонував Натієву бути командуючим усіма військами України. Натіїв тоді висунув

умову: цю посаду він погодиться прийняти тільки тоді, коли до кадрів усіх частин у столиці буде додано старшин Запорозької дивізії, яких було вдосталь. Щоб 2-й Запорозький полк став залогою в Києві. Решта формуючих частин у столиці має бути вислана до провінції, де вони прискорять своє формування. Гетьман начебто на ці умови не погодився, тому Натіїв посади не прийняв. Коли біля Полтави відбувалися бої з більшовиками, до Болбочана приїхав генерал Натіїв, якому Болбочан надав можливість переправитися на Кубань, а пізніше – до Грузії, де він і загинув у бою з більшовиками».

Але С.Цап доповнив, що І.Барило помилився:

«За якихось 2 місяці перед вибухом антигетьманського повстання Натіїв був у штабі Окремої Запорозької дивізії, який було перенесено з Білокуракіного до Старобільська над Айдаром з 1 вересня 1918 року. Із Старобільська генерал Натіїв виїхав у розпорядження Генерального штабу. Чи прийняв він запропоновану гетьманом нову посаду – невідомо. Однак відомо, що під час антигетьманського повстання Директорії генерал Натіїв перебував між державними частинами військ 3-ї дивізії Чернігівського армійського корпусу... 18 грудня 1918 року генерал Натіїв виїхав автомобілем 9-ї дивізії до Києва на переговори з представниками повстанської Директорії. За розповідями, у Києві Натієва було заарештовано й посаджено разом з полоненими вояками державних військ у Педагогічному музеї, який під час Різдвяних свят було заміновано, і більшість полонених загинула, а між ними нібито й генерал Натіїв. Про вибух бомби в Педагогічному музеї, де сиділи полонені, ходило чимало чуток, звинувачуючи командування Осадного корпусу Січових Стрільців, яке тривалий час відписувало, що «бомбу підклали ворогидобровольці, аби визволити полонених»... Пресі, яка виходила в Києві, було суворо заборонено про це писати».

Пьотр Вранґель

С.Цап стверджував, що через деякий час його добрі приятелі, колишні старшини грузинської армії, які перебували в еміграції, стверджували, що генерала Олександра Натієва у Грузії на той час не було. Невідомим він був також в арміях Антона Денікіна на Дону та Пєтра Вранґеля у Криму. У Грузії на той час ходили чутки, що генерал Натіїв служив в українській армії. Напевно, генерал Натіїв дійсно загинув у Педагогічному музеї в Києві під час вибуху бомби.

Зовсім по-іншому склалася доля Володимира Сікевича. У цій оповіді про Сікевича востаннє згадувалося 10 липня 1918 року, коли його було призначено командиром 31-го (згодом – 23-го) піхотного Черкаського полку армії Української Держави. До початку антигетьманського повстання Директорії Сікевич перебував у найближчому оточенні гетьмана Павло Скоропадського й усіма силами відстоював незалежність Української Держави. З відновленням Української Народної Республіки Володимир Сікевич займався дипломатичною та громадською діяльністю.

Володимир Сікевич

Про цей період діяльності Сікевича Ярослав Тинченко писав [14]:

«20 січня 1919 року В.Сікевича було призначено заступником голови Військово-санітарної місії у справах українців-військовополонених у Європі. З 2 лютого 1919 року у складі місії перебував у Відні, з 25 лютого 1919 року – представник Українського Червоного Хреста та комісії у справах військовополонених в Угорщині. З 2 грудня 1920 року – офіційний й повноважний посол УНР в Угорщині. 1 травня 1924 року після ліквідації українського дипломатичного представництва в Угорщині за наказом С.Петлюри виїхав делегатом УНР до Канади».

В'ячеслав Прокопович

Що ж спонукало Володимира Сікевича виїхати до Канади?

Цьому посприяла зустріч Сікевича з Головним Отаманом військ Директорії Симоном Петлюрою, яка відбулася в Будапешті у 1923 році. Про цю зустріч Сікевич у своїх спогадах писав [15]:

«Наприкінці грудня 1923 року, коли я був головою Дипломатичної місії в Угорщині, до мого бюро зайшов колишній прем'єр-міністр України В.Прокопович і сказав: «Пане генерале, на двірці Будапешт–Відень на вас чекає Головний Отаман України Петлюра». За кілька хвилин ми разом з ним були на двірці. Це було недалеко. Коли ми йшли на перон, я побачив ту людину, яку я вперше зустрів на полі біля Дубна. У мене серце забилося від жалю, коли поглянув на його зовнішній вигляд. Це ж наш Голова найбагатшої держави у світі, а гляньте, як він був одягнений: старенька шинель, пом'ята шапка, без багажу, без почту і слуг – ходить собі з усміхненим обличчям і йде нам назустріч.

«Вітаю, вітаю вас старий гайдамако, – заговорив до мене пан Петлюра (гайдамакою мене прозвали від назви гай-

дамацького полку, якого я перейняв від Петлюри). Як живете, що нового?» Обмінявшись сердечними привітаннями, ми поїхали до ресторану «Вагнера». Ми з'їли там мадярський гуляш з паприкою, що аж у роті запекло, а потім я одвіз їх на відпочинок.

Мушу сказати, що Головний Отаман Петлюра приїхав до Угорщини інкогніто, під псевдонімом «Симон Могила». Так побажало міністерство закордонних справ, але чи можна приховати в таємниці перед Антантою побут Головного Отамана, як голови невизнаної Антантою України».

Володимир Сікевич декілька днів опікувався Симоном Петлюрою та іншими членами українського уряду.

У ці дні Петлюра, як і інші члени Директорії та уряду УНР, перебував у Будапешті перед від'їздом до Парижа. Під час перебування Сікевича у Будапешті в нього відбулися численні зустрічі з Петлюрою, під час яких вони обговорювали минуле та майбутнє українського народу. Петлюра зазначав, що після поразки національно-визвольного руху в Україні патріотична діяльність в напрямку українського державотворення переноситься за межі Батьківщини, до української еміграції Америки та Канади, яка має розвинути поважні політичні акції на користь утворення Української держави.

Володимир Сікевич також висловив Симонові Петлюрі свої міркування про те, в якій саме країні Україна має шукати для себе можливих приятелів, корисних як з політичної, так і з економічної точки зору. Уже тоді Петлюра планував можливий переїзд Сікевича до Канади в українську діаспору, на яку також покладалася особлива надія у напрямку боротьби за незалежність України.

У 1924 році ненаситна дипломатія Радянського Союзу примусила Угорщину розірвати дипломатичні відносини з Україною, й українська дипломатична місія в Будапешті опинилася на роздоріжжі. Володимир Сікевич, згадуючи від'їзд до Канади, у своїх спогадах писав [16]:

«На прощання зайшов я до англійського посла. Він, як зазвичай англієць, був дуже чемним і запитав: «Куди ми тепер поїдемо, що будемо робити?» Порадив мені їхати на відпочинок до Канади, де є чудове поле для полювання, на рибну ловлю, взагалі на різний спорт. Я в душі усміхнувся: мені треба притулку для життя, а він мені пропонує спорт! «Гаразд, – кажу,

– це дійсно гарний вихід. Я поїду до Канади, а ви напишіть мені перепустку». Він охоче це зробив, і ми всі опинилися в Канаді».

Перед від'їздом до Канади генерал-хорунжий Володимир Сікевич знову зустрівся з Симоном Петлюрою й отримав від нього розпорядження про призначення делегатом до Канади, в якому зазначалося [17]:

«Правительство Української Народної Республіки, бажаючи вирішити чимало питань, що виникають з українського імміграційного руху до чужих країв, доручило відстежити імміграційні обставини в Канаді, делегувало і призначило для цієї спеціальної місії Пана Генерала-Хорунжого Володимира Сікевича, колишнього голову дипломатичної місії при Королівському Угорському Правительстві та інше.

Цілковито довіряючи його здібностям, доброму хистові та відданості справі загального добра Правительство Української Народної Республіки наказує всім українським громадянам допомагати Панові Генералу Сікевичу у виконанні його завдання, а рівночасно дає йому повне й непорушне право вести переговори, укладати та підписувати договори, необхідні для досягнення наміченої мети, й обіцяє прийняти та ратифікувати все, що тільки Пан Генерал Сікевич заключить і підпише іменем

УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

на підставі цих повноважень та згідно з даними йому інструкціями.

На знак чого до цього приставлено печать державну.

Дня 10 місяця травня року 1924 № 42.

С.Петлюра

Голова Директорії

Головний отаман військ».

Самуіл Шварцбард – вбивця Симона Петлюри

З цього розпорядження випливає, що у Симона Петлюри були великі плани й надії на українських емігрантів Канади у боротьбі за незалежність України. Але через два роки, 25 травня 1926 року, Петлюру було вбито агентом московського комуністичного ЧК – жидом Самуїлом Шварцбардом.

Пізніше в еміграції, пригадуючи зустріч із Симоном Петлюрою в 1923 році, Володимир Сікевич у своїх спогадах писав [15]:

«Чому Карло, колишній король Румунії, вигнаний народом з Букурешту (Бухареста. – *О.Б.*), *спокійно забрав свою жінку, багато золота і безжурно живе тепер у Мексиці? Чому*

польські провідники на чолі з генералом Сікорським під час наступу німців на їхню країну, залишивши своє військо, свій народ на поталу ворогові, забравши сотні мільйонів у золоті, живуть у достатку в Лондоні та Нью-Йорку? Чому те саме вчинили югославський король, голландська королева, представники держав Чехії, Литви та інші? Наш провідник до останньої хвилини не залишив свого війська, свого народу. Коли злостива дипломатія розчетвертувала нашу Україну, він змушений був залишити її, щоб боротися за її права, маючи за собою лише злигодні та чесне ім'я».

Про чесність Симона Петлюри Гетьман України Павло Скоропадський писав у своїх спогадах: *«Хоча нібито під фірмою Петлюри я був звалений і повинен був би через це мати зуб проти нього, я все-таки скажу, із цих соціалістичних діячів на Україні це єдиний, який у моїх очах у грошовому відношенні залишився чистою людиною; потім він щирий, в ньому бачимо хизування, але це вже риса українська, я думаю, вихована в українських діячах усім українського руху».*

Павло Скоропадський на вигнанні

Володимир Сікевич виїхав з Будапешта до Канади разом з родиною.

Перші враження Володимира Васильовича від заокеанського життя були негативними: не та культура, не той стиль життя, чужа мова. Генерал-хорунжому українського війська розпочинати життя заново у віці 54 років було непросто. Довелося Сікевичу спробувати і важкої праці на фермі, і напівголодного існування. Проте за десять років важкої праці на фермі Сікевича ніколи не зраджував філософський погляд на життя та іскрометний гумор.

Незважаючи на важкі умови життя в перші роки перебування в Канаді він не забував про завдання, отримане від Симона Петлюри 1924 року: їхати до Канади для встановлення зв'язків з українськими осередками і плекати там українську справу. Генерал Володимир Сікевич взяв активну участь у діяльності емігрантських організацій Вінніпега, Торонто та інших міст Канади.

З роками відставний генерал не лише не втратив інтересу до громадської діяльності, а й дедалі пожвавлював її в середовищі українців Канади. У 1926 році він долучився до створення Товариства вояків Армії УНР на теренах Північної Амери-

ки, співпрацював з редакцією «Українського голосу», виступав зі спогадами перед співвітчизниками у різних куточках Канади. З 1930 року почалися «тури» Володимира Сікевича країною. На зустрічах з українцями він розповідав про своє бойове минуле, згуртовував їх в організаціях, збирав кошти на допомогу ветеранам та інвалідам. «І сипалися тяжко зароблені гроші, як з кишені цього бойового товариства, так і свідомого українського суспільства взагалі», – згадував генерал.

Але в еміграції Володимир Сікевич час від часу з болем у серці підсумовував, що сталося з тією славетною групою новітніх запорожців, з якими йому довелося виганяти московську комуну з України в 1918 році.

Володимир Сікевич у своїх спогадах писав [18]:

«Генерала Натієва на рідній землі, у Грузії, розстріляли більшовики. Полковника Болбочана розстріляв свій уряд. Полковника Сільванського живим закопали в землю за наказом Волоха. Виноградова застрелив матрос Табурянський за наказом Волоха. Ляховича убили жиди-більшовики. Петлюру і Коновальця убили вороги: першого – в Парижі, другого – в Роттердамі. Савельєва убили підступом; Годзінського розстріляли червоні; Волох, Байлів і вся перша сотня перейшли на службу до червоних, де їх майже всіх було розстріляно. Прокопович, Сальський, Новиків, Алмазів, Козьма, Зелінський – померли. Загродський у Каліші в Польщі; Шаповал Олександр служить у гетьманців у Чікаго; генерал Петрів десь у Чехах, а я з сапою й рискалем працюю на маленькій, рентованій п'ятиакровій фермі. Деколи зустрічаюся з тими, що втекли з пекла, і переговорюємося з ними про все те, чого ніяк з голови не викинеш. А все думається: ой, Боже мій милий, за що ти караєш тих, які так щиро Україну любили і за неї життя та долю свою віддали?! А тих, що ім'я Твоє споганили, що храми Твої у стайні перетворили, Ти даєш їм безкарно жити і керувати тими, хто ім'я Твоє за велику святість має? Боже милосердний – зглянься! Содом і Гоморру на них пошли! Нехай прилипне мій язик до гортані, коли я неправду сказав!»

Генерал Сікевич на виступі у Торонто. 1937 рік

Справжнім визнанням заслуг Володимира Сікевича стало відзначення у 1937 році 50-річчя військової служби та 20-річчя служби в українській армії в Українському народному домі Торонто. Наступний рік пройшов для нього під знаком кінематографу. Сікевич знявся у фільмі «Запорожець за Дунаєм»

Іван Огієнко (митрополит Іларіон)

Король Великобританії Ґеорґ VI Віндзорський

у ролі отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. «Уже й по фермі ходжу, як гетьман, і на бур'яни не звертаю уваги», – іронізував новоспечений актор, вживаючись у роль [19].

У 1945 році Володимир Сікевич домігся переїзду до Канади колишнього ректора Українського університету в Кам'янець-Подільському професора Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Згодом відзначив у Монреалі своє 75-річчя, яке перетворилося на справжнє свято української громади. Сікевич не припинив видання спогадів, присвячених дружині Ванді, з якою «прожив 40 років так любо, як дай Боже всім читачам». Не припинив роботи навіть тоді, коли тижнями був прикутий до ліжка внаслідок автокатастрофи, тільки жартував: «Тепер лежу і думаю, що генерал не переставав воювати: то він бив, а тепер його б'ють». Найбільше його непокоїла думка, що травма стане на перешкоді поїздкам країною із «звітами», але все минулося.

Після смерті зятя 1946 року поїздки стали єдиною можливістю підтримати осиротілу сім'ю доньки Наталки, яка залишилася «з донечками без шматка хліба». «Тури» по містах Канади Володимир Сікевич не припиняв майже до кінця свого життя. Якось, не потрапивши на потяг до «забутого всіма» містечка у преріях Альберти, 79-річний промовець дістався до нього на автомобілі й після кількох хвилин відпочинку з'явився перед громадою. Така енергійна діяльність літнього чоловіка вселяла в українців оптимізм: «Що ж робити молодшому, коли генерал, якому 80 років, такий бадьорий на дусі та готовий ще й нині йти воювати за Україну».

«На свої роки глибокої старості генерал був молодий душею, бадьорий своїм словом. Моменти нашої трагічної минувшини так уміло передавав слухачам, що не в одного сяйнули сльози на очах», – оповідала учасниця зустрічей.

Не зважаючи на похилий вік, Володимир Сікевич брав активну участь у Раді Хреста Симона Петлюри (голова), раді Української бібліотеки ім. С.Петлюри в Парижі, українському товаристві «Просвіта» в Торонто. Ним було започатковано футбольний турнір на кубок імені Сікевича – «українського політичного і громадського діяча та справжнього джентльмена». Коли на землю Канади ступив король Великобританії Ґеорґ VI Віндзорський, честь вітати його від імені українських ветеранів випала генералові Володимиру Сікевичу.

27 липня 1952 року на 82-му році генерал Володимир Сікевич пішов з життя. За поховання свого почесного голови взялася Українська стрілецька громада. Біля труни було покладено прапори України та Канади, нагороди, шаблю генерала, вишикувалася почесна варта. Після панахиди багатотисячна процесія рушила до кладовища «Проспект». *«Це був без сумніву найбільший український похорон, який місто Торонто взагалі колись бачило. Заслуженому й популярному генералові прийшли віддати останню шану всі українські громади, без релігійного та партійного поділу чи територіального походження»*, – писала газета «Свобода». Уся англомовна преса Торонто опублікувала некрологи. Над могилою було виголошено промови. Усього в похованні загального улюбленця й видатної людини взяли участь близько 3,5 тисяч людей.

Дружина Володимира Сікевича пережила його на 14 років і була похована під спільним каменем із скромним написом – «Сікевич».

Готуючи наведений матеріал про Володимира Сікевича, його автор Л.Лащенко звернувся до знайомих українців, що виїхали до Канади, з проханням розшукати могилу Сікевичів [19]. Через два тижні до Тараща було надіслано фотографії з кладовища «Проспект», на яких був зображений той самий камінь: *«Тут упокоївся славний наш земляк генерал Володимир Васильович Сікевич з дружиною»*. При житті його ще називали «Українським Левом», але не через вуса й бакенбарди, а через силу духу, справедливість, благородство і любов до Вітчизни [19].

Таким чином, усі українські громади Канади віддали генералові Володимиру Сікевичу свою останню шану як людині, що залишила помітний слід в історії України.

А що зробила для свого славного сина Україна, за незалежність якої він віддав усі свої сили? Наведемо звернення історика Романа Коваля до мера міста Горлівки Є.Клепа, яке звільняла Слов'янська група військ Армії УНР під командуванням Володимира Сікевича від комуно-московських військ у квітні 1918 року [20]:

«Звертається до Вас уродженець міста Горлівки, дослідник історії боротьби за українську державність у XX столітті Роман Коваль. Мені дуже хочеться, щоб у моєму рідному місті були вулиці, а може, й площі, які б носили імена борців

Хрест Симона Петлюри

Православна соборна церква Святого Володимира у Торонто

за волю України. Тож звертаюся до Вас із проханням назвати одну з вулиць Горлівки іменем генерал-хорунжого Армії УНР Володимира Сікевича, командувача Слов'янської групи Армії УНР, яка наприкінці квітня 1918 року звільнила Донбас, зокрема Слов'янськ, Бахмут, Горлівку, Микитівку, Дебальцеве та Юзівку, від військ більшовицької Росії.

Отож, від імені Історичного клубу «Холодний Яр» звертаюся до Вас, шановний пане Голово, з проханням назвати одну з вулиць міста Горлівки іменем Володимира Сікевича – організатора українського війська, дипломата, автора споминів – і встановити меморіальну дошку на його пам'ять…»

Міський голова Горлівки Є.Клеп надіслав таку відповідь:

«Шановний пане Романе! Вашу пропозицію щодо присвоєння одній з вулиць міста Горлівка імені генерал-хорунжого Армії УНР Володимира Сікевича та встановлення на його честь меморіальної дошки розглянуто заступниками міського голови, членами рад ветеранів війни та праці й членами органів самоорганізації населення. За результатами розгляду було з'ясовано, що Ваша пропозиція не знайшла позитивної підтримки. Враховуючи вищезазначене, вважаємо недоцільним встановлення меморіальної дошки Володимирові Сікевичу та присвоєння його імені одній з вулиць міста Горлівка».

Пам'ятник на могилі подружжя Сікевичів у Торонто

Ось так «українці» шанують пам'ять про своїх героїв!

На жаль, ще й досі жодна вулиця міста Тараща не носить імені Володимира Сікевича, де він народився і провів свої дитячі роки. Немає в Таращі й пам'ятника славному синові Таращанщини та всієї України – генерал-хорунжому Армії УНР Володимирові Сікевичу.

Але віриться, що на вулиці Шевченківській буде встановлено пам'ятник Володимиру Васильовичу Сікевичу, а одну з вулиць Тараща буде названо його іменем.

3. Володимир Затонський та Микола Шинкар

Варто зупинитися на долі українців, які від самого початку стояли або в силу різних причин стали на стезю комунізму й боролися за встановлення московського окупаційного режиму як загалом в Україні, так і на місцевому рівні, зокрема – на Таращанщині. Найколоритнішою фігурою серед них був Володимир Затонський.

Володимир Затонський

Як уже зазначалося, упродовж 1917–1919 років Затонський брав активну участь у встановленні комуно-московської влади в Україні, створенні КП(б)У та проведенні її партійних з'їздів, на яких демонстрував і палко відстоював відданість ідеям РКП(б). Володимир Затонський – один з організаторів та керівників збройного повстання комуністів у Києві в січні 1918 року, організатор проведення Всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих та солдатських депутатів у грудні 1917 року, створення I та II «тимчасових радянських урядів України», член Реввійськради 12-ї комуно-московської армії тощо. Діяльність Володимира Затонського сприяла руйнуванню основ Української Народної Республіки: він підтримав збройну інтервенцію Росії проти УНР, що призвело до втрати суверенітету та незалежності України. Очолюючи «галицький революційний комітет», Затонський проводив на території Галичини послідовну політику московського комуністичного уряду щодо втягнення регіону в орбіту «радянської України».

Найвиразнішою його діяльністю була робота на посаді наркома освіти в «радянських урядах України». Перше «наркомування» Володимира Затонського (5 грудня 1917 – 19 березня 1918 років) було нетривалим. Другий період його

перебування на посаді «наркома освіти» припадав на період з 8 січня по жовтень 1919 року.

Важливим напрямом діяльності Затонського під час третього перебування на посту «наркома освіти» (30 жовтня 1922 – 14 березня 1924 років) була українізація освітньої системи. Саме через українізацію школи передбачалося її «радянізувати», перетворити на знаряддя насаджування комуністичної ідеології. Володимир Затонський доклав чимало зусиль для того, щоб максимально ліквідувати розбіжності між освітніми системами України та Росії. За його ініціативою було запроваджено комплексні навчальні програми Державної наукової ради наркомату освіти Російської Федерації, внаслідок чого в цей період припинився прогресивний розвиток загальноосвітньої системи України.

Андрій Хвиля. Видатний борець з українським націоналізмом. Не допомогло. Знищений Москвою 1938 р.

Перебування Володимира Затонського учетверте на посаді «наркома освіти» (22 лютого 1933 – 22 грудня 1937 років) спричинило в освітній системі України початок справжнього терору, спрямованого на згортання українізації та посилення русифікації [21]. А сам Затонський та його заступник Андрій Хвиля (Олінтер) були своєрідними «ударниками» боротьби з «націоналізмом» і «націоналухильництвом» у лавах працівників освіти, науки та культури. Саме за розпорядженням Затонського в обласних та районних відділах освіти почали формувати списки «ворогів», яких «виявляли» в освітянських колективах та передавали у відання карально-репресивних органів. Енергійні зусилля Володимир Затонський спрямовував також на чистку апарату НКО, обласних і районних відділів освіти, що відповідало генеральній лінії Комуністичної партії.

Нового розмаху «чистка» освітньої системи набула під час так званої «атестації вчителів». Унаслідок дій «наркома» та його помічників «атестація» перетворилася у справді великомасштабну акцію погрому педагогічних кадрів. Проте не лише здійсненням масової чистки освітнього відомства та навчальних закладів, організацією знищення тисяч освітян залишив свій слід в історії освітньої системи України Володимир Затонський. Саме завдяки його активній діяльності у 30-х роках закінчилася епоха відносно незалежної української освіти, яку розбудовували його попередники. Свої зусилля для здійснення настанов окупантів Затонський спрямував

за кількома напрямами: вихолощення національного змісту освіти, перегляд основних засад розвитку освіти національних меншин, надмірна ідеологізація навчально-виховного процесу, підготовка покоління педагогічних кадрів з догматичним зомбованим мисленням.

Хоча у Володимира Затонського у цей період були деякі заслуги у плані ліквідації неписьменності, розбудові інфраструктури мережі культурних, освітніх, наукових закладів та установ, але вони не применшують його причетності до репресивно-каральних заходів окупаційної влади щодо науково-педагогічних, освітянських кадрів, інтелігенції «радянської України», знищення пам'яток архітектури та мистецтва українського народу.

Так, за розпорядженням наркома освіти УРСР Володимира Затонського 3 листопада 1934 року було знищено кладовище на Аскольдовій могилі, де, крім могил героїв Крут, покоївся прах Василя Симиренка, видатного мецената України [22], який багатьом надавав фінансову допомогу: сприяв у лікуванні Павла Чубинського та Олександра Кістяківського, робив щедрі замовлення Миколі Лисенку, підтримував у скрутну хвилину Іллю Шрага та Михайла Коцюбинського. З його «кишені» сплачувалися гонорари авторам багатьох українських видань тощо.

Василь Симиренко

Після розпорядження Володимира Затонського церкву на Аскольдовій могилі закрили, а понад дві тисячі надгробних пам'ятників використали як будівельний матеріал. Мармур віддали народному комісарові освіти, який у своїх спогадах писав [22]: «А то, приміром, не могли донедавна знайти мармуру, щоб замовити бюсти вождям революції». Яких «метаморфоз» зазнав надгробок Василя Симиренка, що так багато зробив для України, і якому вождю було зроблено бюст з надгробка на його могилі, – не знає ніхто...

Фатальні наслідки для визначних вчених України, академіків Всеукраїнської академії наук (ВУАН) Михайла Грушевського, Агатангела Кримського, Філарета Колесси та інших, мала доповідь та заключне слово Володимира Затонського (також академіка) на січневій сесії ВУАН у 1934 році [23]. Грушевського було звинувачено в тому, що він намагається «тягти безперервну золоту нитку українського національного життя, українсько-національну роботу

від великих фундаторів української культури й науки В.Антоновича, М.Костомарова…», а також за надруковану в журналі «Україна» у 1928 році характеристику Володимира Антоновича, коли той «волів би бути в пеклі з українцями, ніж з великоросами чи поляками в раю». Були й інші «зауваження» до діяльності Грушевського з боку Затонського, що й вирішило долю Михайла Грушевського, який помер під час операції восени 1934 року.

Михайло Грушевський

Дісталося й академікові Агатангелу Кримському за його фундаментальну працю «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектичного», яку він писав протягом 40 років. Тому долю Грушевського розділив також Кримський, перебуваючи у в'язниці.

Агатангел Кримський

Володимир Затонський згадав у доповіді й твір колишнього академіка Філарета Колесси «Звідки пішов народний звичай виминати проїзди направо і наліво». Колесса писав:

«На Україні є звичай виминати при їзді наліво – такий звичай є також у Польщі, на полудні колишньої Австро-Угорщини та в Італії і далі на захід у Франції та Англії. Поза Україною на півночі й сході, а надто на Московщині, всюди виминають направо, тому цей звичай дуже точно відрізняє московську етнографічну територію від української. Цей звичай, спільний для українців і західноєвропейських народів, утворився внаслідок спільної цивілізації, що від найдавніших часів поєднувала Україну з Середньою та Східною Європою. Спільною основою цієї цивілізації було хліборобство, що прийшло до цих країв з Месопотамії, звідки прийшов також звичай використовувати волів, обробляючи ріллю; а що лівий віл іде цілиною, а правий скибою, то наслідком цього по правому боці завжди запрягали дужого вола. А тому, коли доводилося виминати, легше було звертати наліво – в бік слабшого вола. На Московщині під час обробки ріллі ніколи не використовували волів, тільки коней. До того ж, там орють землю сохою, до якої запрягають одного коня; його правують поводами, а виминувши зручніше тягти поводи правою рукою. Оце й причина, через що там є звичай виминати направо. Ці звичаї, спільні для Середньої Азії й Московищини, не зайшли за східну межу України; це є межа, що відділяє Європу від Євразії не тільки з огляду на звичаї, а ще й з огляду на економічні та психологічні моменти».

Філарет Колесса

Цим твором Філарет Колесса на прикладі волів хотів показати, чим українці відрізняються від московитів та куди треба рухатися Україні від комуністичного Сходу. Але за все в житті треба платити!

Настав 1937 рік. Наближався день святкування 20-ї роковини комуністичного перевороту. Почалися пошуки так званих «неблагонадійних». Настав час Йосипу Сталіну розправитися з соратниками Владіміра Лєніна, які в тій чи іншій ситуації поводили себе проти нього нечемно. Це стосувалося й вірних комуністів-лєнінців Володимира Затонського та Георгія П'ятакова. На наш погляд, нечемність відносно Сталіна вони виявили в наведених архівних документах, які стосувалися формування та визнання «тимчасового робітничо-селянського уряду України». Як відомо, Сталін такого нікому не прощав, тому їх було репресовано: їхні партійні товариші з українофобом П'ятаковим, який будь-яку Україну на нюх не переносив, розправилися в 1937 році кулею в потилицю, а з українцем-яничаром Затонським – у 1938 році.

Варто згадати про долю ще однієї відомої особистості, яка посідала значне місце в українському національно-визвольному русі, а закінчила своє життя на боці московських агресорів. Йдеться про колишнього штабс-капітана царської армії Миколу Шинкара. Шинкар народився 6 травня 1890 року в Подільській губернії у селянській родині. 14 лютого 1915 року закінчив 2-у Київську школу прапорщиків. 23 лютого 1915 року у складі 7-го маршового батальйону його було відправлено на фронт. У подальшому служив у 11-у Фінляндському стрілецькому полку, у складі якого брав участь у *Першій Світовій війні*.

Після *Лютневої революції* Микола Шинкар поринув у активну політичну діяльність – був членом Української соціал-революційної партії (УСРП). У другій декаді травня 1917 року брав участь у роботі військового з'їзду Південно-Західного фронту в Бердичеві, де зустрічався з Никифором Авраменком. На II Всеукраїнському військовому з'їзді в червні 1917 року його було обрано членом Всеукраїнської ради військових депутатів. З 12 листопада 1918 року – начальник штабу Київської військової округи.

Троїцький народний дім у Києві, в якому 18 - 23 червня 1917 року відкрився II Всеукраїнський військовий з'їзд

Напевно, Микола Шинкар, як військовий спеціаліст, подавав великі надії, коли Генеральний секретар військових справ Симон Петлюра наказом від 13 (26) грудня 1918 року призначив його, як «члена комісаріату УНР при штабі Київської військової округи, члена Всеукраїнської ради військових депутатів першого складу командуючим військом Київської військової округи» [24]. Після того, як Петлюра опинився поза справами у зв'язку із звільненням його 17 (30) грудня 1917 року з посади Генерального секретаря військових справ та початком першої комуно-московської агресії проти України, Шинкар призначив Петлюру отаманом Слобідської України з боротьби проти агресорів [25]. Відомо, що Симон Петлюра організував Гайдамацький кіш Слобідської України, який у перших числах лютого 1918 року брав участь у придушенні комуністичного заколоту в Києві.

Після відступу військових частин Української Народної Республіки з Києва 9 лютого 1918 року Микола Шинкар не пішов з ними, а виїхав разом з Юрієм Тютюнником на Звенигородщину. У середині березня 1918 року Шинкар повернувся до Києва, де його було призначено комендантом Київської губернії. Через свого представника у Звенигородському повіті І.Капуловського Шинкар допомагав Тютюннику проводити організаційну роботу із створення партизанських загонів.

З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського

Провід Гайдамацького кошу Слобідської України. Отаман кошу Симон Петлюра сидить четвертий зліва

Микола Шинкар деякий час переховувався в Одесі. Під час *Звенигородського повстання* він з'явився на Київщині, а вже 15 липня 1918 року – в місті Остер Чернігівської губернії. 19 серпня 1918 року повстанські загони Полтавщини оголосили його військовим гетьманом України та «істинним вождем демократії». У цей час він уже стояв на комуністичній платформі, перебував у підпіллі на Полтавщині й був у цілковитому порозумінні з московськими комуністами.

Як уже зазначалося, з початком антигетьманського повстання Микола Шинкар виступив проти Директорії УНР й підняв повстання у Полтаві, але після втечі з-під арешту його місце перебування з кінця 1918 та протягом 1919 років залишалося невідомим.

Наприкінці 1919 – на початку 1920 років Микола Шинкар був комуно-московським комендантом Умані, одним з найактивніших членів Української комуністичної партії (боротьбистів). Згодом він був призначений на посаду командира бригади і брав участь у складі 60-ї стрілецької дивізії «робітничо-селянської червоної армії» (РСЧА) у боях проти українських військ, які голодні, роздягнені, під дощем та снігом, по коліна в багнюці в середині листопада 1920 року відходили до річки Збруч. Українське військо відходило організовано, упорядковано й чинило опір як поранений звір, що не дається взяти його голими руками. Коли ворог

Кінна атака українського війська (малюнок Леоніда Перфецького)

наближався до ар'єргардів українських військових частин, козаки нагадували їм, що «є ще порох у порохівницях». 14 листопада 1920 року кінний полк ім. Мазепи та Окрема залізна сотня під Стодульцями ущент розгромили 533-й полк ворога, захопивши чимало полонених. 16 листопада 1920 року мазепинці розгромили інтервентів біля станції Богданівка, де командира комуно-московської бригади Миколу Шинкара козаки вбили під час бою [26].

За деякими даними, він загинув від руки сотника Чапайтиса. Так безславно закінчилося життя Миколи Шинкара, який, безсумнівно, міг принести значну користь українському народові.

4. Павло Мозель, Іван Гриневич, Сергій Винарський

А як же склалася доля начальника штабу з'єднання таращанських повстанців під командуванням Федора Гребенка влітку 1918 року Павла Мозеля? Як уже зазначалося, 1 серпня 1918 року після переправи таращанських повстанців через Дніпро в районі сіл Витачів та Кийлів на Полтавщину, Мозель попрощався з Гребенком і повернувся до Таращанського повіту. На жаль, немає відомостей про те, чим він займався з серпня 1918 року до часу захоплення Тараща комуно-московськими військами наприкінці лютого – на початку березня 1919 року.

Павло Мозель з родиною

З моменту захоплення Тараща ворожими військами там було створено органи «радянської влади», в яких Павло Мозель обійняв посаду повітового воєнкома. Уже 10–12 травня 1919 року він взяв участь у роботі з'їзду повітових воєнкомів Київської губернії з продовольчих питань, на якому під час виступу сказав, що конфіскація хліба в Таращанському повіті відбуватиметься без будь-якої платні за нього [27].

Як уже зазначалося, після вступу до Тараща 10 липня 1919 року кавалерійського полку Федора Гребенка місцева влада кудись зникла, тому зустріч Павла Мозеля з Гребенком не відбулася. Після захоплення Тараща денікінцями наприкінці серпня – на початку вересня 1919 року органи місцевої комуно-московської влади також кудись зникли. На початку січня 1920 року під час третьої агресії Росії проти України денікінці залишили Таращу, але із встановленням окупаційної «радянської влади» на Таращанщині серед працівників її органів Мозеля вже не було.

У 1921 році Павла Мозеля, як члена КП(б)У, було призначено директором Синявського цукрового заводу, на якому він працював до середини 1929 року, після чого очолив Саливонківський цукровий завод, директором якого працював до 1935 року. Як

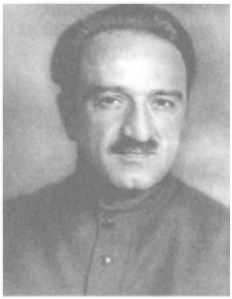

Анстас Мікоян

уже зазначалося, під час *Голодомору 1932–1933 років* Мозель взяв до себе на роботу батька Федора Гребенка - Прохора Гребенка.

22–23 вересня 1929 року до Києва прибув нарком торгівлі СРСР Анастас Мікоян, який відвідав чимало підприємств Київщини, зокрема Саливонківський цукровий завод, де відбулася його перша зустріч з Павлом Мозелем. Друга зустріч відбулася 7 січня 1934 року на IV районній партійній конференції Білоцерківщини, де Мікоян, як міністр постачання СРСР, знову відвідав Саливонківський цукровий завод.

Напевно, Мікоян високо оцінив організаційні здібності Мозеля, оскільки в 1935 році він відкликав його на Далекий Схід нібито для розвитку цукрової промисловості. Але то було тільки приводом для його переведення, оскільки на той час на Далекому Сході вирощуванням цукрових буряків ніхто не займався. До того ж, на фотознімку Павла Мозеля 1936 року на петлицях його мундиру значилися три «шпали», що вказувало на його військовий чин полковника.

Павло Мозель

Через деякий час до Мозеля приїхала його дружина Ніна Йосипівна з 9-річним сином Віктором. Але настав 1937 рік – хмари почали згущуватися і над Павлом Мозелем. За спогадами його родичів, які зараз мешкають у селі Саливонки, подальші події розвивалися так:

«1937 року в залі військового заводу було зібрано комуністів під приводом «партактиву». На ньому йшлося про недоліки в роботі заводу. В усьому звинуватили П.Мозеля й одразу виключили його з ВКП(б).

Із засідання «партактиву» П.Мозель вийшов зі сльозами на очах та болем у серці. Попросив свого кучера, щоб той передав дружині, аби вони разом із сином негайно збиралися до від'їзду назад у Саливонки. У нього було передчуття, що так просто це не закінчиться. Прощаючись із дружиною, він попросив її принести бушлат, а кучера, щоб той забрав його шкіряне пальто синові».

Після виключення з членів ВКП(б) Павла Мозеля не заарештували. Як розвивалися події навколо Мозеля, подамо за даними архівної довідки від 21 лютого 2011 року за № 78/14/ 20–Б–64, отриманої з Управління ФСБ Росії по Приморському краю [28]:

«За матеріалами архівної кримінальної справи № П–25653 проходить: Мозель Павло Васильович, 1892 (1893) року народження, уродженець села Бугаївка Оратівського ра-

йону Київської області УРСР, за національністю – українець, громадянин СРСР, з селян, освіта середня, член ВКП(б) з 1918 по 1937 роки (виключений у серпні 1937 року), одружений, до арешту проживав у місті Ворошилов (у нинішній час – місто Усурійськ Приморського краю), працював на посаді директора цукрового заводу (так в документі).

Мозеля П.В. було заарештовано 11 жовтня 1937 року Усурійським обласним управлінням НКВД за санкцією прокурора Усурійської області за звинуваченням у здійсненні злочину, передбаченого статтею 58–7 КК РРФСР. Утримувався у в'язниці міста Ворошилов.

26 серпня 1938 року начальником Усурійського обласного управління НКВД у справі П.Мозеля було затверджено звинувачувальний висновок.

27 серпня 1938 року вироком виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР Мозеля Павла Васильовича було засуджено на основі статей 58–1 п «а» (зрада батьківщини), 58–7 (шкідництво), 58–8 (підготовка до терористичних актів), 58–11 (організаційна дія) КК РРФСР до розстрілу з конфіскацією усього особисто належного йому майна.

Вирок про розстріл приведено у виконання 16 вересня 1938 року в місті Ворошилов.

Даних про приведення у виконання вироку в частині конфіскації майна, особисто належного Мозелю П.В, у матеріалах архівної кримінальної справи немає.

Ухвалою Військової колегії Верховного суду СРСР від 25 червня 1957 року вирок Військової колегії Верховного суду СРСР від 27 серпня 1938 року стосовно Мозеля Павла Васильовича скасовано, справу провадженням припинено із-за відсутності в його діях складу злочину.

Мозеля Павла Васильовича за даною справою реабілітовано посмертно.

В анкеті заарештованого вказано такий склад сім'ї Мозеля П.В. (далі цитується): «Дружина – Ніна Йосипівна, 31 рік, домогосподарка, проживає на Саливонківському цукровому заводі на Україні, при ній син Віктор – 12 років» (аркуш справи – 10).

Даних про висилання сім'ї Мозеля П.В. з постійного місця проживання (після його арешту та засудження) у матеріалах справи немає».

Ось така доля спіткала колишнього начальника штабу

з'єднання таращанських повстанців у 1918 році Павла Мозеля. Серед його родичів існувала версія, що саме за це Мозеля й було засуджено. Але наведена справа засвідчує, що його звинувачували одразу за чотирма статтями, адже в ті часи органи НКВД володіли неперевершеною майстерністю «шити» подібні справи.

Варто віддати належне працівникам Управління ФСБ Росії по Приморському краю за те, що на отриманого листа Дмитра Бондаренка від 9 лютого 2011 року вони відповіли досить оперативно – 21 лютого 2011 року. Архівну довідку підписав А.І.Лось.

До наведеної архівної довідки працівники Управління ФСБ Росії по Приморському краю додатково повідомили:

«За нашою довідкою № 78/14/ 20–Б–64 від 21 лютого 2011 року смерть Мозеля Павла Васильовича буде зареєстровано в Управлінні РАГС Приморського краю.

Встановити точне місце поховання Мозеля П.В. не є можливим, оскільки відомостей про це немає ні в матеріалах архівної кримінальної справи, ні в будь-яких інших документах архівного фонду. Відомо, що розстріляних у 30-і роки ховали у братських могилах на місці розстрілу. Так, Мозеля Павла Васильовича було розстріляно в місті Усурійськ, в якому виявлено місце масових поховань у районі, де в даний час розміщено Усурійський пивзавод. На місці братських поховань встановлено пам'ятник жертвам сталінських репресій».

А як же склалася доля родини Павла Мозеля? Невідомо з яких причин родина Мозеля затрималася на Далекому Сході до глибокої осені 1937 року. За розповідями родичів Мозеля, його сім'я добиралася до залізничної станції саньми, оскільки на той час уже випав сніг. Повернувшись з Далекого Сходу, дружина Павла Мозеля Ніна Йосипівна з сином Віктором оселилися в маленькій кімнаті старого вчителя Аксентія Павловича таємно, щоб ніхто не знав. Ніяких запасів на прожиття у них не було, і тільки дякуючи стареньким одиноким вчителям вони вижили.

Згодом Ніна Йосипівна влаштувалася на роботу на Саливонківський цукровий завод, де пропрацювала фінансистом до виходу на пенсію. Син Павла Мозеля Віктор навчався у будівельному технікумі, й всіляко приховував, що його батько був репресований, запевняв, нібито у нього батька немає. Після закінчення технікуму пішов до армії, де прослужив офіцером усе життя, а коли вийшов на пенсію, отримав квартиру в Білій Церкві. Віктор з дружиною виростили си-

на Анатолія, який із своїм сином Андрієм, правнуком Павла Мозеля, проживає у Білій Церкві. А син Павла Мозеля Віктор та його дружина відійшли у засвіти, так і не дізнавшись про долю свого батька – Павла Васильовича Мозеля.

Варто також зупинитися на постатях двох переконаних комуністів – Івана Гриневича та Сергія Винарського, життя й діяльність яких певною мірою були пов'язані з Федором Гребенком.

Іван Гриневич повернувся з фронту *Першої Світової війни* до Таращі у грудні 1917 року. На першому повітовому з'їзді комуністів в січні 1918 року його було обрано секретарем повітового комітету. Коли Таращу зайняли німецькі війська, він змушений був піти у підпілля, але наприкінці березня 1918 року Гриневича було заарештовано й посаджено до в'язниці, з якої його було звільнено 12 червня 1918 року таращанськими повстанцями на чолі з Федором Гребенком. До повстанського руху він не прилучився, а залишився головою підпільного «ревкому».

Сергій Винарський та Іван Гриневич (другий та перший справа)

Після повалення влади гетьмана Павла Скоропадського та встановлення у грудні 1918 року влади Української Народної Республіки Івана Гриневича, за його спогадами, було направлено «з документами та матеріальними цінностями в Гомельський губернський військкомат, де працював замполітпросвіти». Звідки та які матеріальні цінності з'явилися у таращанського ревкому під час влади гетьмана Скоропадського – невідомо. Швидше всього їх постачали з Росії для ведення підривної діяльності проти Української Держави.

Іван Гриневич повернувся до Таращі тільки в лютому 1920 року після захоплення міста комуно-московськими військами з початком третьої агресії проти України. Відновилися органи окупаційної влади, а також «ревком», в якому Гриневич обіймав посаду завідувача управління справами. Під час захоплення Таращанщини польськими військами у травні 1920 року Грине-

вич за розпорядженням Київського губкому КП(б)У знову перейшов у підпілля.

З відходом польських військ з України Іван Гриневич знову став членом Таращанського «ревкому», а згодом Київський губком КП(б)У призначив його головою повітового «ревкому». На початку серпня 1920 року невідомо з яких причин Гриневича було заарештовано [29], а 20 серпня 1920 року Верховним судом «радянської України» його було умовно засуджено на 5 років та виключено з ВКП(б). З цього часу він відійшов від політичної діяльності та в подальшому працював на господарській роботі.

З 1921 по 1925 роки Іван Гриневич працював членом правління «Сільпо» у селі Сніжки, а потім до 1928 року – членом правління Ставищанського скотарсько-молочного товариства. Згодом працював на різних посадах у Білій Церкві, Таращі й навіть головою Лук'янівського колгоспу «Нове життя». З серпня 1933 року Гриневич – завідуючий Ольшаницьким зсипним пунктом заготівлі зерна, а з осені 1934 року – голова правління Саливонківського цукроробкопу. Як уже зазначалося, директором Саливонківського цукрового заводу на той час був Павло Мозель. Остання господарська посада, яку обіймав Іван Гриневич у своєму житті з 17 липня 1936 по 17 червня 1938 років, – уповноважений Білоцерківського плодокомбінату із заготівлі фруктів у Таращанському районі.

Чим не вгодив Іван Гриневич «радянській владі» за вірну службу – невідомо. Тільки з 17 червня 1938 року, згідно з його автобіографією, він вважав себе репресованим органами НКВД до 29 лютого 1947 року, після чого Гриневич понад два роки перебував у Таращі. 27 травня 1949 року його було знову заарештовано й відправлено на заслання до Казахстану, де 14 липня 1951 року було знову засуджено й відправлено до концтабору в Казахстані, в якому він перебував до 27 січня 1955 року.

Таким чином, «радянська влада» щедро віддячила Іванові Гриневичу за його активну діяльність з її встановлення на Таращанщині в 1918–1920 роках. Чи пов'язано це було з Федором Гребенком – невідомо, але про своє негативне ставлення до нього, як уже зазначалося, у 1919 році під час перебування кавалерійського полку Гребенка в Таращі Гриневич висловив письмово.

Як же склалася подальша доля Івана Гриневича? Згідно з даними довідки Верховного суду СРСР від 5 лютого 1957 року та іншої довідки Верховного суду СРСР від 2 квітня 1957 року за всіма

трьома судимостями Гриневича було повністю реабілітовано. З 20 квітня 1957 року йому було призначено персональну пенсію. Напевно, за 15 років перебування в таборах він чимало чого переосмислив. Останні роки свого життя Гриневич брав активну участь у роботі Таращанського краєзнавчого музею на громадських засадах та створенні експозицій, присвячених діяльності таращанських повстанців під проводом Федора Гребенка.

Сергій Винарський, як уже зазначалося, у з'єднанні таращанських повстанців під командуванням Федора Гребенка очолював команду зв'язку. Під час важкого бою таращанських повстанців 30 липня 1918 року під Ставищем Гребенко послав Винарського до його рідного села Василиха розвідати сили німців. Як писав у своїй автобіографії Винарський [30], він разом з родичкою із сусіднього села пробирався лісом, в якому їх затримала німецька варта й доставила у село Василиха до командира німецької частини, де їх цілий день утримували під арештом. І тільки дякуючи мешканцям та старості села, яких німці зібрали на майдані, Винарського було звільнено з-під арешту.

Пробратися до повстанців Сергій Винарський не мав змоги, тому батько порадив йому їхати до Москви, оскільки його вже почали розшукувати німці з П'ятигор. Батько Винарського продав корову, дав йому 400 карбованців «керенками», і він вирушив до Києва. Там йому вдалося зв'язатися з представниками московської мирної делегації на чолі з Християном Раковським, і він під виглядом військовополоненого з Німеччини у вересні 1918 року санітарним потягом виїхав до кордону з РРФСР, а потім – до Курська, звідки Винарський відбув до Москви, де його було зараховано в якості бійця до Краснопреснінського військкомату та як комуніста.

У Москві Сергія Винарського було зачислено на курси пропагандистів з метою підготовки до підпільної агітаційно-пропагандистської діяльності в Україні. Коли в Україні розпочалося повстання Директорії проти влади гетьмана Павла Скоропадського, Винарського було відправлено в розпорядження ЦК РКП(б), а потім в Україну для ведення агітаційної роботи в Армії УНР.

По приїзді до України Сергієві Винарському вдалося влаштуватися водієм у гараж корпусу Січових Стрільців під командуванням Євгена Коновальця. За агітацію серед водіїв та відмову вантажити автомобілі перед відступом Армії УНР з Києва його

було заарештовано й відправлено у політвідділ до Вінниці. Але по дорозі Винарському вдалося втекти й повернутися до Києва, де він уже застав комуно-московські війська. «Агітатор» з'явився у військкоматі, де його залишили водієм.

У травні 1919 року окупаційна влада направила Сергія Винарського до Тараща з Губполітпросвіти для ведення політпросвітницької роботи. З цього часу він почав виконувати в Таращанському повіті різну роботу: організовував сільські та волосні комбіди, політком карального батальйону, був політпрацівником полку особливого призначення, що займався ліквідацією селянських повстань проти «радянської влади», працював головою волосного комітету села Ківшовата.

Під час перебування кавалерійського полку під командуванням Федора Гребенка в Таращі у липні 1919 року зустріч між Сергієм Винарським та Гребенком не відбулася. З 1920 по 1923 роки Винарський працював в органах Київської губернської ЧК в Таращі, звідки його було направлено політуповноваженим до Чорнобиля. Під час відсутності в Таращі Винарського було виключено з комуністів за його нібито одруження на доньці «попа». Виписки з протоколу йому не було надіслано до Чорнобиля, тому він прогаяв термін оскарження до Губкому та ЦК КП(б)У й таким чином залишився позапартійним до кінця свого життя.

У подальшому Сергій Винарський працював у Попільнянському лісництві, кореспондентом газети «Радянська нива» на Білоцерківщині, головою колгоспу, а також понад 30 років працював на залізничному транспорті. У Львові відбулася зустріч Винарського з письменником В.Радовським, який за його спогадами видав книжку «Гроза над Волинню».

Сергій Винарський приїздив також до Тараща, де брав участь у створенні експозиції про таращанських повстанців у краєзнавчому музеї. Помер Винарський у 1968 році на 72-у році життя.

5. Як творився міф про Миколу Щорса

Варто зупинитися також на особливостях творення міфу про Миколу Щорса, як «героя громадянської війни». 30-і роки XX століття були чи не найважчими в історії України. Після насильницької колективізації, висилання за межі України у 1932–1933 роках індивідуальних господарів та представників прогресивної інтелігенції «вождь усіх народів» Йосип Сталін влаштував в Україні небачений за всю історію людства штучний голодомор, який забрав у засвіти майже половину населення України – близько 13 мільйонів невинних жертв. Щоб відвернути увагу українського населення від важких помислів, потрібно було створити для нього міфи про героїв, які вийшли з середовища простого народу.

23 лютого 1935 року в центральній партійній пресі почали з'являтися невеличкі статті про Сергія Лазо, Василія Чапаєва, Миколу Щорса та інших учасників громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії. У статті під назвою «Засновник Київської дивізії» автор писав про Щорса, який наприкінці 1918 року повернувся із Східного фронту (чехословацького корпусу) й організував з партизанських загонів Богунський полк [31].

Як уже зазначалося, Микола Щорс ніколи не був на Східному фронті, а з'явився в нейтральній зоні на початку осені й у двадцятих числах вересня 1918 року брав участь у формуванні Богунського полку. Автор наведеної статті так квапився підготувати матеріал для преси, що навіть не перевірив за офіційними документами дату формування полку, а переніс її на кінець 1918 року.

Після цієї статті події з творенням міфу про Миколу Щорса почали розвиватися з шаленою швидкістю.

27 лютого 1935 року на засіданні Президії ЦВК СРСР, на якому працівники кінематографії отримували високі нагороди, був присутнім і Олександр Довженко, якому було вручено «Орден Леніна». У статті Арона Ерліха, надрукованій у тій же газеті 5 березня 1935 року, зазначалося [32]:

«Коли кінорежисер О.П.Довженко повертався на своє місце, його догнала репліка Сталіна:

- За ним борг – «український Чапаєв».

Через деякий час на тому ж засіданні Сталін задав запитання О.Довженку:

- Щорса ви знаєте?

- Так, – відповів Довженко.

- Подумайте про нього, – промовив Сталін».

Кінорежисер Олександр Довженко. Дав використати себе Москві в її ідеологічній війні проти українського народу

У запитанні Йосипа Сталіна пролунала невпевненість, але Олександр Довженко – земляк Миколи Щорса – відповів ствердно. Невпевненість Сталіна була виправданою: до 1935 року ім'я Щорса в загальносоюзних історичних, художніх та публіцистичних виданнях не згадувалося. Відсутнім ім'я Щорса було і в томі 62 «Великої Радянської Енциклопедії», виданій у 1933 році, хоча до складу її редакції входили відомі діячі СССР періоду україно-московської війни Георгій П'ятаков та Володимир Затонський. Немає згадки про Щорса і в монографії С.Рабіновича «Історія громадянської війни», опублікованій також у 1933 році. Небагато уваги приділив Щорсу також командувач Українським фронтом Володимир Антонов-Овсієнко у третьому (1932) та четвертому (1933) томах своїх «Записок про громадянську війну».

В українській пресі ім'я Миколи Щорса до середини 1930-х років також з'являлося досить рідко. Його діяльність як командира Богунського полку, командира 2-ї бригади, начальника 1-ї Української дивізії, а потім нетривалий час (10 днів) командуючого 44-ї стрілецької дивізії частково висвіт-

лювалася у спогадах учасників україно-московської війни, що видавалися у 20-ті роки XX століття [33, 34]. А в монографії, присвяченій розвиткові партизанського руху на Чернігівщині в 1918 році [35], Щорса серед його учасників взагалі не було названо. Тому проголошення Йосипом Сталіним Щорса «українським Чапаєвим» було несподіваним для всіх, хто брав участь у тій війні.

З якого ж часу розпочалася фальсифікація життя й діяльності Миколи Щорса?

На думку деяких істориків, це розпочалося з моменту підготовки укладачами чергового видання «Короткого курсу історії ВКП(б)», які залишили для Йосипа Сталіна вільні місця у тексті, аби він власноручно відібрав факти, події та осіб, «придатних», на його думку, для творення тодішньої вітчизняної історії. До списку найвидатніших героїв громадянської війни він своєю рукою вписав імена Михайла Фрунзе, Василія Чапаєва, Сергія Лазо, Миколу Щорса, Олександра Пархоменка та багатьох інших. Напевно, Сталін так «любив» Україну, що «прославив» її аж двома «героями».

У день зазначеного засідання Президії ЦВК СРСР у тій же центральній пресі було надруковано статтю відомого на той час письменника Всєволода Вішнєвского, в якій він подав докладну автобіографію Миколи Щорса [36]. Цю статтю було компільовано в найгірших комуністичних традиціях канонізації Щорса. Переважна більшість тверджень автора пізніше в літературі не повторювалася й документальних підтверджень не знайшла [37].

Тоді ж трапився безпрецедентний в історії видавничої справи випадок [38]. Через три місяці після слів Йосипа Сталіна на Президії ЦВК СРСР (виняткова оперативність для тієї епохи) книгу історика С.Рабіновича було здано до друку другим, виправленим і доповненим, виданням, де вже було подано інформацію про життя та діяльність Миколи Щорса [39]. Пізніше короткий опис життя та бойового шляху «українського Чапаєва» Щорса було також подано в художній літературі в «найкращих» традиціях канонізації його імені [40].

А що ми знаємо про Миколу Щорса сьогодні?

Для сьогоднішнього читача запитання Йосипа Сталіна до Олександра Довженка на Президії ЦВК СРСР 27 лютого 1935 року здалося б щонайменше дивним: про жодного військо-

вого діяча СРСР не написано стільки, як про Миколу Щорса. Жодному військовому діячеві такого рангу не поставлено за часів СССР стільки пам'ятників, не названо його іменем стільки колгоспів та радгоспів. Майже у кожному населеному пункті є вулиця імені Миколи Щорса. Існує два міста з його іменем: на його батьківщині – у Чернігівській області та у Дніпропетровській області, де він ніколи не був. У місті Щорс є меморальний музей на його честь, у Запоріжжі – театр ім. Миколи Щорса, а книг, нарисів, статей про Щорса – годі й підраховувати. Йому присвячено пісню, оперу та кінофільм. Щорсу поставлено більше пам'ятників, ніж Василію Чапаєву. До середини 50-х років XX століття канонізація імені Щорса досягла вершин, які недосяжні й святому.

Ні в літературі, ні в спогадах до 1935 року факти про командування Миколою Щорсом партизанськими загонами не зафіксовано, не фігурують вони й зараз. Під час ейфорії, яка на той час штучно складалася навколо Щорса, в хід ішли спогади, про правдивість яких Олександр Довженко писав [41]:

«Отже, я отримав 38 папок матеріалів. По шість, вісім, десять разів описано одне й те саме, але по-різному... Я починаю поступово помічати, що очевидці вже «споминають» з визначеною метою... Написавши сценарій, я прочитав його двом своїм консультантам... І ось один з них говорить: «Я все згадую та все думаю – ось так воно точно й було». Другий товариш також підтвердив цю думку. А я мушу сказати, що абсолютно жодного точного епізоду немає. Я все вигадав».

Не важко здогадатися, ким були консультанти в ті дуже страшні часи.

А яке ж відношення до творення міфу про Миколу Щорса мала його дружина – начальник відділу ЧК у 1918–1919 роках? Після убивства Щорса неочікувано овдовіла Фрума Хайкіна-Щорс вирішила за краще негайно втекти подалі – до самої Самари – під приводом необхідності поховання чоловіка [42]. Пізніше вона «працювала» головним чином «вдовою Щорса», а у 20-х – на початку 30-х років Фрума Хайкіна започаткувала з щорсівськими ветеранами вельми активний рух для вшанування пам'яті Щорса.

В інтерв'ю радіо «Свобода» 2002 року А.Дроздов, «московський журналіст» і «нащадок Миколи Щорса», зазначив:

«Зосередження уваги Сталіна 1935 року на постаті Що-

Кадр з фільму Олександра Довженка «Щорс». Гарну казку вигадав Довженко. Москві сподобалося

рса – це не сліпа фантазія, не натхнення якесь. Щорс ніколи не зникав як герой громадянської війни, і задовго до того, як на нього звернули увагу в Кремлі, існував щорсівський рух, який, до речі, організувала вдова Щорса. Це об'єднання бійців 44-ї дивізії, тобто Семенівського партизанського загону, 12-ї дивізії, яке, наскільки я пам'ятаю, до початку 30-х років нараховувало близько 20 тисяч осіб. Вони регулярно збиралися. Була група активу. Ініціатор та організатор цієї справи – дружина Щорса Фрума Юхимівна Ростова. Вона працювала в Народному комісаріаті освіти».

Потім був фільм Олександра Довженка і канонізація Миколи Щорса на державному рівні – все за наказом Йосипа Сталіна, і для Фруми Хайкіної настав «хлібний» час. У 1937–1938 роках вона була присутньою на репетиціях опери «Щорс» – стежила за якістю виконання. 1942 року Фрума Хайкіна разом з донькою Валентиною напучувала Щорсівську дивізію, що направлялася після розгрому й відновлення воювати на Сталінградський фронт.

Ветеран цієї дивізії Л.Якубов згадував [42]:

«Після запеклих боїв навесні 1942 року в районі Старого Оскола наша Щорсівська дивізія опинилася в оточенні. З нью-

го вдалося вийти з великими втратами, після чого дивізію було направлено на укомплектування у Приволзький військовий округ, у місто Бариш Ульянівської області, де протягом декількох місяців і готувалася до нових боїв. У цей період у її полках були вдова М.Щорса Фрума Юхимівна Ростова-Щорс та її донька Валентина. Вони були присутніми на червоноармійських зборах і мітингах, виступали з розповідями про бойове минуле легендарної дивізії. Воїни з великою увагою слухали їхні розповіді й перед відправленням на Сталінградський фронт дали клятву примножувати героїчні бойові традиції дивізії».

Пам'ятник Миколі Щорсу у Києві на початку вулиці Симона Петлюри, проти якого Щорс запекло воював і голову склав

Уже в 30-х роках Фрума жила під псевдонімом «Ростова» (Ростова-Щорс) замість колишнього прізвища Хайкіна (Хайкіна-Щорс). Коли саме й чому вона визнала за краще так «русифікуватися» – невідомо.

Розвинувши такий шалений «щорсівський рух», «вірна» дружина Миколи Щорса Фрума Хайкіна за 30 років так і не побувала на його могилі. Тільки наприкінці 40-х років у Самарі знайшли цинкову труну Щорса на місці кладовища, де за ці роки було вже побудовано корпуси заводу. Труна зі Щорсом випадково збереглася поряд з фундаментом одного з корпусів заводу.

Померла Фрума Хайкіна у серпні 1977 року в Москві, де її й поховано.

ПІСЛЯМОВА

Оповідь про життєвий шлях та діяльність нашого земляка, уродженця села Лісовичі Таращанського повіту Київської губернії, Гребенка Федора Прохоровича підійшла до завершення. На основі літературних джерел учасників описаних подій та архівних документів, в яких містяться цінні відомості про буремні події національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність проти комуно-московських загарбників, на розсуд читачів подано короткий життєвий шлях Федора Гребенка. Чимало архівних документів, особливо періодичних видань, за часів СССР в Україні були недоступними для широкого загалу, і тільки в епоху незалежної України з'явилася можливість значною мірою відновити життєвий шлях та військову діяльність видатного полководця Федора Гребенка.

Які ж передумови появи в історії Київщини такої постаті, як Федір Гребенко, сина селянина-середняка з села Лісовичі, який отримав гімназійну освіту, брав участь у *Першій Світовій війні* у складі царської армії, військовий досвід якої допоміг йому очолити таке грандіозне селянське повстання в Таращанському повіті Київської губернії влітку 1918 року проти німецьких окупаційних військ за незалежність України?

Передусім варто зазначити, що Київщина до часів Богдана Хмельницького завжди відрізнялася від решти регіонів України своїм бунтівним характером, який обумовлювався особливостями природного ландшафту та ментальністю працьовитих наддніпрянських «росів»-хліборобів, що й стало причиною формування особливої психології сільського населення Таращанського краю: не зазіхаємо на чуже, але й свого не віддамо.

У 1918 році в Таращанському повіті виникали найчисленніші та найпотужніші партизанські загони, які доставляли німцям чимало турбот: німецькі війська та гетьманські каральні загони досить часто поспішно ретирувалися з повіту при появі повстанських загонів, особливо Лісовицького партизанського загону під командуванням Федора Гребенка. Упродовж декількох місяців з'єднання таращанських повстанців вело уперту й виснажливу

боротьбу з німецькими військами, успішно маневруючи за межі повіту й повертаючись назад. Німецьке командування не могло змиритися з існуванням такого небезпечного вогнища повстанського руху в Таращанському повіті, повсякчас переслідуючи партизанський загін Гребенка, але його зусилля тривалий час залишалися марними.

Численні перемоги над німецькими військовими частинами, гартуючи дух у боротьбі із сильним супротивником, надихали таращанських повстанців на нові перемоги. Це стосувалося не тільки особового складу загону, який активно боровся з німецькими військами, а й населення усього повіту, яке прямо чи побічно, відкрито чи приховано допомагало партизанам, поповнюючи їхні ряди.

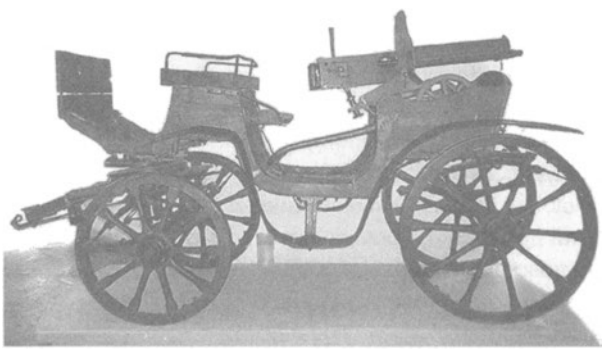

Тачанка - «таращанка», застосована Федором Гребенком раніш, аніж це зробив Нестор Махно

Під час боротьби проти німецьких військ Федір Гребенко першим в Україні, ще до Нестора Махна, якому приписують винахід кулеметної тачанки, застосував її в червні 1918 року в процесі формування з'єднання таращанських повстанців. Кулеметні тачанки ще до початку в Україні національно-визвольного руху 1917 року виготовлялися в Таращі й називалися «таращанками».

Якщо проаналізувати військову та політичну діяльність Федора Гребенка з позицій сьогоднішнього дня, то чи був у нього вихід із ситуації, що склалася під час служби у комуно-московській армії?

Таких можливостей було щонайменше дві.

Перша нагода випала тоді, коли після Кременецької операції Федір Гребенко на чолі кавалерійського полку прибув до Старокостянтинова. У цей час з міста Теофіполь зателефонував представник командування Армії УНР і від імені Головного Отамана Симона Петлюри закликав Гребенка прилучитися до Армії УНР, запропонувавши йому високу командну посаду, але він не скористався цією пропозицією. Якби Гребенко використав цю можливість,

то, на думку історика Михайла Ковальчука, міг залишитися живим і розділити долю свого земляка – генерал-хорунжого Армії УНР Володимира Сікевича.

Друга нагода випала Федорові Гребенку під час його перебування в Тараща на чолі кавалерійської бригади. Похід на Київ міг докорінно змінити політичну ситуацію в Україні: по-перше, прийти на допомогу отаманові Зеленому, який у районі Трипілля вів запеклі бої проти основних комуно-московських військових сил, по-друге, звільнивши Київ від московських окупантів, разом з отаманом Зеленим піти на з'єднання з Армією УНР, вдаривши в тил ворожим військам Західного фронту, які ледь стримували натиск військових частин Армії УНР. Таким чином, основні сили комуно-московської армії опинилися б у «котлі», що дозволило б водночас армії генерала Антона Денікіна без перешкод захопити Москву. Для цього Федорові Гребенку потрібно було ліквідувати у своїй бригаді комуністів (Василя Баляса, Данила Циплюка, М.Краснокутського та інших), але він згаяв і цю можливість через довірливість, нерішучість та недостатній політичний психологізм.

Проте як військовик, він володів незвичайними якостями, так званою харизмою, що надає особистості майже магічної сили. Відомо, що харизматичне лідерство виникає в роки криз і революційних переворотів, коли політичний чи військовий діяч, йдучи назустріч потребам мас, вгадує їхні відкриті й потаємні бажання, пророчо віщує майбутнє, знаходить загальне визнання. Такою харизмою, на наш погляд, володів Федір Гребенко, за яким ішли селяни в період таращанського повстання, під час рейду теренами Полтавщини та перебування у складі комуно-московських військ. Як тільки Гребенко внаслідок поранення опинився у військовому шпиталі, майже всі бійці бригади одразу розбіглися.

Декому ще й досі постать Федора Гребенка не дає спокою. Так, 2007 року в Москві було видано книгу («Книга погромов. Погромы в Украине, Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918–1922 гг. Сборник документов. – М.: РОС СПЭН, 2007»), в якій наведено документи з Державного архіву Російської Федерації, зокрема, повідомлення уповноваженого по Таращанському повіту – жида М.Думи, направлене до Київської комісії

Єврейського громадського комітету 1921 року, де він описав погроми в Таращі Київської губернії 17 липня 1919 року червоноармійцями кавалерійської бригади під командуванням Федора Гребенка, яка в ніч з 16 на 17 липня 1919 року вже виступила з Таращі на денікінський фронт. М.Дума з переляку так «ретельно» описував «погроми», що переплутав дні, коли до Таращі завітав Володимир Затонський, який у своїх спогадах про жодні погроми не згадував, а також не писав про них у своїх спогадах і Яків Долицький.

М.Дума писав:

«Варто зазначити, що в один будинок зайшли два будьонівці та, побачивши тяжке становище жінки й зауваживши її росіянкою, дали 800 чи 950 крб. петлюрівських білих знакових, а коли заходили голитися, то також платили по 50 крб. білими петлюрівськими українськими, ніби всі ці грабіжники мали свої казначейства».

А ось під час захоплення Таращі в жовтні 1920 року будьонівці дійсно вчинили варварський погром. Інструктор з агітаційної роботи у Таращанському повіті у своїй доповіді писав (ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 248б. – Арк. 425):

«За два дні до мого приїзду в Таращу був погром, який вчинила кавалерійська частина 1-ї Кінної армії (6-а кавалерійська бригада 4-ї кавалерійської дивізії). За своїм варварством та звірством він був жахливішим за всі погроми, які бачив Таращанський повіт за весь час революції. Нараховується близько 250 жертв. Убивали не тільки євреїв, а й усіх, хто словом чи ділом намагався зупинити їх. Обеззброїли всіх, крім караульної роти, попередивши її, що коли вона піде проти, то вони всіх перерубають. Гвалтували жінок, не рахуючись з віком. Нерідко гвалтування відбувалося на очах у батьків при знущанні та насмішках. Роздягали всіх без винятку серед білого дня не тільки в будинках, а й на вулиці. Було розігнано воєнкоми та ревкоми. Усі працівники радянських установ розбіглися. За відомостями, у погромі брали участь червоноармійці караульної роти та деякі відповідальні працівники, частина з яких заховалася, а частина приєдналася до будьонівців і поїхала з ними.

Але цього разу погромники (будьонівці) не задовольнилися різаниною єврейського населення. На шляху свого проходження вони грабували селян (усіх поголовно), не

зважаючи на їхній майновий стан, забирали останню конячку, худобу (навіть не дотримуючись інструкції державної розверстки), під загрозою шмагання та розстрілу відбирали гроші та роздягали. Хто був багатшим, давав викуп і тим гарантував себе від пограбування. Награбовані в одному селі речі та інші предмети продавалися ними в іншому. Ними вбито двох воєнкомів...

На сході селяни з жахом згадують про безчинства будьонівців і стверджують, що навіть денікінці не робили такого. Своїми діями вони дискредитували в очах населення радянську владу, підбурили проти неї не тільки пасивні прошарки населення, а й співчуваючі елементи. Порушили нормальну роботу та життя повіту. Підірвали всіляку довіру до влади та її представників...»

Ось так поводили себе в Таращанському повіті (не важко здогадатися, що Таращанський повіт не був винятком) знамениті будьонівські «визволителі» під час третьої агресії Росії проти України.

А як же радянська влада зберігала пам'ять про Федора Гребенка? Усі лаври, здобуті з'єднанням таращанських повстанців під проводом Гребенка, було віддано комуністові Василеві Балясу. В «Історії міст і сіл Української РСР», виданій у 1971 році, прізвище Гребенка згадується (стор. 623) у зв'язку з тим, що він, як повітовий військовий комісар, очолював загін чисельністю близько 800 чоловік, який вирушив на допомогу повсталим селянам у Синяві, але, як уже зазначалося, Гребенко у Синяві ніколи не був. На 624 сторінці при згадці про головний штаб таращанського повстання в 1918 році прізвище Гребенка подано п'ятим, не називаючи його посади, натомість прізвище Баляса, як командира артилерії повстанців, названо першим.

В описі початку формування повстанського загону в червні 1918 року біля Ставища на 602 сторінці подається інформація про те, що партизанський загін був на чолі з Василем Балясом та П.Григоренком. Але, як уже зазначалося, в цей момент Баляс та Григоренко сиділи в таращанській в'язниці, і звільнили їх 12 червня 1918 року повстанці на чолі з Федором Гребенком. Ще інтригуючу інформацію в «найкращих» фарисейських московських традиціях подано на сторінці 625:

«На початку серпня повстанські загони прорвали вороже

кільце, форсували Дніпро і здійснили під командуванням В.С.Баляса героїчний рейд по Лівобережній Україні до кордонів РРФСР».

Цілковита брехня! Як відомо за правдивими архівними джерелами, таращанські повстанці здійснили рейд до нейтральної зони під командуванням Федора Гребенка.

До цієї брехні долучився і Я.Маслун, зять Василя Баляса, колишній директор Таращанського історико-краєзнавчого музею в 1960–1970 роках, який зробив усе, щоб постать Федора Гребенка було стерто з пам'яті народу, нагородивши всіма лаврами Баляса. Навіть меморіальна дошка на честь Баляса було встановлено у Ставищі, хоча його було убито гребенківцями в селі Чернин. Меморіальну дошку не встановили ні в Лісовичах, ні в Таращі, оскільки лісовичани й таращанці знали істинну ціну військової діяльності Гребенка та Баляса.

У вересні 1956 року авторові цієї оповіді під час навчання у Київському будівельному технікумі довелося брати участь у сільськогосподарських роботах в одному із сіл Баришівського району Київської області. Під час збирання кукурудзи до нас приїхав бригадир – чоловік років 60. Він ходив по плантації, спілкувався із студентами, а потім підійшов до мене й запитав, з якого я села. Я відповів, що з села Лісовичі Таращанського району. Він уважно подивився на мене й запитав, чи я чув про Федора Гребенка. Я відповів ствердно. Про що він ще мене запитував, я не пам'ятаю, але зараз, коли написано книгу про Гребенка, можна стверджувати, що він міг бути учасником рейду таращанських повстанців під командуванням Гребенка теренами Лівобережної України, спогади про який ще збереглися у пам'яті українців Лівобережжя.

Проте жодного пам'ятного знака на честь організатора й провідника таращанських повстанців Федора Гребенка за роки СССР в Лісовичах чи Таращі так і не було встановлено. ЮрійБурляй у своєму творі «Червоний вир», виданому в 1988 році, писав:

«І постав у моїй уяві – серед білого мерехтіння іскристої зими таращанської десь за Шевченківською, біля Глибичка над урвищем, – величний обеліск. Пам'ять невмирущої звитяги, пам'ять серця і духу, пам'ять вічної таращанської слави…

Вірю і знаю: стояти тому гордому обеліскові не лише в моїй уяві. Певен того».

У керівників владних органів Таращі в 1988 році була спроба встановити такий обеліск (монумент) перед районним будинком культури у зв'язку із святкуванням 70-річчя створення Таращанського полку, до якого Федір Гребенко не мав жодного відношення, як і більшість таращанських повстанців. Щоправда, згодом було встановлено пам'ятний знак, але він невдовзі кудись зник.

Проте ми віримо, що пам'ятник Федорові Гребенку, як організаторові та провідникові з'єднання таращанських повстанців та всім лісовичанам, які брали участь у повстанні, буде встановлено в центрі села Лісовичі. Зараз на місці майбутнього пам'ятника започатковано меморіальну дошку*. Це стало можливим тільки в незалежній Україні.

*див. світлину на стор.213

Насамкінець варто зазначити, що *Таращанське повстання* влітку 1918 року проти німецьких окупаційних військ залишило помітний слід в історії України. Але, як писав історик Іван Крип'якевич, дуже шкода, що це повстання дало назву Таращанському полку, бригаді, а потім дивізії, в якій таращанців не було, українців налічувалося не більше 20%, а решту складали москалі з Москви, Тамбовської, Вологодської та інших губерній Росії.

Іван Крип'якевич стосовно «Таращанської» дивізії також зазначив (Історія українського війська. – К.: Світ, 1992. – С. 432), що «проте ця дивізія більшовицької армії таки постала, на жаль, з українців, а завдячувала вона своє існування тільки невдатній політиці гетьманської влади».

Проте, насамкінець варто зазначити, що найголовнішою причиною краху надій українського народу на краще майбутнє в національно-визвольній боротьбі за свою незалежність була не тільки агресивна загарбницька «політика» мілітаристської Московії, а й протиріччя і протистояння між Центральною Радою та гетьманом Павлом Скоропадським, а згодом режиму гетьмана Скоропадського з Директорією УНР, внаслідок чого Україна опинилася на трагічному роздоріжжі епохи.

Однак ми вельми сподіваємося, що ці трагічні сторінки запишуться в аннали історії України як застереження нащадкам і стануть останнім випробуванням для багатостраждального українського народу-мученика.

Редакція газети «Полтавские новости» 7 серпня 1918 року

опублікувала витяг з листа командувача німецьких військ в Україні фельдмаршала фон Айхгорна, убитого московськими терористами в Києві, надрукованого в одній з німецьких газет, де він навів висловлювання видатного німецького письменника, філософа та етнографа Йогана Ґотфріда Ґьордера, який 1769 року в «Деннику моїх подорожей» писав: *«Україна стане колись новою Грецією: чудове підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинуться і з малих племен, якими колись були греки, постане велика, культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля - ген, у далекий світ».* *«Я був би вельми радий,* - додав фельдмаршал фон Айхгорн, - *якби це пророцтво здійснилося».* Редакція газети «Полтавские новости» прокоментувала вислів німецького фельдмаршала: «Цей лист доводить, наскільки цей великий воїн бажав блага українському народові».

За тривким переконанням редактора цього видання Володимира Романченка, український народ невдовзі остаточно підведеться з колін і утвердить Україну однією з найкультурніших, найбагатших та наймогутніших держав у світі. Український народ з оптимізмом в душі та серці може торувати шлях у своє світле майбуття:

«Якщо надія помирає останньою, то віра не вмирає ніколи»!

І насамкінець віршовані слова в пам'ять про Федора Гребенка:

Селянський син у пору грізну і тривожну
Про близьку волю землякам він кинув клич,
За Україну самостійну і заможну
Підняв Гребенко давню славу Лісович.
Йому я пам'ятник створив, та не з граніту, –
Міцніші каменю карбовані слова;
Гребенка знатимуть тепер дорослі й діти,
Про нього пам'ять буде вічна і жива.

***

Знов Гребенка душа, мов із вирію птах,
В Таращанських літа небесах.

Олександр Бондаренко

ПОСИЛАННЯ

Розділ перший

1. Васильчиков В. Начдив Щорс. – М.: Воениздат, 1967. – С. 43.

2. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов. – Чернигов, 1957. – С. 209.

3. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 489.

4. Там само. – С. 502.

5. Слово Просвіти. – 2011. – 23–29 червня.

6. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов. – Чернигов, 1957. – С. 213.

7. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 505–506.

8. Там само. – С. 507.

9. Там само. – С. 518–521.

10. Там само. – С. 525.

11. Там само. – С. 544.

12. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов. – Чернигов, 1957. – С. 219–220.

13. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 19.

14. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов. – Чернигов, 1957. – С. 221.

15. ЦДА ВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 1, 2.

16. Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 1, 2.

17. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 552.

18. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов. – Чернигов, 1957. – С. 223.

19. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 558–560.

20. Там само. – С. 562–563.

21. Там само. – С. 583.

22. ЦДА ВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 68.
23. Там само. – Спр. 50. – Арк. 133.
24. Там само. – Спр. 47. – Арк. 59.
25. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 538.
26. Там само. – С. 539.
27. ЦДА ВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 7.
28. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 541.
29. Авраменко Н. Спомини запорожця: Документальне видання. – К.: Темпора, 2007. – С. 256.
30. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К.: Темпора, 2009. – С. 326.
31. Авраменко Н. Спомини запорожця: Документальне видання. – К.: Темпора, 2007. – С. 258.
32. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 570–571.
33. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К.: Темпора, 2009. – С. 59–61.
34. Авраменко Н. Спомини запорожця: Документальне видання. – К.: Темпора, 2007. – С. 259–260.
35. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К.: Темпора, 2009. – С. 66–67.
36. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 587.
37. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 28.
38. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. – К.: Оріяни, 1998. – С. 102.
39. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 543–544.
40. Известия ВЦИК Советов. – 1919. – 10 січня.

41. Симоненко Р., Реєнт О. Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 33–35.
42. Правда. – 1919. – 17 січня.
43. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 23.
44. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 554.
45. Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 69.
46. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. – К.: Оріяни, 1998. – С. 159.
47. Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 56.
48. Известия ВЦИК Советов. – 1919. – 3 січня.
49. Мазлах С., Шахрай В. До хвилі /Що діється на Україні і з Україною/. – Саратов, 1919. – С. 65.
50. Вивід прав України. – Львів: Слово, 1991. – С. 105.
51. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 60.
52. Там само. – Арк. 62.
53. Там само. – Арк. 94, 96.
54. Там само. – Спр. 1. – Арк. 19.
55. Известия ВЦИК Советов. – 1919. – 17 січня.
56. Там само. – 4 лютого.
57. Там само. – 11 лютого.
58. Ленинский сборник. XXXIV. – С. 101–102.
59. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 628.
60. Известия ВЦИК Советов. – 1919. – 30 січня, 6 лютого.
61. Там само. – 9 лютого.
62. Там само. – 14 лютого.
63. Там само. – 19 лютого.
64. Там само. – 1 березня.
65. Там само. – 23 березня.
66. Там само. – 30 березня.

Розділ другий

1. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 34.

2. Український Чапаєв. Статті і спогади про Щорса. – К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1935. – С. 60–71.

3. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 607–608.

4. Там само. – С. 620.

5. ЦДА ВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 97.

6. Там само. – Спр. 7а. – Арк. 5; Спр. 6. – Арк. 22.

7. Там само. – Спр. 33. – Арк. 3.

8. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 626.

9. Там само. – С. 628.

10. Там само. – С. 629–630.

11. Там само. – С. 635–636.

12. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – М.: Воениздат, 1932. – С. 276.

13. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 670–671.

14. Сергійчук В. Всеволод Петрів. – К., 2008. – С. 124–125.

15. ЦДА ВО України. – Ф. 1738. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 20.

16. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К.: Україна, 1995. – С. 56.

17. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – М.: Воениздат, 1932. – С. 284.

18. Українське слово. – 2013. – 20–26 лютого.

19. ЦДА ВО України. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1.

20. Там само. – Ф. 1738. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 245.

21. Там само. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 370, 371.

22. Там само. – Ф. 1738. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 113.

23. Там само. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 244. – Арк. 2.

24. Там само. – Арк. 4.

25. Там само. – Арк. 1.

26. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 708–709.

27. Там само. – С. 715.

28. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К.:

Україна, 1995. – С. 60.

29. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 717–718.

30. Там само. – С. 727–728.

31. Там само. – С. 734.

32. Там само. – С. 727, 736–737.

33. Ленинский сборник. XXXVI. – С. 74.

34. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 103.

35. Там само. – Спр. 104. – Арк. 63, 63 зв., 64.

36. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К.: Україна, 1995. – 64–77.

37. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С. 592.

38. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 4. – М.: Воениздат, 1933. – С. 318.

39. Там само. – С. 320.

40. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 24.

41. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 4. – М.: Воениздат, 1933. – С. 323.

42. Там само. – С. 325–326.

43. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 1, 2.

44. История 131-й Таращанской бригады. – Житомир, 1925. – 46 с.

45. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 10.

46. ЦДА ГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 120. – Арк. 3.

47. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 34.

48. Там само. – Спр. 252. – Арк. 16 зв., 26.

49. Дубовий І. Мої спогади про Щорса. – К., 1935. – С. 11–12.

50. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 34.

51. Там само. – Спр. 109. – Арк. 71 зв., 75 зв., 76.

52. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К.: Україна, 1995. – С. 97–100.

53. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 135.

54. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К.: Україна, 1995. – С. 103–110.

55. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 175. – Арк. 49 зв.

56. Там само. – Спр. 234. – Арк. 165.

57. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 4. – М.: Воениздат, 1933. – С. 163.

58. Материалы по истории СССР. – Т. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 170–172.

59. Аралов С. Ленин вел нас к победе. – М.: Политиздат, 1962. – С. 165–167.

60. Цюпа І. Таємниця смерті начдива Щорса// Київ. – № 11. – 1988. – С. 114–119.

61. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – М.: Воениздат, 1932. – С. 264.

62. Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918–1920). – К.: Политиздат Украины, 1962. – С. 142.

63. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – М.: Воениздат, 1932. – С. 272.

64. Там само. – С. 270.

65. Там само. – С. 277.

66. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 671.

67. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 4. – М.: Воениздат, 1933. – С. 151.

68. ЦДА ГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 34–37.

69. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 74, 74 зв.

70. Вислоцький І. 16 місяців у рядах Січових Стрільців// Літопис Червоної калини. – № 12. – 1935. – С. 9–12.

71. Долицкий Я. Заговор Катхе// На правах рукопису, 1963. – 56 с.

72. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 4. – М.: Воениздат, 1933. – С. 264.

73. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 33 зв., 34.

74. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – М.: Воениздат, 1932. – С. 328.

75. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 51.

76. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – М.: Воениздат, 1932. – С. 339–344.

77. Там само. – Т. 4. – С. 163.

78. Там само. – С. 165–168.
79. ЦДА ГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 56. – Арк. 31.
80. Там само. – Спр. 36. – Арк. 42–43.
81. Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 238, 241.
82. Там само. – Оп. 5–1. – Спр. 154. – Арк. 6.
83. Там само. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 242–243.
84. Там само. – Оп. 5–1. – Спр. 154. – Арк. 22.
85. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 124. – Арк. 10, 16, 18, 21, 25.
86. Там само. – Спр. 118. – Арк. 81–82.
87. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 114.
88. Там само. – Спр. 167. – Арк. 68 зв.
89. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 4. – М.: Воениздат, 1933. – С. 176.
90. Захарченко П. та інші. У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні). – К., 2000. – С. 86.
91. Известия ВЦИК Советов. – 1919. – 17 травня.
92. Захарченко П. та інші. У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні). – К., 2000. – С. 87.
93. Известия ВЦИК Советов. – 1919. – 17 липня.
94. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документом и материалов. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 281–282.
95. ЦДА ВО України. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 106–108.

Розділ третій

1. Антонов-Освеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 4. – М.: Воениздат, 1933. – С. 296.
2. Долицкий Я. Заговор Катхе// На правах рукопису, 1963. – 56 с.
3. ЦДА ГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 60. – Арк. 25.
4. Там само. – Арк. 31.
5. Там само. – Спр. 35. – Арк. 147.
6. Коваль Р., Завальнюк К. Трагедія отамана Волинця. – К.: Діокор, 2002. – С. 34–35.
7. ЦДА ВО України. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 19.

8. Там само. – Спр. 54. – Арк. 22.
9. Середа М. Отаманщина. Отаман Волинець// Літопис Червоної калини. – № 7, 8. – 1930. – С. 23–24.
10. Коваль Р., Завальнюк К. Трагедія отамана Волинця. – К.: Діокор, 1002. – С. 39–40.
11. Там само. – С. 126.
12. Там само. – С. 127.
13. Затонский В. Водоворот// Этапы большого пути. – М.: Воениздат, 1963. – С. 160.
14. ЦДА ГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 124. – Арк. 9 зв.
15. Бондаренко О., Бондаренко І. Повернення із забуття. – К.: Український пріоритет, 2011. – 480 с.
16. ЦДА ВО України. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 28.
17. Затонський В. Вир. З минулого. – Харків: ДВУ, 1926. – С. 17–20.
18. Дмитренко-Думич Ю. Український вузол: Отаманщина. – Ч. 2. – Глобине: Поліграфсервіс, 2001. – С. 422.
19. Затонський В. Вир. З минулого. – Харків: ДВУ, 1926. – С. 20–31.
20. ЦДА ВО України. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 51.
21. ЦДА ГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 61.
22. Затонський В. Вир. З минулого. – Харків: ДВУ, 1926. – С. 31–33.
23. Прапор комунізму. – 1987. – 22 жовтня.
24. ЦДА ГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 56. – Арк. 18.
25. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 234. – Арк. 145.
26. Там само. – Спр. 59. – Арк. 133.
27. Український козак. Фронтова газета армії УНР. – 1919. – 21 вересня.
28. Красная Армия. – 1918. – 8 серпня.
29. ЦДА ГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 249.
30. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 64 зв.
31. Там само. – Арк. 70, 72.
32. Домотенко Ю. Отаман Зелений// Нація і держава. – 2005. – 25–31 жовтня.
33. ЦДА ВО України. – Ф. 2759. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк.

35.
34. ЦДА ГО України. – Ф. 5. – Оп. 5–1. – Спр. 154. – Арк. 151.
35. Там само. – Арк. 156.
36. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 234. – Арк. 135.
37. Красная Армия. – 1919. – 22 липня.
38. ЦДА ВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 175. – Арк. 49.
39. Красная Армия. – 1919. – 5 серпня.
40. Там само. – 9 серпня.
41. Гражданская война на Украине 1918–1921. – Т. 1. – М.: Военный вестник, 1928. – С. 275–281.
42. ЦДА ВО України. – Ф. 2589. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 129.
43. Там само. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 23.

Розділ четвертий

1. Дмитренко-Думич Ю. Український вузол: Отаманщина. – Ч. 1. – Глобине: Поліграфсервіс, 2001. – С. 421–422.
2. Бурляй Ю. Червоний вир: Роман. – К.: Молодь, 1988. – С. 238–239.
3. Якубовський Я. Змова проти Гребенка// На правах рукопису. – Тараща, 1990. – 6 с.
4. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К.: Темпора, 2006. – С. 158–161.
5. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 4. – М.: Воениздат, 1933. – С. 264–265.
6. Затонський В. Вир. З минулого. – Харків: ДВУ, 1926. – С. 33.
7. Архівна довідка Управління реєстрації та архівних фондів ФСБ Росії від 6 квітня 2010 р., № 10/А–Б–568.
8. Тонковид П. Спогади// На правах рукопису. – Жашків, 1967. – 13 с.
9. Затонський В. Вир. З минулого. – Харків: ДВУ, 1926. – С. 33.
10. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник/ Під ред. І.Кураса, П.Вергатюка, Ю.Гомрецького та ін. – К., 1987. – С. 47.
11. Радянська нива. Пересувна газета-листівка. – Село

Лісовичі. – 1930. – 27 січня.

12. Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Кн. 1. – К.: Темпора, 2007. – С. 294.

13. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника// Наукове видання. – К.: Темпора, 2009. – С. 330–331.

14. Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Кн. 1. – К.: Темпора, 2007. – С. 401.

15. Сікевич В. Сторінки із записної книжки. – Кн. 6. – Едмонтон, 1949. – С. 3–4.

16. Т а м с а м о. – Кн. 5. – С. 62.

17. ЦДА ВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 161. – Арк. 2.

18. Сікевич В. Сторінки із записної книжки. – Кн. 3. – Вінніпег, 1945. – С. 68.

19. Лащенко Л. Український Лев// Таращанські етюди. – Біла Церква: Видавець О.Пшонківський, 2011. – С. 61–62.

20. Незборима нація. – № 11. – 2011. – Листопад.

21. Коваль М., Телячий Ю. Володимир Затонський: Нарис життя і діяльності (1888–1938 рр.). – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. – С. 187–189.

22. День. – 2013. – 18–19 січня.

23. Затонський В. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. – К.: Вид-во ВУАН, 1934. – С. 31–53.

24. ЦДА ВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 16.

25. Народна воля. – 1918. – 26 січня.

26. Середа М. Останні дні збройної боротьби// Літопис Червоної калини. – № 12. – 1930. – С. 4.

27. ЦДА ГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 56. – Арк. 27.

28. Архівна довідка Управління ФСБ Росії по Приморському краю від 21 лютого 2001 р., № 78/14/20 – Б–64.

29. ДАКО. – Ф. Р–1. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 13.

30. ДАКО. – Ф. Р–2771. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 5–7.

31. Правда. – 1935. – 23 лютого.

32. Т а м с а м о. – 5 березня.

33. Сорок четвертая Киевская дивизия. История похо-

дов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918–1920 гг. – К.: Изд-во Киевского губисполкома, 1923. – С. 89–90.

34. История 130-го Богунского полка. – Житомир, 1923. – 64 с.

35. Щербаков В. Жовтнева революція й роки громадянської боротьби на Чернігівщині. – Чернігів, 1927. – С. 70–74; 91–93.

36. Правда. – 1935. – 27 лютого.

37. Фесенко А. Щорса вы знаете?// Вопросы истории. – № 12. – 1989. – С. 169–173.

38. Літературна Україна. – 1989. – 17 липня.

39. Рабинович С. История гражданской войны. – М., 1935. – С. 142.

40. Герасимов Е. и Эрлих М. Николай Александрович Щорс. Боевой путь. – М.: ГВИ, 1937. – 158 с.

41. «Щорс» (сборник о фильме). – К., 1984. – С. 72.

42. Слово Просвіти. – 2011. – 23–29 червня.

Географічний покажчик

Антоніни 85, 127
Ардон 14, 15
Архангельська область 220
Астрахань 60
Базалія 87, 88
Бакланова Муравійка 23
Баку 220
Бар 88, 100, 113, 115, 116, 117
Бариш 252
Баси 32
Батумі 221
Бахмач 21, 27, 198
Бахмут 100, 230
Бердичів 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 95, 113, 115, 117, 235
Березанка 22, 24
Березна 22
Березці 16
Бишівська волость 138
Біла Церква 113, 132, 134, 135, 170, 171, 172, 176, 179, 184, 242, 243, 244, 270
Білгород 19, 31, 32, 33, 34, 56
Білгородка 84
Білий Колодязь 17
Біличі 110
Біловежі 27
Білогородська волость 138
Білокуракіне 222
Білолуцьк 42
Білопілля 65
Білошиця 107
Бірзула 74
Бобрик 27, 29, 30
Бобровиця 27
Богданівка (Броварський р-н) 30
Богданівка (Підволочиський р-н) 238
Богодухів 32
Богуслав 139, 140, 181, 193, 194, 218
Борзна 198
Борзнянський повіт 23
Бориспіль 27
Бородянка 71, 117
Бородянська волость 138
Борщагівська волость 138
Боярка 135, 136, 137
Бровари 27, 29, 30
Броди 79, 81, 82, 83, 84, 85
Брусилів 113, 114
Бугаївка 240
Буда 26
Будаївська волость 134, 138
Будапешт 223, 224, 226
Бужок, ріка 99, 100
Буковина, край 54, 78
Валки 137
Вапнярка 74, 76, 102, 155, 192
Василиха 245
Васильків 132, 133, 134, 135, 136
Васильківський повіт 135, 137
Велика Березянка 192
Велика Топаль 17, 18
Велике Половецьке 144
Вересоч 26, 198
Вересоч, ріка 198
Веркіївка 26
Виблі 23
Вигурівщина 27
Витачів 239
Вишгород 137
Відень 223
Війтівці 89

Вінниця 30, 66, 69, 70, 71, 72, 74, 102, 113, 115, 116, 150, 151, 163, 173, 174, 178, 210, 246
Вінніпег 226, 270
Вінцетівка 190
Вітебськ 60
Волинська губернія 118, 119, 144
Волинь, край 84, 103, 246
Володимир 60
Володимир-Волинський 79
Волочиськ 78, 81, 84, 86, 97, 98, 125
Ворожба 32
Вороне 163, 164
Вороніж 17
Вороніж (РФ) 14, 209
Вороніжчина, край 34
Воронок 17
Ворошилов 241
Воскресенка 27
Гайворон 156, 158
Гайсин 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160
Гайсинщина, місцевість 153
Галиця 27
Галичина, край 54, 76, 81, 83, 96, 122, 231
Гельмязів 196
Германівка 134, 140, 190
Германівська волость 134
Глухів 19, 20, 65, 109, 162
Глухівський повіт 23
Гомель 14, 15, 48, 203
Горбове 26
Горенка 137
Горинь, ріка 80, 84
Горлівка 158, 229, 230
Городня 20, 22, 23, 56, 65, 93
Городок 89, 96, 98
Горохуватка 190
Горошки 69
Гостомель 137, 138
Гостомельська волость 138
Готня, станція 19
Гоща 80
Грабівка 26
Грайворон 34, 35
Гребінка 37
Грузія, країна 222, 227
Гулевка 15
Гуменне 113
Гусятин 78, 84, 89, 96, 97, 125
Дарниця 27
Двірець 80, 116, 118, 119
Дебальцеве 230
Демидів 137
Дережня 86, 100, 115, 116, 117
Дергачі 36
Десна, ріка 24, 25, 198
Дибенці 193
Димер 109
Димерка 27, 30
Дніпропетровськ 44, 77
Дніпропетровсько область 250
Дніпро, ріка 27, 30, 44, 46, 101, 102, 109, 137, 161, 163, 183, 188, 189, 190, 195, 212, 239, 258
Довгалівське 178
Долина 189
Домашлин 17
Дрозди 144
Дроздівка 198
Дубно 73, 80, 223
Дунаївці 84, 97, 98
Єлизаветтрад 60
Жашків 142, 143, 164, 269
Жашківський район 11

Жидівська Гребля 142, 191
Жидівсько-Греблянська волость 140, 141
Житомир 67, 68, 69, 72, 95, 112, 113, 144, 265, 271
Жмеринка 73, 76, 86, 97, 99, 100, 102, 115, 125, 149, 150, 172, 190, 192
Жуківка 26, 198
Жуківці 183
Закарпаття, край 54
Запоріжжя 250
Збруч, ріка 78, 81, 89, 96, 97, 98, 101, 237, 270
Звенигородський повіт 140, 192, 236
Звенигородщина, місцевість 236
Здолбунів 79, 85
Зелений Ріг 164
Зіньків 96
Злинка 19
Золотоніський повіт 196
Золотоноша 195
Золочів 32, 35
Ізяслав 85, 86, 117, 118, 125, 126
Ізяславський повіт 80, 118, 119
Ічня 27
Кагарлик 190
Кагарлицька волость 134
Казахстан, країна 244
Каліш 227
Кам'янець-Подільський 69, 73, 77, 84, 89, 101, 192, 228
Кам'янка 77
Канада, країна 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229
Канів 190, 192
Канівський повіт 135, 137, 139, 192
Карапиші 190, 191
Кардишів 79
Каташин 17
Катербург 84, 85, 86
Катеринослав 32, 44, 46, 77, 100
Катеринославська губернія 62
Катюжани 88, 98
Кашперівська волость 142
Київ 12, 13, 14, 19, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 46, 52, 54, 59, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 76, 77, 83, 90, 92, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 109, 110, 112, 116, 117, 123, 131, 133, 134, 136, 137, 138, 143, 144, 147, 148, 151, 152, 155, 157, 160, 161, 166, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 183, 184, 188, 190, 193, 197, 198, 199, 200, 201, 206, 207, 212, 213, 217, 219, 221, 222, 231, 236, 240, 245, 246, 252, 255, 260, 266
Київська губернія 52, 131, 132, 134, 139, 140, 141, 144, 165, 174, 192, 213, 236, 239, 253, 256
Київська область 11, 241, 258
Київський повіт 134, 138
Київщина, край 101, 124, 129, 131, 132, 133, 144, 158, 161, 163, 165, 212, 237, 240, 253
Кийлів 239

Кирдани 175, 179
Киселівка (Менський р-н) 17
Киселівка (Чернігівський р-н) 22, 24
Кисляк 152, 155
Ківшовата 188, 191, 193, 246
Кіровоград 60
Клинці 14, 15, 16, 17, 18, 19, 197, 201, 211, 212, 213
Кобижчі 27
Ковель 79
Кожанка 67
Козача Лопань 35
Козелець 25, 27, 28, 212
Козелецький повіт 23, 26
Козятин 67, 68, 70, 71, 72, 94, 113, 116, 135
Количівка 25, 26
Комарівці 88
Конотоп 23, 65, 209
Копайгород 97
Коренєво 209
Корець 78
Коростень 70, 72, 77, 78, 102, 103, 105, 107, 117, 144, 212
Коростишів 66, 68, 112, 113, 132
Корсунь 193, 194, 195
Костянтинград 35, 37
Котовськ 74
Кочерів 112, 113
Красилів 86, 87, 88, 118
Красне (Обухівський р-н) 189
Красне (Чернігівський р-н) 25
Краснопілка 160, 164
Кременець 72, 80, 84, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 157, 163, 173, 174, 177
Кременчук 36, 37, 38, 40, 44, 46, 102, 209
Криве 206
Кривин 80
Крим, край 222
Кролевець 17, 23
Крути, станція 198, 233
Крюків 36, 40
Кузьмин 118
Куликівка 26
Купіль 87, 88
Куп'янськ 31
Курськ 60, 101, 209, 245
Курщина, край 161
Лебедин 65
Летичів 89, 100, 102, 115, 150
Лещинівка 44
Лисків 27
Лісовичі 11, 92, 114, 116, 205, 213, 217, 219, 220, 253, 258, 259, 270
Літин 102, 113, 115, 150, 151
Лозова 32, 34
Лопань, ріка 36
Лохвиця 36
Лубни 197, 209, 211
Лука 193
Луцьк 79, 82
Львів 83, 246, 263
Любар 102
Любліно-Сортувальна 59
Макарів 112, 132
Макарівська волость 138
Мала Березянка 192
Мале Половецьке 144
Малин 66
Матейкове 115
Медвин 139, 142
Меджибіж 89, 117, 150
Мена 17

Микитівка, станція 230
Миколаїв 103
Миколаїв (Львівська обл.) 84, 88
Миргород 209
Миронівка 114, 140
Миропілля 19
Митьківка 18
Мінськ 48
Мінська губернія 53
Млинів 80
Могилів 60
Могилів-Подільський 72, 73, 88, 97
Мозир 102
Мокіївка 27
Мокрець 27
Монастирище 27
Монреаль 228
Москва 15, 18, 22, 31, 33, 34, 37, 40, 45, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 75, 76, 83, 90, 92, 101, 103, 129, 138, 149, 153, 155, 178, 195, 199, 202, 203, 204, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 217, 245, 248, 251, 252, 255, 259, 263
Мостище 137
Мотовилівка 136
Насташка 178
Немирів 151, 159, 163
Нестерівка 164
Ніжин 23, 26, 28, 30, 65, 101
Ніжинський повіт 24, 26
Нова Басань 27
Нова Ушиця 87, 97, 98
Новгород-Сіверський 18, 19, 65, 125
Новгород-Сіверський повіт 23
Новий Ропськ 18
Нові Млини 17
Новоград-Волинський 68, 78, 95, 98, 105
Новозибків 15, 17, 18, 19, 20, 78, 107, 148, 198, 199, 207, 210, 212, 213, 214
Новозибківський повіт 23
Новопетрівці 137
Носівка 27, 28
Обухів 134, 175, 183, 189, 190
Обухівська волость 134
Овсяники 115
Одеса 76, 101, 102, 103, 118, 237
Олевськ 78
Олександрівка 27
Олександрія 114
Олишівка 25
Ольшаниця 140, 142, 190, 191, 220
Орадівка 160, 161
Оратівський район 240
Орел 60, 101, 209
Орлівка 26
Осокорки 27
Остер 237
Остерський повіт 26
Острог 118, 119, 125
Охтирка 65
Павлоград 32
Париж 224, 227, 228
Пенза 60, 209
Переяслав 183, 189, 190
Переяславська, станція 183
Пермська область 220
Петроград 57, 59, 60, 156, 158, 210
Петрозаводськ 60

Печерськ, місцевість 138
Печора, край 146
Підгірне 26
Плоске 142, 164
Погар 93
Погорільці 17
Погребище 113
Поділ, місцевість 27, 92, 138
Подільська губернія 118, 159, 235
Полтава 32, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 116, 147, 172, 174, 183, 195, 209, 222, 237
Полтавська губернія 26, 52, 60, 144
Полтавщина, край 33, 103, 144, 147, 161, 162, 163, 164, 195, 219, 237, 239, 255
Польща, країна 27, 83, 84, 210, 227, 234
Поташ, станція 192
Почаїв 81, 84
Прилуцький повіт 21
Приморський край 240, 241, 242
Проскурів 66, 69, 70, 77, 78, 84, 85, 86, 88, 89, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 115, 116, 117, 122, 125, 149, 151
Прохорівка 196
Псьол, ріка 219
Пулин 69
Пухівка 30
Пуща-Водиця 137
П'ятигори 140, 245
П'ятигорська волость 140, 142
Радомишль 66, 67, 112, 113
Радомишльський повіт 132, 139
Ржев 209
Ржищів 134, 139, 183, 189
Ржищівська волость 134
Рига 60
Риловичі 18
Рівне 70, 72, 80, 85, 157
Ріпки 22, 24, 203
Річиця 101, 206, 207
Розкішне 164
Романівка 110
Ромни 37
Ромодан 42
Ростов 78
Роттердам 227
Ртищево 60
Ружин 116
Румунія, країна 76, 81, 82, 97, 225
Саварка 191
Савинки 17
Саливонки 219, 240
Самара 60, 107, 250, 252
Саперна Слобідка 27
Саратов 60
Сарни 70, 77
Святець 15
Седнів 22, 24
Семенівка 17, 18, 19, 279
Сибір, країна 146
Синельникове 33, 80
Січівка 160
Скала 84, 97
Сквира 116, 142
Сквирський повіт 135, 137, 140, 142, 143, 174
Скибин 164
Слатине 32, 35
Слобідка, станція 76
Слобода 26
Слов'янськ 230

Случ, ріка 86, 87, 88
Сміла 163
Смотрич 99
Сніжки 244
Соколівка 164
Сосниця 17, 19, 20
Софійський майдан 13, 27, 54
Спиридонова Буда 20
Ставище 116, 139, 141, 142, 143, 163, 164, 165, 187, 192, 206, 219, 245, 257, 258
Ставищенська волость 141, 192
Стайки 190
Станишівка 140
Станіславів 44, 53
Старобільськ 222
Стародуб 15, 19, 56, 93
Стародубський повіт 23, 89
Старокостянтинів 77, 78, 80, 85, 86, 87, 88, 98, 99, 102, 117, 118, 125, 126, 127, 128, 150, 163, 173, 174, 178, 206, 210, 254
Старопетрівська волость 134
Старопетрівці 134, 137
Стодульці 115, 238
Стрітівка 192
Суджа 19, 20, 31, 65
Суми 14, 65
Суражський повіт 23
Сухоліси 140
Тальне 163
Тамарівка, станція 19
Тамбов 209
Тамбовська губернія 89, 259
Тарасівка 26
Тараща 12, 90, 114, 115, 116, 122, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 149, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 193, 194, 196, 197, 205, 206, 207, 211, 212, 216, 217, 218, 219, 220, 229, 230, 239, 243, 244, 246, 254, 255, 256, 258, 259, 269
Таращанський повіт 135, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 165, 172, 180, 186, 187, 188, 205, 218, 239, 246, 253, 254, 256, 257
Таращанський район 11, 244, 258
Таращанщина, місцевість 230, 231, 239, 243, 244
Телешівка 191
Теофіполь 125, 149, 254
Терещинська, станція 19
Тернопіль 79, 81, 270
Тетерів, ріка 71, 117
Тетіїв 206
Томашпіль 100
Торонто 226, 227, 228, 229, 230, 280
Трипілля 133, 134, 138, 175, 176, 183, 188, 189, 191, 192, 255
Трипільська волость 134
Троцьке 178
Тула 60, 209
Туркенівка 27
Туросна 15
Угорщина, країна 54, 78, 96, 223, 224, 234
Уланів 102

Улашівка 178
Ульянівська область 252
Уманський повіт 142, 192
Умань 76, 151, 160, 161, 163, 164, 166, 178, 192, 206, 216, 237
Унеча 14, 15, 207, 210
Усурійськ 241, 242
Усурійська область 241
Фастів 67, 71, 113, 134, 136, 144, 176
Харків 14, 26, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 45, 46, 51, 54, 56, 59, 100, 101, 136, 147, 174, 195, 209, 268, 269
Харківщина, край 32, 33, 34, 65, 164
Херсон 102, 103, 205
Херсонська губернія 60, 118
Хмельницький 66, 69
Ходорів 183
Ходорків 113, 114
Холми 17
Хотівська волость 138
Христинівка 151, 160, 192
Царекостянтинівка 59
Чемер 25
Черкаси 29, 46, 67, 102, 163, 195
Черкаська область 11
Черкаський повіт 192
Чернин 178, 217, 218, 258
Чернігів 14, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 32, 33, 56, 61, 65, 109, 148, 198, 199, 200, 202, 203, 209, 271
Чернігівська губернія 23, 26, 89, 109, 203, 237
Чернігівський повіт 24
Чернігівщина, край 19, 20, 22, 23, 24, 26, 28, 31, 65, 109, 158, 162, 169, 182, 211, 216, 249, 271
Черняхів 183, 189
Черняхівська волость 134
Чигиринський повіт 192
Чікаго 227
Чорне море 102, 260
Чорний Острів 85, 87, 88, 89, 97, 98, 100, 122
Чорнобиль 246
Чугуїв 32
Шаргород 88
Шепетівка 72, 77, 78, 79, 82, 84, 85, 86, 87, 117, 118, 125
Шестовиця 26
Шостка 17, 19
Шпола 163
Шумбар 80
Шумськ 85, 86, 119, 122, 125, 149
Юзівка 230
Ягідне 25
Яготин 194
Ялта 218
Ялтушків 87, 88, 98
Ямпіль 124, 125, 127, 149
Янишівка 164
Янів 102, 113, 115
Янівка 25
Ярмолинці 84, 87, 89, 96, 98, 99
Ярославка 27
Яців 24

Іменний покажчик

Аванесов Варлаам (Мартиросян Сурен) 145
Авєрін Василій 51
Авраменко Никифор 34, 36, 37, 40, 235, 262
Айвазовський Іван 18
Айхгорн Герман, фон 260
Алмазів Олекса 88, 227
Андріанов В. 185
Антонов-Овсієнко Володимир 19, 22, 31, 32, 55, 67, 70, 71, 75, 77, 90, 91, 92, 104, 110, 113, 117, 125, 127, 128, 131, 132, 133, 138, 144, 149, 210, 211, 216, 248
Аралов Сємьон 91, 104, 105, 106, 107, 108, 195, 201, 212, 266
Аркас Микола 29
Артьом Фьодор 50, 51, 52
Байлів Сергій 227
Баляс Василь 15, 23, 26, 110, 111, 112, 160, 168, 171, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 193, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 206, 211, 215, 216, 217, 218, 255, 257, 258
Барило І. 221, 222
Безгин О. 159
Безручко Марко 82, 83
Беленкович Олександр 33, 67, 68, 109, 113
Богунський (Шарий) Антон 103, 104, 195, 196
Богуславський 203
Боженко Василь 15, 16, 17, 18, 21, 79, 91, 104, 105, 108, 158, 207, 211, 215, 216, 218
Божко Юхим 84, 85
Болбочан Петро 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 76, 222, 227, 262, 270
Бондаренко Дмитро 242
Бондаренко Зоть 114
Бондаренко Потап 23, 25
Бубнов Андрєй 138, 148
Бурляй Юрій 207, 208, 213, 269
Вацетіс Іоаким 32, 33, 45, 65, 91
Вдовиченки 153
Вдовиченко 153
Винарський Сергій 188, 205, 239, 243, 245, 246
Винниченко Володимир 19, 42, 43, 48, 52, 55
Виноградов Юрій 227
Вислоцький Іван 120, 121, 266
Віндзорський Ґеорґ VI 228
Вішнєвскій Всєволод 249
Волинець Ананій 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 267, 268
Волох Омелян 39, 40, 41, 42, 75, 76, 227
Волошин Яків 112, 205
Волощенко О. 39

Ворошилов Климент 64, 138, 148
Вранґель Пьотр 222
Галлер Юзеф 79
Гейденрейх Богдан 39, 41, 43, 44
Глаголєв Василій 71, 113, 127, 173
Годзінський 227
Гончар (Бурлака) Овсій 134
Гордієнко 154
Гребенко Іван Прохорович 217, 219
Гребенко Іван Якимович 220
Гребенко Прохір 217, 218, 219, 240
Гребенко Федір 10, 11, 12, 19, 20, 21, 79, 80, 91, 92, 93, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 143, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 239, 240, 243, 244, 245, 246, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 269
Греків Олександр 39, 43
Гресь Жорж 143, 180, 185, 186
Григоренко П. 257
Григор'єв Никифор 125, 160, 170
Гриневич Є. 185
Гриневич Іван 165, 166, 179, 185, 205, 206, 207, 239, 243, 244, 245
Гриньов В. 201, 202
Грушевський Михайло 233, 234
Гулько 156
Гурев 59
Ґьордер Йоган Ґотфрід 260
Дашкевич Ярослав 52, 263
Дельвіґ Сергій 84
Денікін Антон 90, 100, 101, 102, 103, 104, 148, 149, 168, 172, 174, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 211, 221, 222, 255
Джиан Ґріґорій 93
Довбня 41, 43
Довженко Олександр 107, 247, 248, 249, 250, 251, 284
Долгорукова М.П. 18
Долгорукови, рід 18
Долицький Яків 11, 112, 122, 123, 124, 126, 127, 150, 152, 163, 165, 172, 173, 177, 178, 185, 186, 188, 193, 212, 213, 256
Дубовий Іван 67, 94, 105, 107, 108, 127, 128, 212, 265
Дума М. 256

Дяченко Петро 37
Ерліх Арон 247
Єнукідзе Авель 145
Журавель Василь 220
Загродський Олександр 40, 41, 42, 227
Задорожний П. 217
Заєць Микола 40, 41
Затонський Володимир 20, 31, 32, 51, 52, 55, 93, 158, 159, 161, 162, 166, 168, 172, 178, 183, 184, 185, 186, 188, 193, 194, 197, 206, 210, 211, 212, 213, 216, 218, 231, 232, 233, 234, 235, 248, 256, 268, 269, 270
Зелений, отаман (Терпило Данило) 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 144, 160, 164, 175, 176, 177, 179, 182, 183, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 206, 255, 268
Зеленський 168, 169, 170, 171
Зелінський 227
Зельницький Павло 34
Іванов М. 96, 168, 172, 174, 179, 193
Ільницький В. 175, 182
Іоффе 203
Калінін 79
Камєнєв Сєрґєй 103
Камінський Л. 49
Капуловський І. 236
Капустянський Микола 33, 65, 82
Карпов І. 175, 180, 182
Катхе 109, 113, 163, 168, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 207, 212, 266, 267
Квірінг Еммануіл 51
Квятек Казимир 68, 79
Кирпонос Михайло 79
Кістяківський Олександр 233
Клеп Є. 229, 230
Ковальов В. 177
Коваль Роман 153, 157, 158, 160, 229, 267, 268, 270
Ковальчук Михайло 209, 255, 269
Ковтун О. 20, 21
Козак 192
Козьма Олександр 227
Кокошко 168, 169, 170, 206
Колесса Філарет 233, 234, 235
Колодій Федір 97
Коломієць 139
Колчак Олександр 210
Коновалець Євген 38, 39, 43, 65, 71, 82, 122, 123, 153, 227, 245
Корж 41, 42
Коцюбинський Михайло 233
Коцюбинський Юрій 33, 54, 55
Краснокутський М. 152, 175, 176, 177, 179, 181, 182, 186, 193, 255
Крат Михайло 36, 37
Кривенко 206
Крижанівський Потап 112, 220
Кримський Агатангел 233,

234
Крип'якевич Іван 259
Крючковський Леонід 77, 79, 91, 93, 114, 115, 117, 118, 123, 125, 126, 127, 128, 135, 163, 173, 174, 177
Ксенофонтов Алєксандр 103
Кудряшов 95
Кустовський Д. 185
Кустовський О. 185
Лазо Сергій 247, 249
Лакіза 169
Лаціс Мартин (Ян Судрабс) 105, 148
Лащенко Л. 185, 229, 270
Лещенко Гаврило 92
Лещенко І.С. 11
Лещенко Микола 11, 219, 220
Лещенко Олексій 218, 219
Лещенко Прокіп 219
Лєнґовскій Алєксандр 38
Лєнін Владімір 55, 57, 58, 61, 78, 103, 106, 130, 155, 202, 210, 235
Лисенко Микола 233
Лисенко Я. 185
Локатош Іван 16, 17, 20, 21, 26, 32, 33, 67, 68, 109
Лопаткін І. 195, 196
Лось А.І. 242
Луценко Іван 117, 118
Ляхович 227
Мазуренко Семен 49
Мазуренко Юрій 174, 176, 188
МайєрбергАвгустин 48
Малець Віктор 40, 41
Мамонтов Константін 198, 209
Мануїльський Дмитро 19, 48, 49, 203
Мартинюк В. 181
Махневич 80
Махно Нестор 34, 35, 59, 160, 254
Мацилецький Сергій 65, 67, 68, 70, 77, 79, 95, 115, 123, 128, 137, 154
Мельник Андрій 81
Мєженінов Сєрґєй 199, 200, 202, 212
Мікоян Анастас 240
Міллєр Євґєній-Людвіґ 210
Міхейкін 153
Міхновський Микола 153
Можняк 200
Мозель Анатолій 243
Мозель Андрій 243
Мозель Віктор 242
Мозель Ніна 242
Мозель Павло 12, 185, 186, 187, 188, 205, 219, 239, 240, 241, 242, 243, 244
Молчанови, брати 165, 172, 173, 175, 180, 182, 183
Муравйов Міхаіл 64
Муралов Ніколай 199
Мурзін Дмітрій 93
Муховицький А. 114
Натіїв Олександр 35, 204, 221, 222, 227
Нацеренус 91
Новиків 227
Обервенко 79
Огієнко Іван (митрополит Іларіон) 228

Ольшевський П. 185
Омелянович-Павленко Михайло 221
Оржеховський Антон 154
Орловський В. 134
Павлов Павло 133, 135
Павловський Михайло 192
Парфеньєв В'ячеслав 41
Пархоменко Олександр 249
Петерс Яков 148
Петлюра Симон 28, 29, 35, 36, 39, 41, 43, 76, 81, 84, 101, 116, 122, 135, 150, 153, 157, 164, 174, 190, 192, 200, 201, 211, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 236, 237, 252, 254
Петренко 17, 288
Петриківський Сергій 17
Петрів Всеволод 68, 69, 82, 85, 89, 90, 227, 264, 265
Петровський Григорій 129, 203
Пильгун Н. 217
Пирхавка Григорій 139
Письменний 41, 43
Плутарх 149
Подвойський Микола 58, 67, 77, 78, 154, 155, 160, 194
Полоз Михайло 203
Порубаєв Павло 207, 214
Преображенський В. 20, 21
Примаков Віталій 19, 80, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 128, 198, 199, 200, 202, 211, 214, 217, 218
Прісовський Костянтин 221
Прокопович 227
Прокопович В'ячеслав 223
Пузеров 183
П'ятаков Георгій 50, 51, 52, 56, 57, 138, 170, 235, 248
Рабінович С. 248, 249
Радовський В. 246
Раковський Християн 19, 48, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 74, 75, 76, 78, 94, 98, 129, 130, 131, 144, 145, 146, 147, 154, 155, 160, 183, 186, 194, 198, 199, 202, 203, 207, 210, 216, 245
Раттель Ніколай 65
Рєзніков 79
Рибак С. 74, 75, 76
Романов Ніколай I 57
Романов Ніколай II 208
Романов Пьотр I 71
Романченко Володимир 260
Руденко Прохір 220
Савельєв 227
Саксен-Кобурзький Леопольд I 48
Сальський Володимир 82, 83, 87, 227
Свєрдлов Яков (Розенфельд Янкєль) 55
Семашко 91
Семенов А. 115, 162, 173, 174, 178, 180, 182
Сенека Луцій Анней 13, 205
Середа Михайло 157, 158, 159, 268, 270

Сємьонов Ніколай 91, 92, 98, 104, 105, 106, 199
Симиренко Василь 233
Симосенко О. 28, 29
Сирочос І. 115
Сідак Володимир 39, 44, 221, 262, 270
Сільванський Микола 39, 41, 42, 43, 44, 227
Сінклер Володимир 82
Скавронський В.П. 12
Скавронський Карпо 116
Склінські 153
Скоропадський Павло 19, 33, 48, 53, 163, 172, 204, 221, 223, 226, 236, 243, 245, 259
Скрипник Микола 54, 55, 190, 192
Сокіл 140, 192
Соколовський Дмитро 132, 134, 135, 139, 188
Сосюра Володимир 63
Сталін Йосип 55, 58, 71, 235, 247, 248, 249, 250, 251
Стасова Єлєна 103
Стефанишин Володимир 121
Стефанів Опанас 36
Стецюк 156
Струк Ілля 132, 137, 139, 188
Ступницька Н. 175, 176, 180, 182
Сушко Роман 37
Табурянський 227
Танхіль-Танхілєвіч Павєл 107
Тимофеєв В. 115, 173, 174, 178, 180, 182
Тинченко Ярослав 221, 223, 270
Тищенко 150
Ткаченки, брати 112
Ткаченко Семен 113
Ткаченко Сергій 113
Тонковид Петро 11, 112, 154, 217, 269
Троцкій Лєв (Бронштейн Лейба) 70, 87, 90, 91, 103, 104, 155, 195, 207, 208, 209, 210, 290
Тюрін 114
Тютюнник Василь 82
Тютюнник Юрій 99, 100, 102, 236
Удовиченко Олександр 84, 98, 103, 264, 265
Федоров О. 115, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 183
Фрунзе Михайло 249
Хайкіна Фрума 15, 16, 95, 108, 250, 251, 252
Хвиля (Олінтер) Андрій 232
Хименко Гнат 29, 37
Храмченко П. 16
Христич К. 175, 179, 180
Цап С. 221, 222
Циплюк Данило 112, 113, 175, 176, 177, 179, 181, 182, 205, 255
Цитович 95
Циунчик-Орлов Фьодор 95
Чапаєв Василій 247, 248, 249, 250, 264
Чапайтис 238
Черняк Тимофій 17, 18, 19, 21, 91, 104, 105, 108,

125, 207, 211, 215
Чехівський Володимир 45, 47
Чинников О. 114
Чічєрін Ґєорґій 45, 46, 47, 48, 55
Чубинський Павло 233
Шандрук Павло 84
Шаповал Олександр 227
Шелухін Сергій 53
Шемет Сергій 42, 43
Шепель Яків 150, 151
Шинкар Микола 231, 235, 236, 237, 238
Шіллер К. (А.?) 175, 182
Шкуро Андрій 198, 209
Шліхтер Олександр 60
Шмідт Дмітрій (Гутман Давид) 150
Шраг Ілля 233
Штендера Ярослав 35, 44
Щаденко Юхим 70, 71
Щорс Валентина 251, 252
Щорс Микола 14, 15, 16, 17, 21, 24, 26, 28, 30, 64, 68, 71, 79, 91, 94, 95, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 207, 211, 215, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 261, 264, 265, 266, 271
Юдєніч Ніколай 210
Юдовський Володимир 54
Яворський 80
Ягода Генріх (Генох) 155
Яковенко Прохір 220
Яковлєв 136
Якубов Л. 251
Якубовський Ян 207, 208, 213, 217, 269
Яцевський І. 185
Яценко 140, 141, 142

Додатки

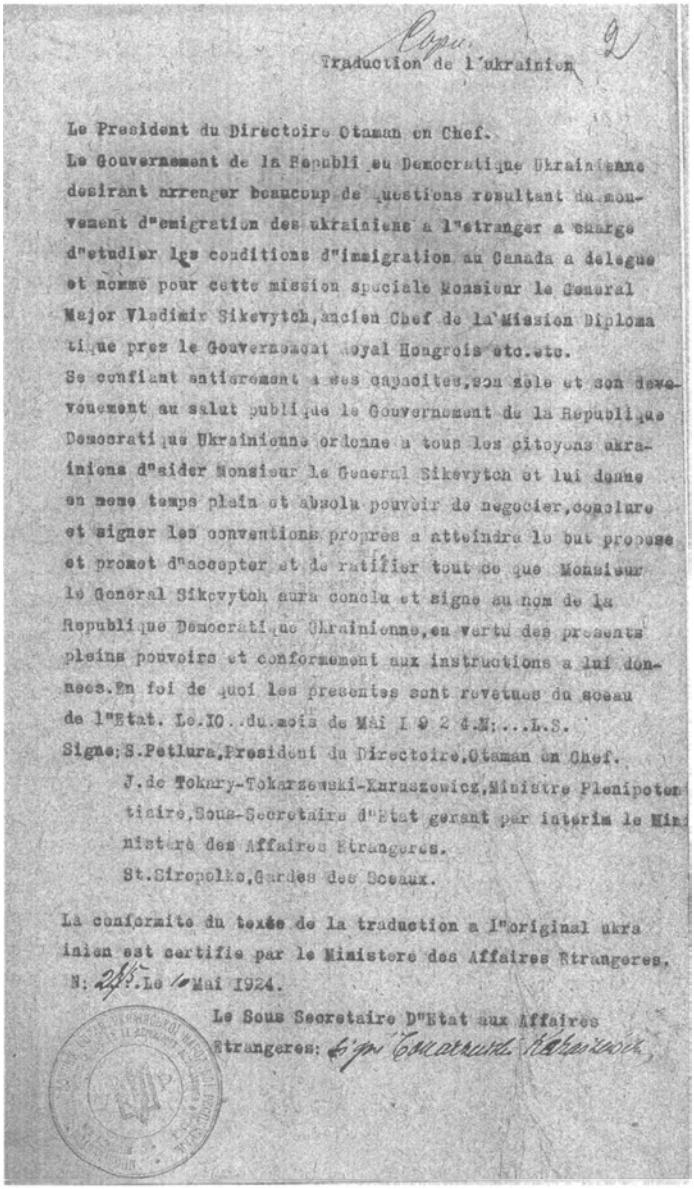

Traduction de l'ukrainien

Le Président du Directoire Otaman en Chef.
Le Gouvernement de la Republi eu Democratique Ukrainienne desirant arrenger beaucoup de questions resultant du mouvement d"emigration des ukrainiens a l"etranger a charge d"etudier les conditions d"imaigration au Canada a delegue et nomme pour cette mission speciale Monsieur le General Major Vladimir Sikevytch, ancien Chef de la Mission Diplomatique prez le Gouvernement Royal Hongrois etc.etc.
Se confiant entierement a ses capacites, son zele et son devouement au salut public le Gouvernement de la Republique Democratique Ukrainienne ordonne a tous les citoyens ukrainiens d"aider Monsieur le General Sikevytch et lui donne en meme temps plein et absolu pouvoir de negocier, conclure et signer les conventions propres a atteindre le but propose et promet d"accepter et de ratifier tout ce que Monsieur le General Sikevytch aura conclu et signe au nom de la Republique Democratique Ukrainienne, en vertu des presents pleins pouvoirs et conformement aux instructions a lui donnees. En foi de quoi les presentes sont revetues du sceau de l"Etat. Le 10. du mois de Mai 1 9 2 4.N:...L.S.
Signe: S.Petlura, Président du Directoire, Otaman en Chef.
J.de Tokary-Tokarzewski-Karaszewicz, Ministre Plenipotentiaire, Sous-Secretaire d"Etat gerant par interim le Ministère des Affaires Etrangeres.
St.Siropolko, Gardes des Sceaux.

La conformite du texte de la traduction a l"original ukrainien est certifie par le Ministere des Affaires Etrangeres.
N: 285. Le 6 Mai 1924.
Le Sous Secretaire D"Etat aux Affaires Etrangeres: Signé Tokarzewski Karaszewicz

Посвідчення, видане Головою Директорії УНР Симоном Петлюрою генералу-хорунжому Володимиру Сікевичу для роботи в Канаді

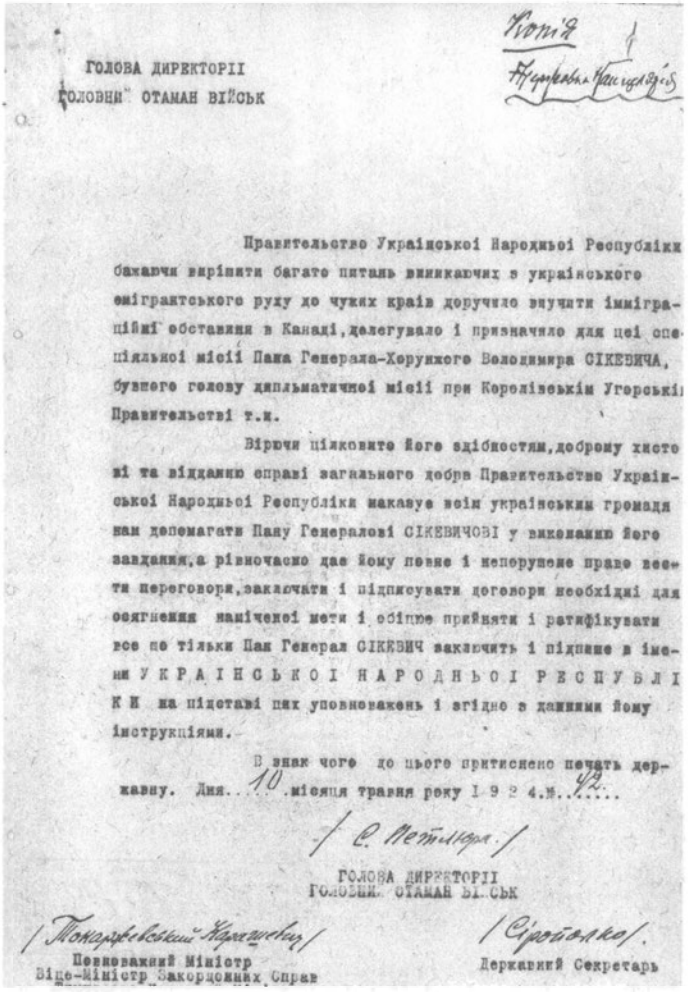

Копія

ГОЛОВА ДИРЕКТОРІЇ
ГОЛОВНИЙ ОТАМАН ВІЙСЬК

Правительство Української Народньої Республіки бажаючи вирішити багато питань виникаючих з українського еміграцтського руху до чужих країв доручило вивчити імміграційні обставини в Канаді, делегувало і призначило для цієї спеціяльної місії Пана Генерала-Хорунжого Володимира СІКЕВИЧА, бувшого голову дипльоматичної місії при Королівському Угорському Правительстві т.п.

Вірячи цілковито його здібностям, доброму хисту ві та відданню справі загального добра Правительство Української Народньої Республіки накликує всім українським громадянам допомагати Пану Генералові СІКЕВИЧОВІ у виконанню його завдання, а рівночасно дає йому повне і непорушене право вести переговори, заключати і підписувати договори необхідні для осягнення наміченої мети і остаточно прийняти і ратифікувати все що тільки Пан Генерал СІКЕВИЧ заключить і підпише в імени У К Р А І Н С Ь К О І Н А Р О Д Н Ь О І Р Е С П У Б Л І К И на підставі цих уповноважень і згідно з даними йому інструкціями.

В знак чого до цього притиснено печать державну. Дня 10 місяця травня року 1924 м. Київ.

/ С. Петлюра. /

ГОЛОВА ДИРЕКТОРІЇ
ГОЛОВНИЙ ОТАМАН ВІЙСЬК

/ Токаржевський-Карашевич /
Повноважний Міністр
Віце-Міністр Закордонних Справ

/ Сробовська /.
Державний Секретар

Переклад посвідчення, виданого Головою Директорії УНР Симоном Петлюрою генералу-хорунжому Володимиру Сікевичу для роботи в Канаді

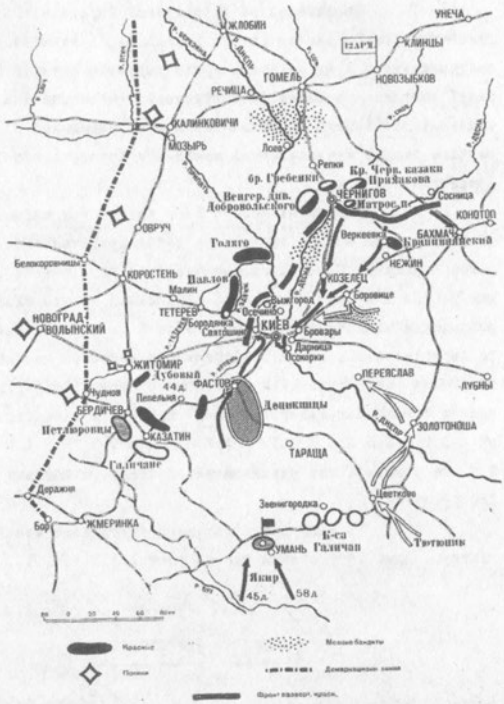

Мапа бойових дій в Центральній Україні у січні - лютому 1919 р.

Вальцевий млин у Таращі. Світлина початку XX століття з альбома Леоніда Лащенка «Тараща і таращанці»

Базарна площа у Таращі. Світлина початку XX століття з альбома Леоніда Лащенка «Тараща і таращанці»

Вид на Таращанський собор Святого Георгія з Дворянської вулиці. Світлина початку XX століття з альбома Леоніда Лащенка «Тараща і таращанці»

Жіноче училище у Таращі. Світлина початку XX століття з альбома Леоніда Лащенка «Тараща і таращанці»

Загальний вид Таращі. Світлина початку XX століття з альбома Леоніда Лащенка «Тараща і таращанці»

Типовий двір таращанських околиць. Світлина початку XX століття з альбома Леоніда Лащенка «Тараща і таращанці»

**Володимир Сікевич з дружиною Вандою Косьмінською.
Світлина початку XX століття
з альбома Леоніда Лащенка «Тараща і таращанці»**

**Володимир Сікевич (перший справа)
у почті гетьмана Павла Скоропадського**

**Володимир Сікевич (четвертий зліва)
у почті гетьмана Павла Скоропадського**

**Володимир Сікевич (перший справа) під час зустрічі з Головою Директорії
УНР Симоном Петлюрою в Угорщині**

Науково-популярне видання

Бондаренко Олександр Гнатович
РОЗДОРІЖЖЯ

Історичний нарис

Науковий редактор *Сергій Коваленко*
Літературний редактор *Володимир Романченко*
Художнє оформлення *Костянтина Сулими*
Макет *Видавництва «Стікс»*

Видавництво "Стікс"
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК №2918 від 31.07.2007.
ТОВ "Стікс Ко"
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК №2918 від 31.07.2007.
e-mail: v.stiks@gmail.com

Підписано до друку 16.12.2013. Формат 60x84/16. Друк офсетний.
Гарнітура Умовн. друк. арк. 18.35. Зам. 13-596.

Віддруковано на ПАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"
09117, Київська обл., м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4
Свідоцтво серія ДК № 4063 від 11.05.2011
Впроваджена система управління якістю
згідно з міжнародним стандартом DIN EN ISO 9001:2000

Бондаренко О. Г.
Роздоріжжя. Історичний нарис. – Київ: Видавництво "Стікс", 2014. – С. 296.
ISBN – 978-966-2401-08-0.
ISBN – 978-966-96849-4-3 (кн. 3).

У книзі йдеться про долю таращанських повстанців і їхнього ватажка Федора Гребенка на тлі політичних подій, що відбувалися в Україні 1919 року.

ББК 63.3(4УКР)612

Бойовий шлях кавалерійського полку Федора Гребенка (грудень 1918 - липень 1919 рр.)

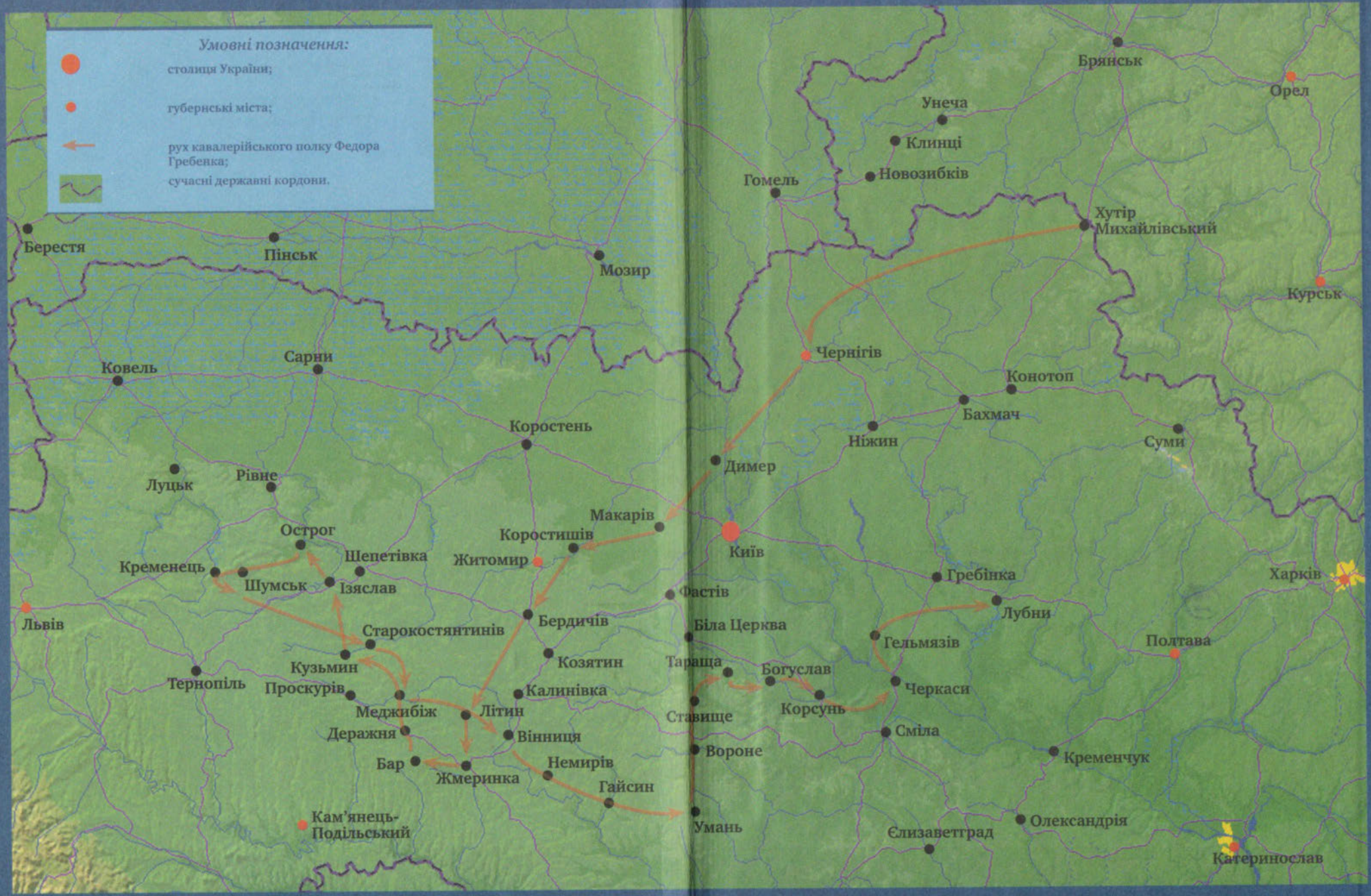

Олександр Гнатович Бондаренко народився 7 лютого 1939 р. в селі Лісовичі Таращанського району Київської області.

1966 р. закінчив Київський політехнічний інститут.

Кандидат технічних наук.

Автор та співавтор близько 180 наукових праць в галузі автоматизації зварювальних процесів, робототехніки, ергономіки та неруйнівного контролю. З них 47 авторських свідоцтв та 4 патенти на винаходи.

Зараз Олександр Бондаренко працює старшим науковим співробітником Інституту електрозварювання ім. Є.О.Патона НАН України.

2012 р. вийшла у світ його книга «Повернення із забуття», написана у співавторстві з братом, Іваном Бондаренком, а 2013 р. книга «Протистояння». У книгах висвітлено справжню історію Таращанського повстання 1918 р., спотворену попередніми дослідниками...

ISBN 978-966-2401-08-0

9 789662 401080